

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

նոր շրջան

8

դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 8-րդ դասարանի համար

*Խմբագրությամբ՝ ՀՀ ԳԱԱ
ակադեմիկոս
Վ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆԻ*

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Հ

Դասագրքի հեղինակներ՝

Պատմական գիտ. դոկտոր ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս	Պ. Չոբանյան Վ. Բարխուդարյան
Պատմական գիտ. դոկտոր	Ա. Խառատյան
Պատմական գիտ. դոկտոր	Է. Կոստանոյան
Պատմական գիտ. թեկնածու	Ռ. Գասպարյան
Պատմական գիտ. թեկնածու	Դ. Մուրադյան
Պատմական գիտ. թեկնածու	Ռ. Սահակյան
Պատմական գիտ. դոկտոր	Ա. Հակոբյան

Դասագրքի մեթոդական ապարատը կազմել է Ա. Ղուկասյանը:

ISBN

ԳՄԴ

- © Պ. Չոբանյան, Վ. Բարխուդարյան, Ա. Խառատյան, Է. Կոստանոյան, Ռ. Գասպարյան, Դ. Մուրադյան, Ռ. Սահակյան, Ա. Հակոբյան, 2012թ.
- © ՄԱՆՄԱՐ, 2012թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պատանի բարեկամներ, նախորդ տարում ավարտեցիք հայոց պատմության միջնադարյան փուլը: Այժմ ծանոթանալու եք հայրենի երկրի կյանքի բոլոր ասպարեզներում նոր առաջընթաց նշանավորող նոր դարաշրջանի (17-րդ դարի երկրորդ կես – 20-րդ դարի սկիզբ) իրադարձություններին:

Հայ ժողովուրդը ութ դրեց պատմության նոր փուլը՝ զրկված լինելով իր պատմությունը ազատ ու անկախ կերտելու հնարավորությունից: Հայաստանը շարունակում էր մնալ սուլթանական Թուրքիայի և շահական Պարսկաստանի բռնակալական տիրապետության տակ: Երկիրը օտարի լուծը թոթափելու հրամայական անհրաժեշտության առաջ էր կանգնած: Հայաստանի ազատագրումը համակել էր ողջ ժողովրդին թե՛ հայրենիքում և թե՛ գաղթաշխարհում: Մի հանգամանք պարզորոշ էր՝ սեփական ուժերով անհնար էր թոթափել վիթխարի պետությունների լուծը, հետևաբար Հայաստանի ազատագրումը կապվում էր դրսից ակնկալվող օգնության հետ: Հայ առաջադեմ գործիչները օտարի տիրապետությունից ազատագրվելու եղանակներ գտնելու որոնումների մեջ էին: Երկար դեգերելուց հետո հայ ազատագրական միտքը եկավ այն հանդգնան, որ երկրի ազատագրումը հնարավոր է իրականացնել Ռուսաստանի միջոցով: Ռուսական կայսրության՝ դեպի արևելք ծավալվելու ռազմաքաղաքական ծրագրերը համահունչ էին Անդրկովկասի ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների ազատագրական ձգտումներին:

Ամբողջ 18-րդ դարը դարձավ դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվելու, նրա աջակցությամբ պարսկա-թուրքական լուծը թոթափելու, հայկական պետականությունը վերականգնելու հույսերի ու մաքառումների շրջան: Հայրենիքի ճակատագրով ապրող հայկական գաղութներում Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկական պետականությունը վերականգնելու ծրագրեր մշակվեցին:

Ի վերջո, 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին ռուս-պարսկական պատերազմում տարած հաղթանակների շնորհիվ Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Հայկական պետականությունը չվերականգնվեց, սակայն Ռուսաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանը զարգանալու հնարավորություններ ստացավ: Այդ նույն շրջանում Ռուսաստանը հաղթանակ տարավ նաև Թուրքիայի նկատմամբ, սակայն Եվրոպայի խոշոր պետությունների հակառուսական դիրքորոշման հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը չազատագրվեց: Մեր երկրի մեծագույն մասը շարունակեց մնալ Թուրքիայի տիրապետության տակ, ինչը կորստաբեր եղավ նրա հետագա ճակատագրի համար:

Անգամ ստեղծված դժվարին պայմաններում դարաշրջանի ազատաշունչ ոգին իր դրոշմն էր դնում ամբողջ հայ իրականության վրա: Հայության հավաքական կենտրոն դարձած Արևելյան Հայաստանում սկսեց աշխուժանալ տնտեսական կյանքը: Վիթխարի առաջընթաց ապրեցին գիտությունն ու արվեստը: Կոստանդնուպոլիսն ու Թիֆլիսը դարձան հայ մշակույթի բեղուն

կենսարոններ: Բացվեցին և արգասավոր գործունեություն ծավալեցին Լազարյան, Գևորգյան ճեմարանները, Ներսիսյան դպրոցը և մյուս կրթօջախները: Զարգացավ, լայն տարածում գտավ հարուստ ու բազմազան հայ պարբերական մամուլը: Հայ գրականությունը, երաժշտությունը, կերպարվեստը, ինչպես և գիտությունը այնպիսի նվաճումներ ունեցան, որ հայկական փառքը տարածեցին աշխարհով մեկ:

Այդ ամենով հանդերձ՝ համազգային մտահոգության մշտական առարկա էր ժողովրդի արևմտյան հատվածի աննախասնձելի դրությունը: Հատկապես ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու կամ այնտեղ ժողովրդավարական բարեփոխումներ կատարելու հույսեր էին ծնվում: 1877-1878թթ. պատերազմում ռուսների վճռական հաղթանակը, հայկական տարածքների գրավումը իրական էին դարձնում այդ հույսերը: Սակայն Ռուսաստանի հզորացմանն ընդդիմադիր Եվրոպայի մեծ տերությունները, անտեսելով հայերի առաջարկ-խնդրագրերը, Թուրքիային վերադարձրին զենքի ուժով գրավված հայկական տարածքները: Ավելին, նրանք ի չիք դարձրին նախագծված բարենորոգումների ծրագրերը և արևմտահայության խնդիրը կամ հայկական հարցը դարձրին սոսկ միջազգային դիվանագիտության ոլորտներում արծարծելու առարկա:

Իրերի նման ընթացքը խոր դժգոհություն ու հիասթափություն առաջ բերեց հայկական շրջաններում: Միաժամանակ ակնառու դարձրեց այն իրողությունը, որ ազգային հիմնահարցերը լուծելու միակ եղանակը սեփական ուժերին ապավինելն է և ոչ թե հզոր պետություններից, որոնք միայն իրենց շահերին են հետամուտ, խնդրագրերով արդարություն հայցելը: Ժողովրդին պայքարի կոչելու, նրան զինելու և զենքի ուժով ազգային իրավունքները պաշտպանելու հասարակական հասունացած պահանջը ծնունդ տվեց ազգային կուսակցություններին:

Թուրքիան, քաջալերված խոշոր պետությունների երկդիմի քաղաքականությունից, սաստկացրեց փոքր ժողովուրդների հալածանքները: 1890-ական թթ. կեսերին հզոր պետությունների աչքի առաջ կոտորածներ սկսեց խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ, որոնց զոհ դարձավ շուրջ 300 հազար մարդ: Հայ ժողովուրդը, հիասթափություն ու ցավ ապրելով, համապատասխան դասեր քաղեց իր անցած ուղու դառն իրականությունից: 20-րդ դարի վերջերին, երբ բռնկվեց Ղարաբաղի ազատագրական պայքարը, նա չդիմեց հզոր պետությունների օգնությանը, հույսը դրեց իր վրա, միավորեց բոլոր ուժերը և դժվարագույն պայմաններում պատմական հաղթանակի հասավ:

Թուրքական իշխանությունները հայերի նկատմամբ շարունակում էին բռնատիրական վարքագիծը, դիմում վայրագ հալածանքների: Ժողովրդի ծոցից դուրս եկած նրա խիզախ զավակները՝ Արաբոն, Աղբյուր Սերոբը, Հրայրը, Գևորգ Չավուշը, Քեռին, Անդրանիկը և մյուս հայդուկները, անձնազոհ պայքարով պաշտպանում էին հայրենակիցներին:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովուրդը մեծ ողբերգություն ունեցավ: Թուրքական կառավարող շրջանների կողմից բարբարոսական ձևերով իրականացված ցեղասպանությանը զոհ գնաց շուրջ մեկուկես միլիոն հայ: Բնակչության հոծ զանգվածների թվում մենք կորցրեցինք նշանավոր շատ գրողների, արվեստի ու գիտության տաղանդավոր գործիչների, խոստումնալից ապագայի բնատուր երաշխիքներ ունեցող շատ ու շատ մանուկների: Ներկայումս աշխարհի շատ երկրներում դատապարտվում է խաղաղ բնակչության նկատմամբ գործադրված այդ ոճրագործությունը, որպեսզի այլևս նման հակամարդկային արարք, բարբարոսություն առհասարակ տեղի չունենա:

Ինչպես կտեսնենք, այդ արհավիրքներից հետո հայ ժողովուրդը կարողացավ ուշքի գալ, իր մեջ կենսահաստատ ուժ գտնել, ամոքել վերքերը, նայել առաջ և տնօրինել սեփական ճակատագիրը՝ ստեղծելով իր անկախ պետականությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ

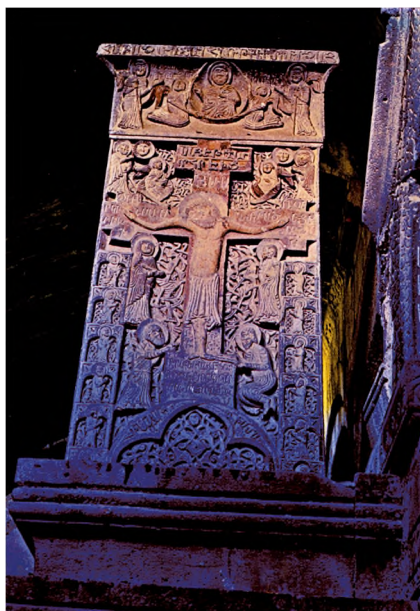
ԲԱԺԻՆ 1

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ

1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ

Ազատագրական պայքարի վերելքի նախադրյալները: XVII դարի երկրորդ կեսը Հայաստանի պատմության մեջ նշանավորվեց ազգային ազատագրական գաղափարախոսության ծավալմամբ:

Խաչքար

Վերջինս փորձում էր նպաստել հայոց ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդմանը՝ հովանավորելով հոգևոր-մշակութային տարբեր ձեռնարկումներ:

Ազատագրական պայքարի նախադրյալների մեջ էական էր դավանանքի ու ազգային մշակույթի խաղացած դերը: Օտար տիրապետության պայմաններում հայ ժողովուրդը մերժում էր օտարի հավատը՝ հաճախ գերադասելով

Հայաստանի ազատագրական պայքարի ծավալումն ուներ իր նախադրյալները, որոնք բաժանվում են երկու հիմնական խմբերի՝ ներքին և արտաքին:

Ներքին նախադրյալների մեջ կարևորը հայ բնակչության ինքնագիտակցության մեջ դարեր առաջ կորցրած պետականության վերականգնման անհրաժեշտության գգացումն էր: Հայ իրականության մեջ գնալով առավել անտանելի էր դառնում օտարների ծանր լուծը, քանզի աստիճանաբար ավելի էին ծանրանում հարկերը և անօրինականությունները՝ չքավորության եզրին հասցնելով բնակչությանը:

Հայ ժողովրդի մեջ առևտրաարհեստավորական խավի զարգացումը հանգեցնում էր սոցիալական նոր շերտի՝ առևտրական բուրժուազիայի առաջացմանը: Վերջինս

մահը դավանափոխությունից: Ազգային ինքնագիտակցությունն ու արժանապատվության զգացումը Հայաստանի ազատագրության գաղափարի շուրջը միավորում էին ոչ միայն Հայաստանի բնակչությանը, այլև երկրից արտագաղթած և տարբեր երկրներում հանգրվան գտած ու համայնքներ ստեղծած բնակչությանը:

Արտաքին գործոնների մեջ է մտնում Հայաստանը նվաճած Օսմանյան կայսրության և Իրանի համեմատական թուլացման գործընթացը, որը ազատագրական պայքարի հաջողության հույսեր էր ներշնչում:

Կարևոր էին միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Եվրոպական մի շարք երկրներ, որոնց ևս սպառնում էր օսմանյան պետությունը, առավել հզորանալով պայքար էին սկսել Օսմանյան կայսրության դեմ: Հայաստանի ազատագրության գործում այդ երկրները դիտվում էին հնարավոր դաշնակիցներ:

Կարևոր հանգամանք էր օսմանյան տիրապետության դեմ պայքարի ընթացքում հայ ժողովրդի հետ նաև հույների, ասորիների, վրացիների, քրդերի, եգիպտացիների համատեղ հանդես գալու պատրաստակամությունը և խոստումը:

Շարժման արևմտաեվրոպական կողմնորոշումը: 1645 թվականին օսմանյան պետության և Վենետիկի Հանրապետության միջև սկսված պատերազմը թուրքահպատակ ժողովուրդների մեջ օսմանյան լուծը թոթափելու հույսեր արթնացրեց: Հռոմի պապական աթոռը և Ֆրանսիան ջանքեր էին գործադրում թուրքական լծի դեմ համատեղ հանդես գալու համար համախմբելու օսմանյան լծի տակ գտնվող ժողովուրդներին: Հայաստանի ազատագրումը եվրոպական երկրների օգնության հետ կապող հայազգի գործիչները իրենց հերթին կոչեր էին ուղղում Հռոմի պապին ու Ֆրանսիայի թագավորին՝ ուժեղացնելու Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարը:

17-րդ դարի կամուրջ

Հայաստանի ազատագրական ծրագրերի ու բանակցությունների ակտիվ մասնակիցներից էր հայազգի վաճառական մահտեսի Շահնուրադը: Նա ժամանել էր Փարիզ և հավաստիացրել ֆրանսիական արքունիքին, թե հայերը հույների հետ պատրաստ են ապստամբելու Օսմանյան կայսրության դեմ: 1683թ. հայկական պատվիրակության կազմում Շահնուրադը կրկին ժամանել է Փարիզ՝ բանակցությունները շարունակելու համար: Պատվիրակության կազմում էր նաև Հովհաննես Թությունջի վարդապետը, որը նախկինում եղել էր Աղթամարի կաթողիկոս: Նա ճանապարհորդել է Եթովպիա՝ այդ երկիրը ևս ընդգրկելու հակաթուրքական դաշինքի մեջ:

Հայազգի գործիչները բազմազան միջոցների էին դիմում Արևմուտքին

համոզելու՝ հակաթուրքական գործողություններ սկսելու համար: Նրանք առաջարկում էին իրենց ծառայությունները: Արիստակես վարդապետը Հռոմի պապին գրած հայերեն նամակում առաջարկում էր իր ծառայությունները՝ պատրաստելու զենքի նոր տեսակ, որը սովորել էր Չինաստանում:

Քաղաքական իրադրության փոփոխությունները, սակայն, նպաստավոր չեղան Հայաստանի ազատագրման ծրագրերի իրականացման համար, իսկ Ֆրանսիան շուտով ստանձնեց Թուրքիային հովանավորելու քաղաքականություն:

Հակոբ Դ Ջուղայեցի (1598-1680)

Իսրայել Օրի (1659-1711)

տեղավորվում է Գերմանիա: Այստեղ կայսերընտիր իշխան Հովհան Վիլհելմի

Հայ քաղաքական ուժերը ստիպված էին հույսեր կապել հակաթուրքական այլ երկրների՝ Ավստրիայի, Հունգարիայի, Գերմանիայի ու Լեհաստանի հետ:

Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի պատվիրակությունը: Հայաստանի ազատագրության խնդիրը քննարկման առարկա էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև Արևելյան Հայաստանի գործիչների համար: 1677 թվականին Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը Էջմիածնում գումարում է գաղտնի ժողով, որտեղ քննարկվում է Հայաստանի ազատագրության հարցը: Ժողովին մասնակցում էին հոգևոր ու աշխարհիկ 12 գործիչներ: Ներկա էին Սյունիքի ու Արցախի մելիքները: Որոշվում է դիմել Եվրոպական պետությունների օգնությանը: Այդ նպատակով կազմված պատվիրակությունը 1678 թվականի վերջերին, Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, հասնում է Կոստանդնուպոլիս՝ Եվրոպա անցնելու նպատակով:

Մոտ երկու տարի մնալով Կոստանդնուպոլսում՝ Հակոբ Ջուղայեցին մահանում է, իսկ պատվիրակությունը վերադառնում է Հայաստան: Վերադարձի ուղին չի բռնում պատվիրակության հետ մեկնած 20-ամյա Իսրայել Օրին, որը Սյունիքի մելիք Իսրայելի որդին էր:

Հայաստանի ազատագրության Իսրայել Օրու ծրագրերը: Իսրայել Օրին Կոստանդնուպոլսից ուղևորվում է Իտալիա, իսկ այնտեղից անցնում Ֆրանսիա: Ֆրանսիայում նա մտնում է զինվորական ծառայության, ստանում սպայի աստիճան: Այնուհետև

հետ քննարկում է Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ իր առաջարկները: Հովհան Վիլիելմը հետաքրքրվում է Իսրայել Օրո մտահղացումներով և խոստանում աջակցել:

Հովհան Վիլիելմի խորհրդով Օրին որոշում է վերադառնալ Հայաստան՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու և բանակցություններ վարելու համար: Նա ժամանում է Հայաստան, լինում է Էջմիածնում, ապա ճանապարհվում Սյունիք: Սյունիքի մելիքների աջակցությամբ 1699թ. Անգեղակոթ գյուղում հրավիրվում է գաղտնի խորհրդակցություն: Այնտեղ վճռվում է լիազորել Իսրայել Օրուն շարունակելու բանակցությունները ինչպես եվրոպական երկրների, այնպես էլ ռուսական իշխանությունների հետ: Այդ նպատակով մելիքներն իրենց կնիքներով և ստորագրություններով հաստատված նամակներ են հանձնում Իսրայել Օրուն և նրան ուղեկցող կարգում Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին:

Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը

Հովհան Վիլիելմին ուղարկված նամակում հայ մելիքները խնդրում էին արագացնել Հայաստան գործ ուղարկելը և հավաստիացնում, թե Հայաստանի թագավորությունը վերականգնելու համար իրենք պատրաստ են անմիջապես զինված ապստամբություն բարձրացնել: Ռազմական օգնության դիմաց մելիքները խոստանում էին Հովհան Վիլիելմին ճանաչել հայոց թագավոր:

Վերադառնալով Եվրոպա՝ Իսրայել Օրին կազմում է Հայաստանի ազատագրության ծրագիր և ներկայացնում Հովհան Վիլիելմին, որը հայտնի է «Պֆալցյան ծրագիր» անվանումով: Ծրագիրը բաղկացած էր 36 կետից: Այնտեղ թվարկվում էին այն ուղիներն ու միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին Հայաստանից պարսիկներին վտարելու համար: Հովհան Վիլիելմը հավանություն է տալիս Իսրայել Օրո ծրագրին և առաջարկում գնալ Ֆլորենցիա և Վիեննա՝ նրանց համաձայնությունը և ստանալու համար: Ֆլորենցիայում դուրսը խոստանում է գործ տրամադրել, սակայն Վիեննայի արքունիքում հրաժարվում են մասնակցել Հայաստանի ազատագրման գործին, քանի որ Թուրքիայի հետ 1699թ. արդեն կնքել էին հաշտության պայմանագիր:

Իսրայել Օրին հանդգվեց, որ այդ պահին Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության դեմ պայքարում Հայաստանի համար հնարավոր դաշնակից կարող է լինել Ռուսաստանը:

Պետրոս I (1672-1725)

Օրին Ռուսաստանում: 1701թ. ամռանը Իսրայել Օրին գալիս է Ռուսաստան և Պետրոս I-ին է ներկայացնում Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու իր ծրագիրը: Նախատեսվում էր կազմակերպել 25-հազարանոց բանակ, որի մի մասը՝ 10 հազարը, Հյուսիսային Կովկասից պետք է մտնե՛ր Վրաստան: Այնուհետև ռուս-վրացական զորքերին պետք է միանային նաև ապստամբություն բարձրացրած հայերի զինված ուժերը: Ենթադրվում էր Արևելյան Հայաստանը ազատագրել շատ կարճ ժամանակում, որովհետև թուլացած Պարսկաստանը

չէր կարող դիմադրել այդ միացյալ բանակին: Պետրոս I-ը զբաղված էր Հյուսիսային պատերազմով, ուստի հուսադրում է Իսրայել Օրուն, թե կզբաղվի այդ հարցերով պատերազմի ավարտից հետո: Միաժամանակ, Պարսկաստանում և Անդրկովկասում տիրող իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով, Պետրոս I-ը որոշեց դեսպանություն ուղարկել Պարսկաստան: Դեսպանության ղեկավար նշանակվեց Իսրայել Օրին, որին տրվեց ռուսական բանակի գնդապետի կոչում: Իսրայել Օրին, սակայն, գնաց նախ Եվրոպա և Հռոմի պապից ևս ստացավ պարսից շահին ուղղված նամակ, որտեղ խնդրվում էր հալածանքներ թույլ չտալ քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ:

1708թ. Իսրայել Օրին դեսպանական խմբով ժամանեց Շամախի քաղաք, ապա եղավ Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանում և նույն թվականի կեսերին վերադարձավ Այսրկովկաս: Ռուսական դեսպանության ղեկավարի հայազգի լինելու հանգամանքը Այսրկովկասում մեծ տպավորություն գործեց:

Ռուսաստան վերադառնալու ժամանակ Իսրայել Օրուն միացավ նաև Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Աստրախանում 1711թ. Իսրայել Օրին անակնկալ մահացավ, իսկ Եսայի Հասան-Ջալալյանը վերադարձավ Արցախ:

Մեծ է Իսրայել Օրու գործունեության նշանակությունը ազատագրական պայքարում: XVII դարի վերջի և XVIII դարի սկզբի հայ ազատագրական շարժման զարթոնքը մեծապես կապված է նրա անվան հետ: Նա Հայաստանի ազատագրության հարցը դրեց գործնական հողի վրա, մարտական շունչ հաղորդեց քաղաքական բանակցություններին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՛րբ է սկսել աշխուժանալ ազատագրական պայքարը: Որո՞նք են այդ պայքարի ծավալման ներքին և արտաքին նախադրյալները:
2. Ե՛րբ է սկսվել Կրետեի պատերազմը և ի՞նչ հույսեր է արթնացրել հայերի շրջանում: Ձեր կարծիքով՝ Կրետեի պատերազմը ինչո՞ւ չարդարացրեց հայերի հույսերը:
3. Փորձե՛ք գնահատել հայ գործիչների ջանքերը հակաթուրքական պայքարի կազմակերպման գործում:
4. Տեսստից դո՛րս գրեք տարեթվերը և կազմե՛ք ժամանակագրական աղյուսակ:
5. Ե՛րբ է հրավիրվել Էջմիածնի ժողովը և ո՞ւմ նախաձեռնությամբ: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Էջմիածնի գաղտնի ժողովը: Վերհիշե՛ք՝ նման նախաձեռնություն ո՞ր թվականին է եղել:
6. Ո՞վ էր Իսրայել Օրին, և ի՞նչ գիտեք նրա մասին: Փորձե՛ք քննադատել նրան: Ե՛րբ է տեղի ունեցել Անգեղակոթի ժողովը և ի՞նչ հարցեր է քննարկել:
7. Քանի՞ կետից էր բաղկացած Պֆայցյան ծրագիրը: Ձեր կարծիքով՝ իրատեսակա՞ն էր Օրու Պֆայցյան ծրագիրը: Արդյո՞ք եվրոպական երկրները իսկապես շահագրգռված էին Հայաստանի ազատագրությամբ:
8. Ինչո՞ւ է Իսրայել Օրին տեղափոխվում Ռուսաստան: Ի՞նչ էք կարծում, հնարավո՞ր էր Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ազատագրության սոր ծրագրի իրականացումը: Եթե դուք լինեիք Օրու փոխարեն, ի՞նչ ծրագիր կներկայացնեիք ռուսական արքունիք:
9. Ինչպե՞ս էք գնահատում Իսրայել Օրու գործունեությունը հայ ազատագրական պայքարում:
10. Լրացրե՛ք աղյուսակը.

Ազատագրական պայքարի գործիչ	Գործունեությունը	Նպատակը	Արդյունքները

ԹԵՍՏ

Նշե՛ք Իսրայել Օրու Ռուսաստան գալու տարեթիվը.

1. 1677թ.,	3. 1701թ.,
2. 1711թ.,	4. 1699թ.:

1699թ. Պետրոս I-ին ուղարկած հայ մելիքների ուղերձից

«Մեր ներկայացուցիչ Մինաս վարդապետին Իսրայել Օրու հետ ձեզ մոտ ենք ուղարկում, որոնք լիովին տեղյակ են մեր վիճակին: Նրանց հետ ընդունած ձեր բոլոր որոշումները մեզ համար ընդունելի են... Եվ թող զորություն լինի ձեզ, որ հաղթենք մեր թշնամիներին, ինչպես հաղթեցինք շատերին, որպեսզի մեզ համար լույս ծագի ձեր տերությունից: Կլնդրենք և կաղաչենք, որ աստծո ողորմությամբ ազատագրեք մեր խեղճ ազգին, որը ենթակա է տարբեր պատահարների... Խնդրում ենք ձեր բարի կամքով ընդառաջեք մեզ և լինեք պարծանք մեր ազգի համար, քանի որ որևէ տեղից ոչ մի հույս չունենք... Մեր որոշումն է, որ մեր իշխաններով ու պարոններով հնազանդվենք ձեր մեծ թագավորությանը»:

1711թ. մարտի 2-ին Սենատին հղած Պետրոս I-ի հրահանգից

«Ընդլայնել առևտուրը Պարսկաստանի հետ և հայերին հնարավորին չափ սիրաշահել, արժանվույն կերպով նպաստել և շահագրգռել, որպեսզի հաճախակի այցելեն Ռուսաստան»:

2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում 18-րդ դարի սկզբին: XVIII դարի առաջին երկու տասնամյակներին Պարսկաստանում դրությունը շարունակում էր վատթարանալ: Պարսկական լծի տակ գտնվող ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, հարմար առիթի էին սպասում՝ թոթափելու պարսից տիրապետությունը: Պարսկական տիրապետության դեմ առավել եռանդուն էին գործում աֆղանները, որոնց հաջողվեց 1722թ. պաշարել և գրավել երկրի մայրաքաղաք Սպահանը: Ռուսաստանը որոշեց օգտագործել հարմար առիթը և գրավել Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային տարածքները: Պետրոս I-ը այդ մասին տեղեկացրեց Վրաստանի թագավոր Վախթանգ VI-ին և խոստացավ օգնել նաև Վրաստանին: Վախթանգը որոշեց օգտվել հարմար առիթից և իր հերթին այդ մասին տեղեկացրեց նաև Արցախի հայ մելիքներին:

Հայ ազատագրական պայքարի առաջնորդները ստեղծված պայմաններում չէին կարող անտարբեր մնալ: Արցախում մելիքների կողմից հավաքվել էր ավելի քան տասներկու հազարանոց զորք: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի կոչով մոտ 10-հազարանոց միացյալ զորաբանակով մելիքներն ու հրամանատարները գնացին Գանձակի հարավային կողմում գտնվող Չոլակ հայկական ուխտավայրը: Նրանք Վախթանգ VI-ի բանակի հետ սպասելու էին Պետրոս I-ի զորքերի ժամանելուն:

Ռազմական անրությունների (սղնախներ) կազմավորումը Արցախում: Քաղաքական խառնաշփոթությունից օգտվելով՝ լեզգիներն իրենց հերթին սս-

պատակում էին Շիրվանի և Արցախի բնակավայրերը: Այդ հարձակումներին դիմագրավելու համար Արցախի մելիքների զինված ջոկատները հաճախ միավորվում էին և միասնաբար դիմադրում թշնամուն: Ոգևորված ռուսական վերահաս արշավանքի լուրերով՝ Արցախի հայ բնակչությունը պատրաստ էր լինվին թոթափել օտարի լուծը: Ազատագրական պայքարին օժանդակելու համար Շիրվանի հայկական բնակավայրերից Արցախ ժամանեցին նաև ռազմական գործի հմուտ կազմակերպիչներ Ավան և Թարխան հարյուրապետներն իրենց համալստիներով: Արցախահայության պայքարին ակտիվորեն օժանդակում էր Գանձասարի հայոց կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Արցախում կազմակերպվեցին պաշտպանական ամրոցներ (սղնախներ), որոնցից առավել հայտնի էին Գյուլիստանի, Շոշի (Շուշի), Ավետարանոցի, Ջրաբերդի և Քարազլխի ամրոցները: Հայկական այդ ուժերը կարող էին վարել ոչ միայն պաշտպանական, այլև հարձակողական մարտեր:

Շուշիի բերդը (17-րդ դար)

Ռուսական զորքերի 1722թ. Կասպիական արշավանքը: Պարսից շահին ապստամբներից պաշտպանելու պատրվակով Պետրոս I-ը 1722թ. արշավանք է կազմակերպում դեպի Այսրկովկաս: Դերբենդը գրավելուց հետո Պետրոս I-ը, սակայն, անակնկալ վերադառնում է Աստրախան՝ զորքերի առաջխաղացումը դեպի Կասպից ծովի հարավային ափերը հետաձգելով հաջորդ տարվան:

Դավիթ Բեկ (ծն. թ. անհայտ է-1728)

Մոտ երկու ամիս սպասելուց հետո՝ նույն թվականի աշնանը, լուր ստացվեց Պետրոս I-ի՝ Դերբենդից վերադառնալու և արշավանքը հետաձգելու մասին: Վրացական բանակը վերադարձավ Թիֆլիս: Հայկական ուժերը, տուն դառնալով, ձեռնամուխ եղան Արցախի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը:

Թուրքական զորքերի ներխուժումն Անդրկովկաս: Պարսկական պետության թուլացումից փորձեց օգտվել նաև Թուրքիան: Աֆղանների կողմից Սպահանի գրավումը և ռուսների Այսրկովկաս արշավելը ևս հարմար առիթ էին նաև Պարսկաստանի վաղեմի թշնամի Թուրքիայի համար: Թուրքիան անհանգստացած էր Հայաստանում ազատագրական պայքարի ծավալմամբ և նպատակ ուներ ճնշելու հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական շար-

ժուռները: Միաժամանակ նա ձգտում էր խոչընդոտել Այսրկովկասում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացմանը և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նվաճելու Պարսկաստանի արևմտյան նահանգներն ու Այսրկովկասը:

1723թ. հունիսին թուրքական բանակը ներխուժում է Թիֆլիս, գրավում քաղաքը և շարժվում դեպի Գանձակ: Վախթանգ 6-րդը հեռանում է Թիֆլիսից և մեծ շքախմբով անցնում է Ռուսաստան:

Այսրկովկասի ու Պարսկաստանի համար պայքարի ելած Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև նրցակցությունը կարող էր վերաճել ռուս-թուրքական նոր պատերազմի, որից, սակայն, երկուստեք փորձում են խուսափել: Երկար բանակցություններից և փոխադարձ մեղադրանքներից հետո նրանք, ի վերջո, 1724թ. հունիսի 12-ին Կ. Պոլսում կնքում են պայմանագիր, որը պետք է կարգավորեր նրանց հարաբերությունները:

Այդ պայմանագրի համաձայն օսմանյան Թուրքիան ճանաչել էր սերձկասպյան շրջանների միացումը Ռուսաստանին, իսկ ռուսական կողմը Թուրքիայի տնօրինությանն էր թողել Շամախիից արևմուտք ընկած երկրամասերը: Ռուսական հրամանատարությունը, որ ստանձնած պարտավորությունների համաձայն այլևս չէր կարող օգնության գալ հայ ազատագրական ուժերին, ցարին ուղղած գեկուցագրերում միայն զարմանք էր արտահայտում Արցախի հայ նարտիկների սխրագործությունների ու տոկունության մասին: Պայմանագրի կնքումը ավելի ազատեց օսմանյան Թուրքիայի ձեռքերը՝ Այսրկովկասում լայնաճակատ հարձակման անցնելու համար:

Երևանի հերոսական պաշտպանությունը: 1724թ. գարնանը թուրքական բանակը ներխուժում է Արարատյան դաշտ և սկսում գրավել ու կողոպտել հայկական գյուղերը: Թշնամուն 40 օր դիմադրություն են ցույց տալիս Կարբի

**Երևանը 17-րդ դարում
(ըստ Տավերնիեի)**

գյուղի բնակիչները: Նրանք համաձայնում են զենքը ցած դնել միայն այն պայմանով, որ թշնամու բանակը չմտնի Կարբի: Թուրքական զորքը նույն թվականի հունիսին պաշարում է Երևան քաղաքը: Երևանի պաշտպանության համար ոտքի է կանգնում ինչպես քաղաքի, այնպես էլ շրջակա հայկական գյուղերի բնակչությունը: Երևանը վերածվում է ռազմական ճամբարի: Քաղաքը պաշտպա-

նող հայկական ուժերը բաժանված էին ջոկատների: Յուրաքանչյուր ջոկատ ուներ իր տեղամասն ու հրամանատարը:

Հակառակորդի գրոհներն ավարտվում էին անհաջողությամբ: Հայերը հե-

րոսաբար դիմադրում էին հակառակորդի հարձակումներին և նրան մեծ կորուստներ պատճառում: Երևանի պաշտպանությունը տևեց մոտ երեք ամիս: Քաղաքն այլևս չէր կարող դիմանալ պաշարմանը, որովհետև սպառվում էին պարենը և զինամթերքը: Երևանի խանը ստիպված համաձայնում է բանակցություններ վարել թուրքերի հետ: 1724թ. սեպտեմբերի 26-ին պաշարված քաղաքն անձնատուր եղավ: Երևանի գրավման համար թուրքական բանակը կորցրեց ավելի քան 20 հազար զինվոր:

Երևանի պաշտպանությունը կասեցրեց թուրքերի սրընթաց առաջխաղացումը դեպի Սյունիք և Արցախ:

Շարժման ծավալումը Արցախում: Թուրքական զորքերն առավել համառ և կազմակերպված դիմադրության հանդիպեցին Արցախում: 1724թ. Արցախի ազատագրական ուժերը թուրքական բանակների դեմ համատեղ պայքարի պայմանագիր կնքեցին Գանձակի մահմեդականների հետ: Արցախի գորահրամանատարները օսմանյան բանակների դեմ պայքարում համագործակցության առաջարկներ կատարեցին նաև պարսկական իշխանություններին: Արցախի մելիքությունները վճռականությամբ պատրաստ էին դիմագրավել օտար հարձակումներին և ավերումներից պաշտպանել սեփական երկիրն ու ժողովրդին: Հայոց պայքարին օժանդակելու ռուսական խոստումներով Ռուսաստանից Արցախ ժամանեց նաև հայազգի Իվան Կարապետը: Դա ավելի էր հուսադրում հայկական իշխանություններին:

1725թ. մարտին թուրքական երեք զորամաս ներխուժեց Արցախի Վարանդա գավառ: Կորուստներից խուսափելու համար մելիքները շուրջ 6000 թուրք զինվորների տեղավորեցին Արցախի հայկական գյուղերում և գիշերային հանկարծակի գրոհով ոչնչացրին նրանց: Թուրքական երկու փաշաներն սպանվեցին, իսկ երրորդը գերի վերցվեց: Թուրքական բանակի ոչնչացումը և հայկական ուժերի այդ կարևոր հաղթանակը մեծ արձագանք ունեցան ամենուրեք, բարձրացան հայոց ինքնավստահությունը և մարտունակությունը:

Ասկերանի բերդը (18-րդ դար)

Գանձասարի վանքը

Անհաջողության է մատնվում Արցախի դեմ թուրքական զորքերի նաև հաջորդ արշավանքը: 1726թ. Շուշին գրավելու օսմանյան բանակի համառ գրոհները, հանդիպելով հայերի դիմադրությանը, անհաջողության մատնվեցին: Ութօրյա մարտերից հետո, կորցնելով ութ հարյուր զինվոր, թուրքերն ստիպված վերադառնում են Գանձակ: Կրած պարտություններից հետո թուրքական զինվորականությունը ընտրում է անակնկալ հարձակումների մարտավարությունը:

Թուրքական բանակին, սակայն, չհաջողվեց կայուն դիրքեր գրավել Արցախում: 1729–1731թթ. թուրքական նվաճման դեմ պայքարը շարունակում էր Գյուլիստանի տղևախը: Հայ ժողովուրդը ցած չդրեց գեները և շարունակում էր ազատագրական պայքարը՝ փորձելով թույլ չտալ թշնամուն տևական հաստատվել Արցախում:

Արցախի ազատագրական շարժումը մեծ արձագանք գտավ ողջ հայության մեջ: Այն ոգեշնչում էր նաև հայ ժողովրդի հաջորդ սերունդներին և հավատով լցնում իրենց ուժերի նկատմամբ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ Արցախի մելիքները միավորեցին իրենց զինական ուժերը: Ի՞նչ նպատակ էին հետապնդում նրանք:
2. Ի՞նչ կարող եք ասել հայ-վրացական համագործակցության մասին: Ձեր կարծիքով՝ անհրաժեշտ էր այդ համագործակցությունը:
3. Որո՞նք են թուրքական զորքերի Անդրկովկաս ներխուժման պատճառները: Փորձե՛ք գնահատել 1724 թ. ռուս-թուրքական պայմանագիրը: Ի՞նչ եզրակացության կարող եք հանգել:
4. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեցին Արցախի ազատագրական ուժերը թուրքական արշավանքին դիմագրավելու համար:
5. Ովքե՞ր էին ղեկավարում ազատագրական պայքարը Արցախում: Ե՞րբ տեղի ունեցավ Շուշիի պաշտպանությունը և ինչո՞վ վերջացավ:
6. Ինչպիսի՞ն էր Եսայի Հասան-Ջալալյանը՝ ձեր պատկերացմամբ:
7. Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Արցախի ազատագրական պայքարը:

ԹԵՍՏԵՐ

Համապատասխանեցրե՛ք տարեթվերը իրադարձությունների հետ.

1. 1724թ. հունիս,	ա. ռուսական զորքերի կասպիական արշավանքը,
2. 1723թ. հունիս,	բ. Կարբի գյուղի բնակչության հերոսական դիմադրությունը թուրքերին,
3. 1722թ.,	գ. Երևանի հերոսական պաշտպանությունը,
4. 1724թ. գարուն,	դ. թուրքական զորքերի ներխուժումը Թիֆլիս:

Թուրքերը կրթ ներխուժեցին Վարանդա գավառ.

1. 1728թ.,

2. 1729–1731 թթ.,

3. 1725թ.,

4. 1726թ.:

3. ԱՅՈՒՆԻՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազատագրական պայքարի սկիզբը Սյունիքում: Վրաց ազատագրական ուժերի հետ կապեր հաստատելու նպատակով Սյունիքից Վրաստան է մեկնում հայ առևտրական Ստեփանոս Շահումյանը: Սյունիքի մելիքների անունից նրա խնդրանքով Վախթանգ VI-ը 1722թ. Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ հայազգի զորավարներ է ուղարկում Սյունիք: Նրանք հաստատվեցին Շինուհայր ավանում և իրենց շուրջը համախմբեցին տեղի զինված ուժերը: Դավիթ-Բեկի ղեկավարությամբ ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ: Նա աչքի ընկած գորականներից Մխիթարին նշանակեց զորքերի սպարապետ, իսկ առանձին զորաջոկատների հրամանատարներ դարձան Տեր-Ավետիսը, Փարսադանը, Թորոսը և ուրիշներ:

Առաջին հաղթական մարտը տեղի ունեցավ 1722թ. աշնանը ջևանշիր կոչվող քոչվոր ցեղի դեմ: Այդ հաղթանակը մեծ հեղինակություն բերեց Դավիթ-Բեկին: Հայկական ուժերին միավորելու և ինքնավստահություն հաղորդելու համար հատկապես կարևոր էր մահմեդականություն ընդունած և թշնամու հետ համագործակցող մելիք Բադրին պատկանող Տաթևի մոտ գտնվող ամրոցի գրավումը: Դավիթ-Բեկը, մելիք Բադրին ձերբակալելով, բերում է Շնհեր և հրամայում տասներկու օր եկեղեցում բոլորի ներկայությամբ բարձր ձայնով արտասանել. «Լնյս Լուսավորչի հավատին, վսյ ուրացողին»: Այնուհետև Դավիթ-Բեկը հրամայում է կտրել նրա գլուխը, իսկ ինքը գալիս և բնակվում է Տաթևում: Սյունիքի ազատագրական շարժման դեմ հանդես եկան ու Կապանի վրա հարձակվեցին նաև շրջակա մահմեդական տիրակալները: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Չավնդուրի մոտ, որն ավարտվեց հայ զորականների լիակատար հաղթանակով:

Դավիթ-Բեկ: Սյունիքի հայկական իշխանության կազմավորումը: Դավիթ-Բեկի վարած շուրջ մեկ տարվա հաջող պայքարից հետո Սյունիքը հիմնականում ազատագրվեց օտար տիրապետությունից: Այնտեղ Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ ստեղծվեց հայկական իշխանություն: Պարսկական շահը ճանաչեց Դավիթ-Բեկի իշխանությունը և նրա հետ դաշինք կնքեց: Հայկական ուժե-

**Ճակատամարտ Դավիթ Բեկի
գլխավորությամբ Գործ Ա.Բեքարյանի**

րի կենտրոնատեղի դարձավ Հալիձորի բերդը: Շահը կոչ արեց շրջակա պարսկական կառավարիչներին՝ ճանաչել և համաձայնեցված գործել Դավիթ-Բեկի հետ: Ավելին՝ շահի հրամանով թուրքական արշավանքին դիմագրավելու համար պարսիկ կառավարիչները պարտավոր էին զինված օժանդակություն ցուցաբերել Դավիթ-Բեկին ու հայկական իշխանությանը:

Հալիձորի բերդը

պաշարումը, դուրս գալ շրջափակումից և անցնել հակահարձակման: Մխիթարն ու Տեր-Ավետիսը դիմեցին հայ զինվորներին. «Արիացե՛ք, մի՛ երկնչե՛ք, հետևեցե՛ք մեզ, եթե հասել է մեր վախճանը՝ քաջաբար մեռնենք, որովհետև մեզ համար ավելի լավ է արիությանը պարիսպներից դուրս մեռնել, քան այստեղ՝ մեր աչքերի առաջ, տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը»: Նրանց հետևեցին 300 զինվածներ: Պաշարվածներն, աննկատ դուրս գալով բերդից, հանկարծակի հարձակվեցին թշնամու վրա: Խուճապի մատնված թշնամու զորքերը, մեծ կորուստներ տալով, դիմեցին փախուստի: Այդ օրն օս-

Տաթևի վանքի ընդհանուր տեսարան

Հայկական զորքերը, Մխիթար Սպարապետի և Տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ, ազատագրեցին Զևայի և Որոտանի բերդերը:

Թուրքական բանակները Երևանի գրավումից հետո շարժվում են դեպի Սյունիք և Ատրպատական: Նրանց հաջողվեց գրավել մի շարք հայկական բնակավայրեր:

Դավիթ-Բեկն իր զորքերով անրացավ Հալիձորի բերդում: 1727թ. մարտին թուրքերը պաշարեցին Հալիձորը: Հայկական ուժերին հաջողվում էր հետ մղել թշնամու համառ գրոհները: Պաշարված հայ ռազմիկները մեծ քանակությամբ թուրքական զինվորների էին ցած գլորում պարիսպներից: Բերդի հրամանատարությունը որոշեց ճեղքել

մանցիների բանակից զոհվեց 13000, իսկ հայ զինվորներից՝ շատ քչերը: Թշնամուց խլվեցին 147 դրոշ և նրանց բանակի ամբողջ կողոպուտն ու ունեցվածքը:

Հայկական զորքերը, Մխիթար Սպարապետի և Տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ, հետապնդելով թշնամուն, հարձակման անցան Մեղրիի վրա, որը գրավվել էր թուրքերի կողմից: Հայերը ազատագրեցին Մեղրին և հակառակորդի դեմ լիակատար հաղթանակ տարան: Հալիձորի և Մեղրիի

հաղթանակները նոր լիցք հաղորդեցին հայկական զորքերին:

Մխիթար Սպարապետ: Ապստամբության ավարտը: 1728թ. մահացավ Դավիթ-Բեկը: Կապանի գինվորական հրամանատարությունն ամբողջությամբ անցավ Մխիթար Սպարապետին, որը շարունակեց գլխավորել պայքարը թուրքերի դեմ:

Թուրքական բանակը, կրած պարտություններից ուշքի գալով, կրկին հարձակվեց Սյունիքի վրա: Թշնամուն դիմագրավելու ժամանակ, սակայն, հայկական զորքերի հրամանատարության մեջ տեղի ունեցավ պառակտում, որը բացասաբար անդրադարձավ պայքարի հետագա ընթացքի վրա: Հալիճորի բերդի նոր պաշարման ժամանակ Մխիթար Սպարապետը պահանջեց շարունակել պաշտպանությունը և ուժասպառ անել թշնամուն, իսկ Տեր-Ավետիսը վստահեց թուրքերին և նախընտրեց նրանց հետ բանակցելու ուղին: Մխիթար Սպարապետը ստիպված էր գիշերով հեռանալ բերդից: Թուրքերը գրավեցին բերդը, կողոպտեցին ու կոտորեցին այնտեղ մնացած հայ բնակչությանը: Հալիճորի անկումից հետո թեև Մխիթար Սպարապետին հաջողվեց մի կարճ ժամանակ միավորել հայկական ուժերի մեծ մասը և թուրքերի դեմ մի շարք հաջող հարձակումներ կազմակերպել, սակայն ապստամբական ուժերի կազմալուծումը հնարավոր չեղավ կասեցնել:

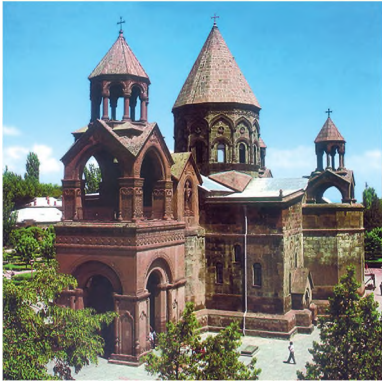
**Մխիթար Սպարապետ
(17դ. վերջ-1730)**

1730թ. թուրքերին Օրդուբադում պարտության մատնելուց հետո, Խնձորեսկ վերադառնալու ճանապարհին, Մխիթար Սպարապետը դավադրաբար սպանվեց: Սյունիքի ազատագրական պայքարի ելած զորքերը, հետզհետե կազմալուծվելով և միայնակ մնալով թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ, չկարողացան վերջնական հաղթանակի հասնել:

Զինված պայքարի արդյունքները և Պարսկաստանի նոր քաղաքականությունը: Ազատագրական պայքարը խոր հետք թողեց և մեծապես բարձրացրեց հայ ժողովրդի ինքնագիտակցությունն ու ազատասիրական ոգին, հավատ ներշնչեց սեփական ուժերի նկատմամբ: Պարսից պետությունը ստիպված էր հաշվի նստել հայկական մելիքությունների հետ, ճանաչել նրանց իրավունքներն ու ինքնիշխանությունը:

Պարսկաստանում աֆղանական և թուրքական նվաճողների դեմ պայքարի գլուխ անցած զորահրամանատար Նադիրին հաջողվում է պարտության մատնել աֆղաններին և նրանց դուրս քշել երկրից: Մի շարք ճակատամարտե-

րում պարսկական բանակը պարտության է մատնում նաև թուրքական զորքերին: Նաղիրի հաջողությունները պայմանավորված էին ժողովրդական զանգվածների աջակցությամբ:

Էջմիածնի Մայր տաճարը

Թուրքական զորքերի դեմ պայքարում Նաղիրին օժանդակում էին նաև հայկական ուժերը: Իր բարյացակամությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ ընդգծելու համար Նաղիրը այցելում է Էջմիածին և ներկա է լինում պատարագին: Վանքի վերանորոգման համար նա հատկացնում է հազար թուման, տաճարը զարդարում մոտ 15 կգ կշռող ոսկե ջահով: Միաժամանակ կարգադրում է Էջմիածին ուղարկել ընտիր գորգեր և այլ նվերներ: Նրա հրովարտական վերահաստատվում են կաթողիկոսի և հայ հոգևորականության՝ հնուց սահմանված

իրավունքները: Նաղիրը՝ որպես հեռատես քաղաքական գործիչ ու դիվանագետ, լավ էր հասկանում տեղական բնակչության համակրանքը շահելու և նրա ցուցաբերած օգնության նշանակությունը հակաթուրքական պայքարում:

Պարսկական և օսմանյան զորքերի միջև 1735թ. հունիսին խոշոր ճակատամարտ տեղի ունեցավ Եղվարդ գյուղի մոտ, որտեղ օսմանցիները ծանր պարտություն կրեցին: Պարսկական բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էին նաև հայ զինվորներն ու աշխարհագորայինները: Նաղիրի բանակում էին Արևելյան Հայաստանի նշանավոր գործիչներ Գիզակի մելիք Եգանը, Գեղարքունիքի մելիք Շահնազարը, Երևանի մելիք Հակոբջանը և ուրիշներ:

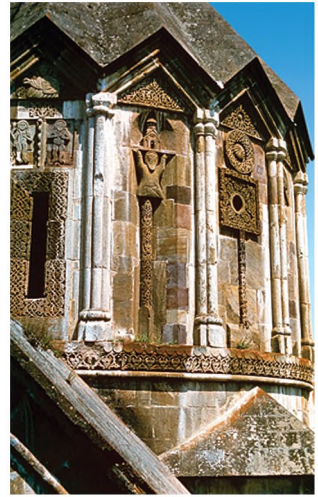
Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր զորքերը դուրս բերել Անդրկովկասից: 1736թ. Էրզրումում Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է պայմանագիր, որով Թուրքիան կրկին ճանաչում էր Պարսկաստանի տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Վրաստանում: Նաղիրը 1736թ. հռչակվեց Պարսկաստանի նոր շահ: Նրա տիրապետության ժամանակ Պարսկաստանը կրկին դարձավ Արևելքի հզոր պետություններից մեկը:

Հայկական ինքնավարությունը Արցախում (Խամսայի մելիքություններ):

Նաղիր շահը հաշվեհարդար տեսավ այն ցեղերի հետ, որոնք օժանդակել էին թուրքական զորքերին: 1736թ. Նաղիրը Ղարաբաղի բեկլարբեկությունը բաժանեց երկու մասի՝ Գանձակի խանությունից անջատելով Արցախը և դարձնելով առանձին վարչական միավոր: Նա վերահաստատեց Արցախի ներքին վարչական բաժանումն ու մելիքների ժառանգական իրավասությունները: **Արցախի (Ջրաբերդի, Գյուլիստանի, Խաչենի, Վարանդայի և Գիզակի) մելիքությունները** սկսեցին անվանվել **Խամսայի (հինգ) մելիքություններ**: Գրանց կառավարիչ նշանակվեց Գիզակի մելիք Եգանը, որը միավորում էր նաև Արցախի մելիքների ռազմական ուժերը: Վերջինս ստացավ նաև խանի տիտղոս:

Մելիք Եգանի մահից հետո կառավարչի պաշտոնն անցավ նրա որդի Արամին, իսկ այնուհետև՝ վերջինիս եղբորը՝ մելիք Եսայուն:

Նադիր շահի կառավարման ժամանակ Արցախի մելիքները պահպանեցին իրենց բոլոր նախկին իրավունքները: Յուրաքանչյուր մելիք ուներ իր գորքը, որն անհրաժեշտության դեպքում կարող էր հասնել ավելի քան 1000-1500 զինվորի: Արցախի մելիքությունների սահմանները տարածվում էին Գանձակի հարավային շրջաններից մինչև Արաքս գետը: Նադիր շահի մահից հետո ևս հայ մելիքները հաջողությամբ խափանում էին Արցախի հարևանությամբ հաստատվելու մահմեդականների բոլոր փորձերը և ավերում նրանց հիմնադրած ամրությունները: Արցախի հարթավայրային մասում մահմեդականները երկար ժամանակ զբաղված էին ավարառությամբ ու կողոպուտներով, հաճախակի փորձում էին հարձակումներ գործել հայ մելիքների տիրույթների վրա:

Գանձասարի վանքի հատված

Իրենց տիրապետությունը պահպանեցին նաև Սյունիքի և Ղարաղաղի հայկական մելիքությունները: Սևանի հարավարևելյան մասում իշխող Մելիք-Շահնազարյան տոհմի ներկայացուցիչները Նադիրի իշխանության տարիներին ոչ միայն վերահաստատվեցին ու պահպանեցին իրենց իրավունքները, այլև ավելի ամրապնդեցին իրենց դիրքերը: Նրանք անկախ ճանաչվեցին Երևանի խանից: Արարատյան երկրի քաղաքաբար նշանակվեց Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանը: Վերջինիս մահից հետո նրա որդի Մելիք Մանուչարը նշանակվեց Երևանի ու Նախիջևանի գորահրամանատար: Մելիք Մանուչարը մեծ վստահություն էր վայելում Նադիրի մոտ: Նա իր գորամասով մասնակցել էր Նադիրի՝ Հնդկաստան կատարած արշավանքին:

Արցախի ինքնավարությունը մարմնավորվում էր նաև հոգևոր իշխանության՝ Գանձասարի կաթողիկոսության գոյությամբ: Վերջինս ետանդուն մասնակցություն էր ունենում ազատագրական շարժման մեջ: Այն Արցախի ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ ուժերի համախմբման ու նրանց միասնականության համար պայքարի հիմնական կենտրոնն էր: 1700 թվականից մինչև իր կյանքի վերջը (1728թ.) ազատագրական ետանդուն գործունեություն էր ծավալել Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը: Եսայի կաթողիկոսի մահից հետո էլ Գանձասարի կաթողիկոսարանը մնում էր հայոց ազատագրական գաղափարախոսության ու շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը: Այստեղ էին կազմակերպվում գաղտնի խորհրդակցություններ՝ քննարկելու Հայաստանի ազատագրության տարբեր ծրագրեր:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ և ի՞նչ նպատակով է մեկնում Վրաստան: Ձեր կարծիքով Վրաստանը կարո՞ղ էր օգնել Հայաստանին
2. Եթե դուք լինեիք Դավիթ Բեկի փոխարեն, ինչպե՞ս կվարվեիք մելիք Բաղրի հետ:
3. Նկարագրե՛ք Հալիձորի և Մեղրիի ճակատամարտերը:
4. Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ հայկական զորքերի հրամանատարության մեջ տեղի ունեցած պատակտումը:
5. Ինչպիսի՞ն էր Մխիթար Սպարապետը ձեր պատկերացմամբ:
6. Որո՞նք էին 1720-ական թթ. զինված պայքարի արդյունքները: Ի՞նչ փաստեր են վկայում հայերի նկատմամբ Նաղիր շահի բարեհաճ վերաբերմունքի մասին:
7. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Եղվարդի ճակատամարտը: Հայերից ովքե՞ր էին մասնակցում այդ ճակատամարտին:
8. Ինչպիսի՞ն է ձեր վերաբերմունքը 1736թ. թուրք-պարսկական պայմանագրի նկատմամբ:
9. Ե՞րբ ստեղծվեցին Խամսայի մելիքությունները և ինչո՞ւ:
10. Կարելի՞ է արդյոք Խամսայի մելիքությունները դիտել որպես հայոց պետականության դրսևորում:
11. Տեքստից դո՞րս գրեք տարեթվերը և կազմե՛ք ժամանակագրություն:

Թ-ԵՍՏԵՐ

Ո՞րն էր հայկական զորքի կենտրոնատեղին.

1. Զևա,	3. Տաթև,
2. Օրդուբադ,	4. Հալիձոր:

Ո՞վ էր Խամսայի մելիքությունների առաջին կառավարիչը.

1. մելիք Մանուչարը,	3. մելիք Շահնազարը,
2. մելիք Եգանը,	4. մելիք Հակոբջանը:

1723թ. Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մելիքների Պետրոս I-ին հղած նամակից

«Չորս կողմից թշնամիները մեզ վրա են հարձակվում: Մենք նման ենք առանց հովվի հոտի, մոլորված լեռներում ու դաշտերում: Մենք ի վիճակի չենք դեմ կենալ նրանց, մի կողմից օսմանցին է գրոհում, որ գրավեց Վրաստանը և հասավ մինչև Գանձակ, 20 օր ասպատակեց ու հետ դարձավ, մյուս կողմից պարսիկներն են և ուրիշներ»:

4. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ

18-րդ դարի կեսերից հայ ազատագրական շարժման մեջ սկսում են աշխուժանալ գաղութահայ կենտրոնները: Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն հնդկահայ գաղութը:

Հնդկաստանում հայերը հաստատվել էին դեռևս 16-17-րդ դարերում և զբաղվում էին վաճառականությամբ: Հայկական համայնքներ կային Հնդկաստանի շատ քաղաքներում: 17-րդ դարի երկրորդ կեսից, երբ եվրոպական պետությունները փորձում էին ներթափանցել Հնդկաստան, հայերն արդեն այնտեղ մեծ կշիռ ունեին և կարող էին լուրջ մրցակից լինել եվրոպական վաճառականների համար: Անգլիական «Արևելահնդկական ընկերությունը» Հնդկաստան մուտք գործելը դյուրացնելու և միաժամանակ հայ վաճառականության մրցակցությունից խուսափելու նպատակով 1688թ. պայմանագիր է կնքում նրանց հետ: Դրա համաձայն՝ հայերն իրենց ապրանքները անգլիական նավերով փոխադրելու իրավունք են ստանում:

Ամրապնդվելով Հնդկաստանում՝ անգլիացիները ձգտում էին միայնակ տիրանալ հնդկական առևտրին և հետզհետե սահմանափակել հայ վաճառականության իրավունքները: Անգլիացիները ունեին խոշոր նավատորմ, կանոնավոր բանակ, ուստի կարողացան զենքի ուժով տիրանալ գրեթե ամբողջ Հնդկաստանին: Հնդկահայ բուրժուազիայի մի մասն սկսում է գիտակցել հայրենիքի, սեփական պետության ու բանակի անհրաժեշտությունն ու նշանակությունը: Հնդկահայ այդ գործիչներից էր Հովսեփ Էմինը:

Հովսեփ Էմինի գործունեությունը: Հովսեփ Էմինը ծնվել է 1726թ. Պարսկաստանի Համադան քաղաքում, որտեղից նրանց ընտանիքը տեղափոխվել էր Կալկաթա: Նա ծանոթ էր պարսկա-թուրքական լծի տակ գտնվող հայ ժողովրդի վիճակին, ինչպես նաև ականատես էր Հնդկաստանում հայ վաճառականության դժվարին կացությանը:

Երիտասարդ Էմինը որոշում է գնալ Անգլիա, սովորել ռազմական գործը և ձեռնամուխ լինել Հայաստանի ազատագրմանը: Նրան ոգևորում էին Արցախի և Սյունիքի ազատագրական պայքարի մասին տեղեկությունները, որտեղ հայերը տարիներ շարունակ համառ կռիվներ էին մղում հայրենիքի ազատագրության համար:

1751թ. Էմինը, հակառակ հոր կամքին, որը նրան ուզում էր վաճառական դարձնել, ծառայության է մտնում Անգլիա մեկնող մի նավում և ուղևորվում Անգլիա:

Անգլիայում Հովսեփ Էմինն ընդունվում է Վուլվիչի զինվորական ակադեմիան, ծանոթանում անգլիական քաղաքական ու պետական գործիչների հետ: Ակադեմիայում նա հմտանում է ռազմական գործի մեջ:

Հովսեփ Էմին
(1726-1809)

Ոստումն ավարտելուց հետո Էմինը մեկնում է Գերմանիա՝ մասնակցելու Ֆրանսիայի դեմ մղվող պատերազմին:

Հ. Էմինը գալիս է Հայաստան, որտեղ մտիկից ծանոթանում է տիրող իրավիճակին: Նա համոզվում է, որ թուրքական տիրապետության դեմ ազատագրական պայքար կարելի է սկսել միայն որևէ հարևան տերության օժանդակությամբ: Այդպիսի հնարավոր դաշնակից կարող էին լինել Ռուսաստանը կամ Վրաստանը:

Վերադառնալով Անգլիա՝ Էմինը ներկայանում է Անգլիայում ռուսական դեսպան Գոլիցինին: Նրանից վերցնելով Ռուսաստանի վարչապետ Վորոնցովին ուղղված հանձնարարական նամակ՝ 1761թ. ճանապարհվում է Պետերբուրգ: Վորոնցովին Էմինը ներկայացնում է Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը, ցանկություն հայտնում լինելու Վրաստանում: Նա մտադիր էր հայրենիքի ազատագրության համար վրաց Հերակլ II թագավորի հետ դաշնակցած պայքարել թուրքական տիրապետության դեմ:

Վորոնցովն ընդառաջում է Էմինի խնդրանքին և Հերակլ II թագավորին ուղղված նամակով նրան ճանապարհում է Վրաստան: Մոսկվայում Հովսեփ Էմինին է միանում Մովսես Բաղրամյանը, իսկ Աստրախանում հավաքագրվում է կամավորների ջոկատ, որն ուղեկցում է Էմինին:

Վրաց թագավորը համաձայնեց օժանդակել Էմինի ծրագրերին և նրան հանձնարարեց վրաց զորքերին վարժեցնել եվրոպական ռազմական արվեստով:

Հայաստանում ազատագրական շարժումը կազմակերպելու համար Էմինը կապեր հաստատեց Սշո Սբ Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանի հետ: Վեր-

Սիմեոն Ա. Երևանցի
(1710-1780)

ջինս մեծ աշխատանք էր տանում ջոկատներ հավաքագրելու և Թուրքիայի հպատակության տակ գտնվող քրդերի, ասորիների հետ համագործակցելու ուղղությամբ: Հովնանը պնդում էր, որ Էմինը Հայաստան գալու ժամանակ ունենա նաև վրաց թագավորի կողմից տրամադրված թեկուզև փոքրիկ մի զորաջոկատ: Դրանով թուրքերը կհամոզվեին, որ վրացիներն էլ են նրանց հետ: Հերակլ II-ը, զգուշանալով Թուրքիայի հետ ընդհարումից, երկար ժամանակ տատանվում էր որոշակի խոստումներ տալ:

1764թ. Հ. Էմինը և Հերակլը խրախուսական նամակներ են ուղարկում Հովնանին, սակայն Երևանում խանի մարդկանց կողմից նամակատարը ձերբակալվում է: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը

նամակով կշտամբում է Հերակլ II-ին անզգույշ քայլերի համար: Զգուշանալով հետագա անախորժություններից՝ Հերակլը Հովսեփի Էմինից պահանջեց հեռանալ Վրաստանից:

Հեռանալով Վրաստանից՝ Հ. Էմինն անցավ Հյուսիսային Կովկաս, որտեղ մնաց ավելի քան մեկ տարի: Այնուհետև Էմինը վերադառնում է Հայաստան և հանգրվանում Գետաշենում գտնվող Գյուլիստանի մելիք Հովսեփի մոտ: Էմինը Գետաշենում մասնակցում է Գանձակի խանի անակնկալ արշավանքի դեմ մելիք Հովսեփի մղած ճակատամարտին: Հայկական զորքերը ջախջախիչ պարտության են մատնում խանի բանակին, հետապնդում մինչև Գանձակի դարպասները և պաշարում քաղաքը: Հերակլ II-ի միջնորդությամբ հայկական զորքը դադարեցնում է պաշարումը, իսկ մելիք Հովսեփը տեղափոխվում է Գյուլիստան: Մելիք Հովսեփի հետ Գյուլիստան է գնում նաև Հ. Էմինը:

Արցախի իրադրությանը ծանոթանալու համար Հ. Էմինը Շուշիում այցելում է Իբրահիմ խանին և ապա մեկնում Գանձասար: Այստեղ նա, համոզվելով, որ Արցախում դեռևս պատրաստ չեն միասնաբար զինված պայքարի դիմելու, որոշում է կրկին վերադառնալ Ռուսաստան: Շամալիում Էմինը, լսելով, թե Խոյի ու Սալմաստի քրիստոնյաները պատրաստ են իրեն տրամադրել 18 հազար զինվոր, ճանապարհվում է Խոյ: Այնտեղ, սակայն, հրաժարվում են զորք տրամադրելուց, որովհետև Էմինը զորքի վարձատրման համար գումար չունեի:

Անհաջողություններն զգալի չափով հուսահատեցնում են Հ. Էմինին: 1770թ. նա վերջնականապես վերադառնում է Հնդկաստան:

Մադրասի հայրենասիրական խմբակը: Հայաստանի ազատագրությունը նախապատրաստելու համար Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորությամբ Մադրասում ստեղծված խմբակի անդամները 18-րդ դարի 70-80-ական թթ. կատարել են դիվանագիտական ու կազմակերպչական մեծ աշխատանք:

Հովսեփ Էմինը, Հնդկաստան վերադառնալով, շարունակեց ազատագրական-հայրենասիրական քարոզչությունը, որը ոգեշնչում էր նաև Մադրասի հայերին: Այդ նպատակով նա գրել և հրատարակել է իր կյանքի պատմությունը՝ «Հովսեփ Էմինի կյանքը և արկածները» վերնագրով: Հնդկահայերը որոշում են Էմինի տրամադրության տակ դնել 12 հազար ռուբլի՝ բանակ ստեղծելու համար: Գրիգոր Խոջաջանյանը հայտնում է, թե ինքը պատրաստ է անգամ այդ ծրագրի համար կտակել իր ունեցվածքի մեկ երրորդը, եթե այդ ծրագրին համաձայնություն տա նաև Սիմեոն կաթողիկոսը:

Շահամիր Շահամիրյան (1723-1799)

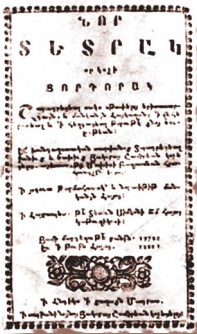
Հայաստանի ազատագրությունը, ըստ Շ. Շահամիրյանի, պետք է կատարվեր օտարի լծի դեմ համաժողովրդական ապստամբության միջոցով: Այն պետք է գլխավորեին Արցախի մելիքներն ու Էջմիածնի հոգևորականները:

Հայ ժողովուրդը կարող էր օժանդակություն ստանալ Վրաստանից և Ռուսաստանից:

Հերակլ II թագավորին Շահամիր Շահամիրյանը առաջարկում էր Վրաստանում կատարել բարեփոխումներ, որոնք կհզորացնեին երկիրը, որպեսզի օգնության հասնեին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Վրաց թագավորին օգնելու նպատակով Շ. Շահամիրյանը մեծ գումարի թանկարժեք նվերներ էր ուղարկում նրան և անգամ պատրաստակամություն հայտնում տեղափոխվելու Վրաստան:

Վրաց թագավորը իր հերթին Լոռու գավառը նվիրաբերում է Շ. Շահամիրյանին և նրան շնորհում նաև իշխանի տիտղոս: 1790թ. Հերակլ II-ը Շ. Շահամիրյանի առաջարկությամբ հատուկ ուղերձ է հղում Պարսկաստան քված հայ ժողովրդին՝ հրավիրելով բնակություն հաստատել վրաց թագավորության կազմում գտնվող հայկական գավառներում:

Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ» և Շահամիր Շահամիրյանի «Որոզայթ փառաց» աշխատությունները: Հովսեփ Էմինի ու Մովսես Բաղրամյանի վերադարձը Հնդկաստան կարևոր նշանակություն ունեցավ գաղթօջախի կյանքում: Նրանք համոզեցին հնդկահայ ուրիշ գործիչների ևս, որ առանց ժողովրդի լայն աջակցության Հայաստանի ազատագրման գործում հնարավոր չէ հասնել հաջողության: Հետևաբար անհրաժեշտ է միավորել հայ երիտասարդությանը, նրանց դաստիարակել հայրենասիրության ու ազգային արժանապատվության ոգով:

«Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ»-ի սիտղոսաթերթը

Հայ ժողովրդի մեջ ազատագրական գաղափարների տարածման, երիտասարդությանը հայրենի երկրի պատմությանն ու մշակույթին ծանոթացնելու համար անհրաժեշտ էր գրականություն ունենալ: Նման գրքեր տպագրելու համար հնդկահայ մեծահարուստ Շահամիր Շահամիրյանը 1771թ. Մադրաս քաղաքում հիմնում է հայկական տպարան: 1772թ. այդ տպարանում լույս է ընծայվում Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» գիրքը:

Գրքում ներկայացվում են հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը, նրա աշխարհագրական լայնարձակ սահմանները և դրան հակադրում առկա վիճակը, երբ երկիրը կողոպտվում է օտարների կողմից: Գիրքը կոչ է անում հայ երիտասարդներին՝ դուրս գալ օտար բռնակալների դեմ և զենքի ուժով հասնել ազատության. «Երիզախությանը եղեք, եղեք նմանվողներ մեր նախահոր՝ քաջ Արամի որդիներին, որ միզուցե թե այդպիսով կարողանանք վերագտնել մեր հայրենիքն Արարատյան»: «Նոր տետրակի» մեջ քննադատվում է միապետական կարգը՝ այն համարելով հայոց պետականության անկման պատճառներից մեկը: Մեկ մարդը ի վիճակի չէ

անսխալ կառավարել, իսկ թագավորի սխալը դժբախտություն է երկրի համար: Ոստի առաջարկվում է ստեղծել սահմանադրություն և երկիրը կառավարել ժողովրդի ընտրովի ներկայացուցիչների միջոցով:

Ստանալով «Նոր տետրակը» և զգուշանալով հայ երիտասարդների անժամանակ ապստամբելու վտանգից՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը կարգադրում է հավաքել և այրել այդ գիրքը, փակել տպարանը և հեռացնել Մովսես Բաղրամյանին: Նրա սպառնալիքները, սակայն, չկասեցրին գրքի տարածումը: 1786թ. «Նոր տետրակը» թարգմանվում է ռուսերեն և լույս տեսնում Պետերբուրգում երկու հազար տպաքանակով, այնուհետև թարգմանվում նաև վրացերեն:

Շարունակելով «Նոր տետրակի» գաղափարները՝ Մադրասի խմբի անդամները կազմում և հրատարակում են «Ռրոգայթ փառաց» գիրքը: Այն ապագա հայկական պետության կառավարման համար նախատեսված օրենքների հավաքածու էր, որը պետք է կիրառվեր երկիրը օտար լծից ազատագրվելուց հետո:

Հայոց ապագա պետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ «Հայոց տունը», պետք է կազմվեր ժողովրդի ընտրած փոխանորդներից (պատգամավորներից): Հայաստանում պետք է իշխեր օրենքը: «Հայոց տունը» պարտավոր էր ստեղծել գործադիր իշխանություն (կառավարություն): Այդ նպատակով փոխանորդներից պետք է ընտրվեին տասներեք հոգի, որոնցից մեկը վիճակահանությամբ կարող էր դառնալ նախարար (նախագահ), իսկ մյուսները՝ նախարարի խորհրդակիցներ: Նախարարը լինելու էր օրենքների առաջին կատարողը և գորքի գլխավոր հրամանատարը: «Ռրոգայթ փառաց» գիրքը սահմանադրական հանրապետություն ստեղծելու ծրագիր էր և հայ քաղաքական մտքի կարևոր նվաճումներից մեկը:

Հայաստանի ազատագրության Հյուսիսային ծրագիրը: Հայրենիքի ազատագրմամբ մտահոգ աշխարհասփյուռ գաղութների մեջ առանձնանում էին մասնավորապես ռուսահայ կենտրոնները: Այդ պայմանավորված էր նրանով, որ դեպի հարավ տարածվելու Ռուսաստանի ձգտումները և Հայաստանը ազատագրելու հայոց շարժումներն ու ծրագրերը համահունչ էին:

18-րդ դարի 80-ական թթ. հատկապես աշխուժացան հայ պետականության վերականգնման համար դիվանագիտական բանակցություններն ու ազատագրական ծրագրի մշակումը: Գրան մեծապես խթանեց 1783թ. Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև Գեորգիևյան (Գեորգևսկ ամրոցում կնքված) դաշնագիրը: Գրանով Ռուսաստանն իր հովանավորության տակ էր առնում և գորք տրամադ-

«Ռրոգայթ փառաց»-ի տիտղոսաթերթը

Հովսեփ Արղության (1743-1801)

րում Վրաստանին: Այդ դաշնագիրը մեծ արձագանք գտավ հայկական շրջաններում: Դրա հետ մեծ հույսեր էին կապում ինչպես Հովսեփ Արղությանը Ռուսաստանում, այնպես էլ Շահամիր Շահամիրյանը Հնդկաստանում:

**Հովհաննես
Լազարյան
(1735-1801)**

Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Հովսեփ Արղությանը և Հովհաննես Լազարյանը 1780-ական թվականների սկզբին բանակցություններ էին վարում ռուսական պետական գործիչների հետ՝ արշավանք կազմակերպելու և Հայաստանը ազատագրելու մասին:

Նրանք կազմում են նաև Հայաստանի ազատագրման և հայ-ռուսական դաշնագրի մի նախագիծ: Այն բաղկացած էր 18 հոդվածից: Առաջարկվում էր Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքել հավիտենական դաշինք: Դրա համաձայն՝ Հայաստանում լինելու էր չափավոր քանակի ռուսական զորք՝ երկիրը հնարավոր հարձակումներից պաշտպանելու համար: Հայաստանը պետք է հանքերից և

եկամուտներից հարկ վճարեր Ռուսաստանին, իսկ պատերազմի ժամանակ ցուցաբերեր ռազմական օգնություն: Հայոց թագավորի ընտրությունը կատարելու էր ռուսաց կայսրը: Թագավորն այնուհետև պետք է օժվեր էջմիածնում: Առաջարկվում էր Հայաստանի մայրաքաղաք դարձնել Վաղարշապատը կամ Անին: Սահմանվում էին Հայաստանի դրոշը, զինանշանը, շքանշանները և այլն: Նախկին հողատերերին վերադարձնելու էին իրենց կալվածքները, սակայն առանց գյուղացիներին ճորտացնելու իրավունքի: Առաջարկվում էր Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքել առևտրական պայմանագիր և Կասպից ծովի ափին Հայաստանին տրամադրել նավահանգիստ:

Հայաստանի ազատագրության Հարավային (Շահամիր Շահամիրյանի) ծրագիրը: Ռուսաստանի հովանու տակ հայկական պետականությունը վերականգնելու 20 հոդվածից բաղկացած նախագիծ կազմել էր Շահամիր Շահամիրյանը: Այս նախագծով Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանը պետք է հռչակվեր հանրապետություն՝ պառլամենտական կառուցվածքով: Կառավարությունը պետք է գլխավորեր ազգությամբ հայ նախարարը: Հայաստանում 20 տարի ժամկետով պետք է մնար 6-հազարանոց ռուսական զորք: Հայաստանը տարեկան հարկ պիտի վճարեր Ռուսաստանին և անհրաժեշտության դեպքում տրամադրեր նաև զորք: Առաջարկվում էր երկու երկրների միջև սահմանել ազատ երթևեկություն: Հայաստանի կառավարությունը Պետերբուրգում պետք է ունենար իր դեսպանը:

Հովսեփ Արղությանի ծրագրի օրինակով Շ. Շահամիրյանի նախագիծը ևս ներկայացվել է ռուսական կառավարությանը, սակայն իշխանությունների կողմից դրանք բավարար ուշադրության չեն արժանացել ու չեն քննարկվել:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՛րբ են հայերը հաստատվել Հնդկաստանում և ինչո՞վ էին զբաղվում նրանք:
2. Կարո՞ղ եք ասել, որ հնդկահայ ազատագրական շարժումը միայն հայրենասիրական պոռթկման արդյունք էր:
3. Ե՛րբ և որտե՞ղ է ծնվել Հովսեփի Էմինը: Ի՞նչ գործոններ են ազդել նրա հայացքների վրա: Ինչո՞ւ Էմինը հրաժարվեց բարեկեցիկ կյանքի հեռանկարից և նվիրվեց Հայաստանի ազատագրության գործին: Էմինի փոխարեն դուք ինչպե՞ս կվարվեիք:
4. Ինչո՞ւ Էմինը կողմնորոշվեց դեպի Ռուսաստան:
5. Ի՞նչ եք կարծում, եթե չլիներ Սիմեոն Երևանցու կշտամբանքը, Հերակլ II-ը շարունակելո՞ւ էր աջակցել Էմինի ծրագրերի իրագործմանը:
6. Ձեր կարծիքով՝ ճիշտ էր արդյոք Էմինի վերադարձը Հնդկաստան:
7. Ինչո՞ւ ռուսահայ գաղթօջախները դարձան ազատագրական շարժման կենտրոններ:
9. Ե՛րբ է կնքվել Գեորգիևյան դաշնագիրը և ի՞նչ արձագանք է գտել հայ գործիչների շրջանում:
10. Ե՛րբ և ո՞ւմ գլխավորությամբ է ստեղծվել Մադրասի խմբակը: Ի՞նչ նպատակ էր այն հետապնդում: Վերլուծե՛ք Մադրասի խմբակի ծրագիրը և հայտնե՛ք ձեր տեսակետը այդ մասին:
11. Ե՛րբ է հիմնադրվել Մադրասի տպարանը, և ի՞նչ գրքեր են տպագրվել այնտեղ: Որո՞նք են «Նոր տետրակ» և «Որոգայթ փառաց» գրքերի հիմնական գաղափարները: Դուք կիսո՞ւմ եք այդ գաղափարները:
12. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էին հնդկահայ գործիչները պաշտպանում հանրապետական, իսկ ռուսահայ գործիչները՝ միապետական (թագավորական) կարգերը:
13. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի ազատագրության Արդությանի և Շահամիրյանի ծրագրերը: Հայտնե՛ք ձեր տեսակետը դրանց մասին:
14. Տեքստից դո՞ւրս գրեք տարերթվերը և կազմե՛ք ժամանակագրական աղյուսակ:

ԹԵՍՏԵՐ

Ո՞վ է միանում Հ. Էմինին Մոսկվայում.

1. Գոլիցինը,	3. Հերակլ II-ը,
2. Հովնանը,	4. Մ. Բադրամյանը:

Ո՞վ է «Որոգայթ փառաց» գրքի հեղինակը.

1. Մովսես Բադրամյանը,	3. Շահամիր Շահամիրյանը,
2. Հովսեփ Էմինը,	4. Սիմեոն Երևանցին:

Հատված Հովսեփ Էմինին ուղղված Մշո Սբ Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանի նամակից

«Անցնող տասնմեկ ամիսներին գրելով էի զբաղված,– հայտնում է Հովնանը:– Ինձ շատ դյուրին եղավ՝ ձեզնով շահագրգռել ու ձեր հերոսական մտածողությամբ համակել Պոլսի, Զնյուռնիայի, Կեսարիայի, Թոխաթի, Էրզրումի, Գիարբեքիի, Վանի և այլ վայրերի անվանի հայերին»:

ԹԵՄԱ 1-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 17-րդ դարի 2-րդ կեսը նշանավորվում է ազգային ազատագրական պայքարի վերելքով: Դրան նպաստում են հայոց ինքնագիտակցության մեջ արթնացած պետականության վերականգնման զգացումը, Հայաստանում պահպանված մի շարք իշխանություններ և առևտրական բուրժուազիայի հանդես գալը:
2. 1677թ. Էջմիածնի գաղտնի ժողովն օգնության խնդրանքով Եվրոպա ուղարկեց հատուկ պատվիրակություն, որի կազմում էր երիտասարդ Իսրայել Օրին: Երկարատև դեգերումներից և դիմումներից հետո, համոզվելով, որ Եվրոպան շահագրգռված չէ աջակցել Հայաստանին, Ի. Օրին դիմեց Ռուսաստանին: Նրա ներկայացրած ծրագիրը հետաքրքրեց ռուսաց Պետրոս I թագավորին, որը, հետապնդելով իր քաղաքական շահերը, խոստացավ աջակցել Հայաստանի ազատագրությանը: Երկրի ներքին վիճակին ծանոթանալու նպատակով Պետրոս I-ը Ի. Օրու գլխավորությամբ դեսպանություն ուղարկեց Պարսկաստան: 1711թ. Ռուսաստան վերադարձի ճանապարհին Ի. Օրին հանկարծամահ եղավ Աստրախանում:
3. Հյուսիսային պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Պետրոս I-ը արշավեց Անդրկովկաս՝ նպատակ ունենալով հաստատվել երկրամասում: Պարսկաստանի ներքին անկայունությունը, ռուսական արշավանքը հույսեր են առաջացնում հայերի և վրացիների շրջանում: Նրանք որոշում են համատեղ պայքարել պարսկական բռնակալության դեմ՝ ակնկալելով ռուսական բանակների օգնությունը: Սակայն անբարենպաստ քաղաքական պայմանների հետևանքով ռուսական ջոկատները հետ են դառնում: Օգտվելով դրանից՝ թուրքերը ներխուժում են Արևելյան Հայաստան և գրավում են Երևանը ու շարժվում դեպի Արցախ ու Սյունիք:
4. Արցախահայությունը համալսմբվեց և համառ պայքար ծավալեց ազատագրության համար: Արցախում կազմակերպվեցին պաշտպանական ամրոց-սղնախներ: Թուրքական զորքերի՝ Արցախ ձեռնար-

կած մի շարք արշավանքներ ավարտվում են պարտությամբ: Թշա-
մու մեծաքանակ բանակներին մինչև 1730-ական թթ. չի հաջողվում
գավթել Արցախը:

5. Սյունիքի հայության ազատագրական պայքարը ղեկավարում են
Դավիթ Բեկը, Մխիթար Սպարապետը և Տեր-Ավետիսը: Այն պսակ-
վում է հաջողությամբ: Պայքարի արդյունքում Պարսկաստանը ճանա-
չում է Սյունիքի հայկական իշխանությունը: 1726թ. Սյունիք են ներխու-
ժում թուրքական բանակները: Մեծ դժվարությամբ, մի քանի տարվա
համառ պայքարից հետո, թուրքական զերակշիռ ուժերին հաջողվում
է ժամանակավորապես տիրել Սյունիքին:
6. 1720–1730-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանում հաստատ-
վեց Նադիր շահի իշխանությունը: Հասկանալով, որ արտաքին և
ներքին թշնամիների դեմ պայքարում կարելի է հենվել հայերի վրա,
Նադիր շահը լայն իրավունքներ է տալիս Արցախի, մասամբ Սյունիքի
հայ մելիքներին: Արցախում առաջանում են հսամայի մելիքություն-
ները: Իրադրությունը Արցախում կտրուկ փոխվում է Նադիր շահի
սպանությունից հետո: Իր իշխանությունն ամրապնդելու համար Վա-
րանդայի մելիք Շահնագարը դաշինք է կնքում մահմեդական ավա-
զակապետ Փանահի հետ և նրան հրավիրում Շուշի: Օգտագործելով
մելիքների միջև հակամարտությունը՝ ջևանշիրների ցեղի առաջնորդ
Փանահը և նրա որդի Իբրահիմը կարողանում են հիմնվել Արցախում
և հաստատել իրենց տիրապետությունը (18-րդ դարի 60-90-ական
թվականներ):
7. 16–17-րդ դարերում Հնդկաստանում առաջացել էին հայկական գա-
ղութներ, որոնք համակված էին Հայաստանը ազատագրելու գաղա-
փարով: Հնդկահայերից մեծ գործունեություն ծավալեց Անգլիայում
ռազմական կրթություն ստացած Հ. Էմինը: Նրա ծրագրով Հայաս-
տանի ազատագրումը թուրք-պարսկական տիրապետությունից հնա-
րավոր էր հայ-վրացական զինակցությամբ և Ռուսաստանի օգնու-
թյամբ: Իր ծրագիրը իրագործելու նպատակով Հ. Էմինը 1760-ական
թվականներին հարաբերություն է հաստատում ռուսական և վրա-
ցական արքունիքների հետ: Հանձին Մշո Սր. Կարապետ վանքի
վանահայր Հովնանի՝ Հ. Էմինը գտնում է իր համախոհին: Չգանկա-
նալով գժտվել Թուրքիայի հետ՝ վրաց թագավոր Հերակլ II-րդը հրա-
ժարվում է Հ. Էմինին աջակցելուց և պահանջում է հեռանալ Վրաս-
տանից: 1776թ. Հ. Էմինը հաստատվում է Արցախում, սակայն, այստեղ
ևս աջակցություն չստանալով, 1770թ. վերադառնում է Հնդկաստան:
8. Հայաստանի ազատագրման համար 1770-1780-ական թթ. մեծ աշխա-
տանք էր կատարում Շ. Շահամիրյանի խմբակը: Երկրի ազատագ-

րումը պետք է իրականանար համաժողովրդական ապստամբության միջոցով, Վրաստանի և Ռուսաստանի օժանդակությամբ: Այդ խնդրի իրականացման գործում մեծ տեղ էր հատկացվում ժողովրդի լուսավորությանը: Վերը նշված նպատակով խմբակը հրատարակեց «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» գրքերը, որոնք նախատեսում էին Հայաստանը ազատագրել թուրք-պարսկական լծից և երկրում հաստատել հանրապետական կարգեր:

9. 18-րդ դարի 2-րդ կեսին Հայաստանի ազատագրաման համար լայն գործունեություն ծավալեցին ռուսահայ կենտրոնները: Մ. Սարաֆյանը և Հ. Արդոթյանը ցարական կառավարությանն են ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության իրենց նախագծերը: Ըստ դրանց՝ միապետական Հայաստանը գտնվելու էր Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Սերտ հարաբերություններ էին հաստատվելու երկու պետությունների միջև:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1. ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովուրդը ոտք դրեց XIX դար՝ զրկված լինելով ազատ ու անկախ ապրելու հնարավորությունից: Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասն ընդգրկված էր Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի խանությունների մեջ, իսկ հյուսիսային որոշ շրջաններ գտնվում էին վրացական թագավորության կազմում: Երևանի խանությունը, որպես խոշոր և սահմանային վարչական միավոր, անվանվում էր նաև սարդարություն (կուսակալություն), իսկ նրա խանը՝ սարդար: Խանությունը բաժանված էր 15 շրջանների՝ Ջանգիբասարի, Սուրմալուի, Սարդարապատի, Թալինի, Ապարանի և այլն: Խանության գլուխ կանգնած էր շահի կողմից նշանակված խանը: Շրջանները կամ մահալները կառավարում էին խանի նշանակած միրբոլուքները, իսկ գյուղերը՝ գյուղապետները: Քաղաքների կառավարիչները կոչվում էին քալանթարներ:

Պարսկաստանն ավատատիրական հետամնաց երկիր էր: Կամայակալություններն ու բռնությունները այդ պետության ուղեկիցներն էին: Ինչպես շահն ամբողջ երկրում, այնպես էլ խաներն իրենց վարչական տարածքներում

միահեծան իշխողներ էին: Տնտեսությունը և նրա հիմնական ճյուղը՝ գյուղատնտեսությունը, խիստ ցածր մակարդակի վրա էին:

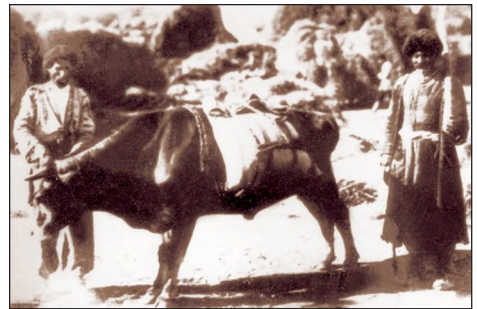
Ծանր էր գյուղացիության դրությունը, որից գանձում էին բազում հարկեր: Նրանք հարկ էին վճարում հողից, ջրից, արոտավայրերից օգտվելու համար: 15 տարեկանից բարձր յուրաքանչյուր տղամարդ տալիս էր գլխահարկ, ամեն մի ընտանիք՝ ծխահարկ: Բազմաթիվ հարկեր էին վճարում նաև արհեստավորներն ու առևտրականները:

Արորավար

Գյուղացիները կալվածատիրոջ համար կատարում էին նաև կոռ ու բեկար: Նրանք պարտավոր էին վար ու ցանք անել տիրոջ համար, մասնակցել նրանց տների, բերդերի կառուցմանը, ճանապարհների և առուների շինարարությանը և այլն: «Երևանի խանության գյուղացիները, - գրում է Խաչատուր Աբովյանը, - կոռ ու բեկարի տակ չորացել, չոփ էին դարձել»:

Ուրիշ ժողովուրդների նման հայ ժողովուրդը գուրկ էր կյանքի և գույքի ապահովությունից, երկրի քաղաքացու տարրական իրավունքներից: Նա համարվում էր ռայա, այսինքն՝ հպատակ, իրավագուրկ շերտ: Տնտեսական հարստահարություններից բացի՝ ենթարկվում էր նաև ազգային, կրոնական հալածանքների: Նրա վկայությունը չէր անցնում դատարանում, իրավունք չուներ զենք կրելու, մահմեդականի առաջ պարտավոր էր գլուխ խոնարհել և այլն: Իր ազգային ծագման ու դավանանքի համար նա վճարում էր հատուկ հարկեր, որոնցից գլխավորը կոչվում էր խարաջ:

Հայ գյուղացիներ

Հայ ժողովուրդը կրում էր բարոյահոգեբանական ծանր հարվածներ, վիրավորում էին նրա ազգային արժանապատվությունն ու նվիրական զգացումները:

Այդ ամենը պայմաններ էր ստեղծում և խթանում պարսկական ծանր լուծր թոթափելու ձգտումը:

Քաղաքական իրավիճակը և ռուս-պարսկական 1804-1813թթ. պատերազմը: Բարդ իրադրություն էր ստեղծվել Այսրկովկասում XIX դարի սկզբներին: Երկրամասի ժողովուրդները ձգտում էին թոթափել օտարերկրյա տիրապետությունը: Ռուսաստանը ջանում էր կայսրությանը միացնել Այսրկովկասը: Նա, հանձնիս վրացիների և հայերի, իր քաղաքականությունը իրականացնելու համակիրներ էր տեսնում:

Խաղաղ միջոցներով 1801թ. Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Վրաստանի հետ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև հայկական մի շարք շրջաններ՝ Լոռի-Փամբակը, Ղազախը, Շամշադինը:

Դեպի հարավ ծավալվելու և Այսրկովկասում ամրանալու Ռուսաստանի ձգտումը բուռն ընդվզում առաջ բերեց երկու հակամարտ պետությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից: Նրանք ջանում էին Պարսկաստանին և Թուրքիային հրահրել Ռուսաստանի դեմ և կանխել նրա առաջխաղացումը: Ֆրանսիան և Անգլիան համերաշխ էին Ռուսաստանին Այսրկովկասից վտարելու մտադրության մեջ: Գլխավորապես նրանց վարած քաղաքականության հետևանքով 1804թ. սկսվեց ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը:

Ռազմական գործողություններն ընթանում էին հոգուտ Ռուսաստանի: 1805-1806թթ. ռուսական զորքը գրավում է Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի խանությունները: Հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը՝ ռուսները երկրորդ անգամ պաշարում են Երևանի բերդը: Բերդն ամրացվել էր ֆրանսիական ռազմական մասնագետների գլխավորությամբ և պաշտպանվում էր: Մի քանի անհաջող գրոհներից հետո ռուսական զորքի հրամանատար Գուրդովիչը դադարեցնում է պաշարումը և վերադառնում Վրաստան:

1812թ. Հայրենական պատերազմում Ռուսաստանի հաղթանակը նպաստեց ռուս-պարսկական պատերազմի հաջող ավարտին: Ռուսներն Ասլանդուզի, Լենքորանի և Մեղրու ճակատամարտերում վճռական հաղթանակներ տարան:

1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Ղարաբաղի Գյուլիստան գյուղում կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրի համաձայն՝ Շիրակը, Լոռին, Ղազախը, Շամշադինը, Զանգեզուրը, Ղափանը և Ղարաբաղը անցան Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ վարչական միավորների էր բաժանված Արևելյան Հայաստանը, և ո՞ւմ կողմից էին դրանք կառավարվում:
2. Նշե՛ք այն հարկերը, որոնք գանձվում էին հայ բնակչությունից պարսկական կառավարողների կողմից:
3. Գրե՛ք փոքրիկ շարադրություն «Հայ գյուղացու մեկ օրը» թեմայով:
4. Ինչպե՞ս կրնոթագրե՞ք հայ ժողովրդի դրությունը պարսկական տիրապետության ներքո մարդու իրավունքների տեսանկյունից:
5. Ինչպե՞ս կարող էք հիմնավորել, որ հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր ազգային, կրոնական հալածանքների:
6. Փորձե՛ք թվարկել 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմների հիմնական իրադարձությունները:
7. Ե՛րբ կնքվեց Գյուլիստանի պայմանագիրը և ի՞նչ նշանակություն ունեցավ:

ԹԵՍՏ

Ինչպե՞ս էր կոչվում 15 տարեկանից բարձր յուրաքանչյուր տղամարդուց գանձվող հարկը.

1. գլխահարկ,
2. խարաջ,
3. ծխահարկ,
4. հողահարկ:

2. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ 1826–1828ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Պատերազմի ընթացքը: Պարսկաստանը չէր հաշտվում Այսրկովկասի իր տարածքները Ռուսաստանին անցնելու իրողության հետ: Պարսկական 60-հազարանոց բանակը թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի գլխավորությամբ 1826թ. հուլիսին, խախտելով Գյուլիստանի պայմանագիրը, ներխուժեց Ռուսաստանի սահմանները: Սկսվեց ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը: Պարսկական բանակի անսպասելի հարձակումը դժվարին դրություն է ստեղծում ռուսական փոքրաքանակ զորամասերի և սահմանամերձ բնակչության համար:

Պարսկական զորքերը պաշարում են Ղարաբաղի Շուշիի բերդը: Բերդի կայազորը և այնտեղ ապաստանած շրջակա գյուղերի բնակիչները դիմում են ինքնապաշտպանության: Պարսկական զորքը մի քանի անգամ գրոհում է, բայց հաջողության չի հասնում: Բերդի կայազորը և նրա հետ հայերը տոկունությամբ դիմադրում էին: Պաշտպանական մարտերի մասնակից Լազարյանը, նշելով, որ հայերը հացահատիկի իրենց ամբողջ պաշարը նվիրաբերեցին պաշտպաններին, ավելացնում է. «Հիշում եմ նույնպես, թե ինչպես մեր հայերը գիշերներն իրենց ուսերի վրա տանում էին հացահատիկի ծանր պարկերը Շուշի գյուղի ջրաղացները, ուր յուզբաշի եղբայրներ Սաֆար և Ռոստոմ Թարխանյանները արագ աղում էին հացահատիկը և էլի հետ էին ուղարկում բերդ: Առանց այդ օգնության կայազորը երբեք չէր կարող տանել վեցշաբաթյա պաշարումը: Աբբաս-Միրզան մի քանի անգամ փորձեց վերցնել իր համար ատելի այդ ջրաղացները, բայց նրա բոլոր փորձերը փշրվեցին՝ զարնվելով հայերի հերոսական դիմադրությանը, որոնց առաջնորդում էին Թարխանյան եղ-

Շուշիի Կանաչ ժամը (1847թ.)

Հայ կամավորական գումարտակներից մեկի զինադրոշմը (1827թ.)

բայրները»: Շուշիի պաշտպանությունը նկատելիորեն ձախողեց թշնամու՝ Թիֆլիսի վրա հարձակվելու ռազմական ծրագրերը:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում ձևավորվել էին կամավորական ջոկատներ, որոնք արհարար մարտնչում էին հակառակորդի դեմ: Լոռի-Փամբակում քաջաբար կռվում էր Մարտիրոս Վեքիլյանը, իսկ Ղազախ-Շամշադիում, Գիլիջանում սրընթաց գրոհներ էր կատարում վարդապետ Գրիգոր

Օշականի ճակատամարտի պատվին 1834թ. կանգնեցված հուշարձանը

Մանուչարյանի ջոկատը, որը գերությունից ազատեց հարյուրավոր ընտանիքներ: Հայագգի նշանավոր գեներալ Մադաթովի 2000-անոց զորաջոկատը սեպտեմբերի 3-ին Շամխորի մոտ ծանր պարտության մատնեց Աբբաս-Միրզայի 10-հազարանոց զորամասին: Շուտով ռուսական զորքերը հաղթանակ տարան Գանձակի ճակատամարտում և ազատագրեցին ամբողջ Ղարաբաղը:

Այսպիսով, պատերազմի սկզբում՝ 1826թ. ամռանը պարսիկների ունեցած հաջողությունները կարճատև եղան: Նույն տարվա աշնանը ռուսական զորքերը պաշտպանությունից անցան հարձակման և թշնամուն դուրս քշեցին ռուսական սահմաններից: Գրանով ավարտվեց պատերազմի առաջին փուլը:

Ռազմական գործողությունները 1827 թվին: Երևանի գրավումը: 1827թ. գարնանը գեներալ Պասկևիչի գլխավորությամբ վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները: Ռուսական զորամասերին հաջողվեց առանց դիմադրության գրավել Էջմիածինը,

Նախիջևանը: Արաքսի ափին գտնվող Աբասաբաղ բերդը գրավելու համար կատաղի մարտերում պարսիկները ջախջախիչ պարտություն կրեցին: Երբ գեներալ Կրասովսկին իր զինվորներին ամռան շոգից պատասպարելու համար հանգիստ էր տվել Արագածի լանջերին, Աբբաս-Միրզան 30-հազարանոց զորքով հանկարծակի հարձակվեց Էջմիածնի վրա: Օգոստոսի 17-ին Օշական գյուղի մոտ տեղի ունեցավ արյունահեղ ճակատամարտ Կրասովսկու փոքրիկ զորամասի և թվով տասն անգամ գերազանցող պարսկական զորքի միջև:

«Երևանի բերդի գրավումը» հուշամեդալը

Ռուս զինվորները և նրանց շարքերում մարտնչող հայ կամավորականները բացառիկ խիզախության և ծանր կորուստների գնով կարողացան փրկել Էջմիածինը թշնամու ձեռքն ընկնելուց և ավերումից: Ճակատամարտում զոհված զինվորների հիշատակը հավերժացնելու համար Օշականից Էջմիածին տա-

նող ճանապարհին հուշարձան կառուցվեց, որը կանգուն է մինչև օրս:

Ռուսներին հաջողվեց առանց կորուստների գրավել պարսկական ամրություններից Սարդարապատը և պաշարել Երևանը: Երևանի բերդը կառուցված էր քաղաքի հարավային ծայրամասում Հրազդան գետի բարձր ու ժայռոտ ափին: Այն երեք կողմից շրջափակված էր երկշարք պարիսպներով: Բերդի շուրջը փորված էին մեծ փոսեր, որոնք լցված էին ջրով: Այն ամրացված էր եվրոպական ռազմական մասնագետների ղեկավարությամբ: Հասան խանը այս անգամ ևս հրաժարվեց հանձնել բերդը: Պասկևիչը հրամայեց գրոհով վերցնել այն: Ռուսական հրանոթները օր ու գիշեր ռմբակոծում էին բերդը: «Հինգ օր, հինգ գիշեր, սար ու ձոր դմբում, դմբդմբում էր: Էնքան թոփի գյուլա էր գլխին ու սրտին դիպել, հոգին բերանը հասցրել», – գրում է այդ դեպքերի ժամանակակից Խ. Աբովյանը:

Ի.Ֆ. Պասկևիչ (1782-1856)

1827թ. հոկտեմբերի 1-ին ռուսական զորքը մտավ բերդ: Ընկավ պարսկական ամենաամուր ու վերջին հենակետը Հայաստանում: Գերի վերցվեցին բերդի երեքհազարանոց կայազորը և Հասան խանը: Գրավվեցին 100 թնդանոթ և մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Երևանի գրավումը ոչ միայն ռազմական, այլև քաղաքական խոշոր նշանակության իրադարձություն էր: Դրա հետ էր կապում հայ ժողովուրդը իր լավ ապագայի հույսերը: Երևանի գրավումը ուրախությամբ ընդունեց ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ արտերկրի հայությունը: Հայ նշանավոր գրողներ Հ. Ալամդարյանը Թիֆլիսից, Մ. Թադիսայանը Հնդկաստանից, Նոր Նախիջևանի

Ներսես Աշտարակեցի (1770-1857) Գործ՝ Հակոբ Հովնաթանյանի

(Դոնի Ռոստով) հայությունը Ռուսաստանից «հայրենիքի փրկության առթիվ» շնորհավորական ջերմ ուղերձներ առաքեցին Հայաստան:

Պատերազմում մեծ էր ժամանակի նշանավոր գործիչ, վրացահայության հոգևոր առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցու դերը, որը սրտառույզ կոչերով ոգեշնչում էր հայրենակիցներին: «Հասավ ժամը, – գրում էր նա, – երբ աչքով պիտի տեսնենք Արարատյան աշխարհի և հայոց ազգի ազատագրությունը... ոտքի՛ կանգնեք, հայո՛ց քաջեր, թոթափեցե՛ք պարսից լուծը, ուրախացրե՛ք ալեգարդ Մասիսին, մի անգամ արյունով ներկեցե՛ք հայրենի հողը և ապա ապրեցե՛ք ազատ»:

Պատերազմին ակտիվ մասնակցություն ունե-

ցան հայ կամավորականները և ղեկաբրիստները: 1827թ. գարնանը Ն. Աշտարակեցու և Հ. Ավանդարյանի գլխավորությամբ Թիֆլիսում կազմակերպեցին կամավորական ջոկատներ, որոնք ռուսական զորամասերի հետ մասնակցեցին ռազմական գործողություններին: Պատերազմին գործուն մասնակցություն ունեցան Կովկաս աքսորված ղեկաբրիստները: Նրանցից 70

Ն.Օրժիցկի   **Մ.Պուշչին (1800-1869)**

սպաներ և 300 շարքայիներ մասնակցեցին ռազմական գործողություններին: Աչքի ընկնող ղեկաբրիստներից էին Ե. Լազիևովը, Մ. Պուշչինը, Ի. Բուրդովը և շատ ուրիշներ: Գեկաբրիստ սպաների ռազմական խոր գիտելիքները, շարքայիների փորձն ու մարտունակությունն էական նշանակություն ունեցան հաղթանակի գործում:

Թուրքմենչայի պայանաագիրը:

Երևանը գրավելուց հետո սպասվում էր, որ պարսիկները հաշտություն կլինդրեն, բայց դա տեղի չունեցավ: Ռուսական զորքերը շարունակեցին հարձակումը և հետապնդելով բարոյալքված թշնամուն՝ գրավեցին Թավրիզը, Խոյի, Սալմաստի գավառները, մի շարք քաղաքներ: Պարսիկները հաշտություն խնդրեցին, որն ընդունվեց ռուսական կառավարության կողմից: Թավրիզից Թեիրան տանող ճանապարհի վրա գտնվող Թուրքմենչայ գյուղում 1828 թվի փետրվարի 10-ին կնքվեց հաշտության պայանաագիր: Դրանով ավարտվեց ռուս-պարսկական պատերազմը:

Թուրքմենչայի պայանագրով Արևելյան Հայաստանը՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, Օրդուբադի գավառը, անցան Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Երկու երկրների ռազմագերիներին թույլատրվեց վերադառնալ հայրենիք: Պարսկաստանը պարտավորվում էր վճարել 40 միլիոն ռուբլի ռազմատուգանք: Երկու երկրների միջև վերականգնվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները: Ազատ առևտրի իրավունք տրվեց երկու երկրների հպատակներին և այլն:

Թուրքմենչայի պայանագրի կնքումը Գործ՝ Վ.Մաչկովի

Պայմանագրում իրավունք տրվեց Պարսկաստանի տրիապետության տակ մնացած հայերին գաղթել ու բնակություն հաստատել Հայաստանում: Հայ գործիչները շահագրգռված էին և մեծապես նպաստում էին այդ քաղաքականության իրականացմանը: Հայ բնակչությունը ուրախությամբ ընդունեց վերաբնակեցնելու առաջարկը: Տեղական իշխանությունները աշխատում էին արգելել նախատեսվող վերաբնակեցումը, որովհետև զրկվում էին աշխատավոր հնուտ ձեռքերից: Չնայած խոչընդոտներին՝ վերաբնակվել ցանկացողների թիվը շատ մեծ էր, և այն լայն ծավալ ստացավ: Վերաբնակեցումը կազմակերպվեց 1828թ. գարնանը: Մի քանի ամսվա ընթացքում Թավրիզի, Մակուի, Սպինասոի, Խոյի և այլ շրջաններից շուրջ 40 հազար հայեր գաղթեցին Արևելյան Հայաստան: Նրանք բնակություն հաստատեցին Երևանի, Նախիջևանի գավառներում, Զանգեզուրում, Ղարաբաղում և այլ վայրերում:

Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելով՝ Արևելյան Հայաստանի ժողովուրդը ազատվեց ճուլման և ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից: Նրա ճակատագիրը կապվեց կենտրոնացված հզոր պետության հետ, ուր ստացավ կյանքի և գույքի ապահովություն: Արևելյան Հայաստանը դարձավ հայ ժողովրդի ազգահավաքման և գոյատևման հաստատուն և ապահով կենտրոն:

Ռուսաստանը ևս հետամնաց երկիր էր, բայց Պարսկաստանի համեմատությամբ առաջադեմ էր: Ռուսական պետության կազմի մեջ մտնելով՝ հայ ժողովուրդը տնտեսական և մշակութային զարգացման ավելի լավ պայմաններ ստացավ: Ռուսական մշակույթը նպաստեց հայ արվեստի ու գիտության զարգացմանը:

Նման դրական տեղաշարժերի հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ, Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելով, հայ ժողովուրդն ազատություն ձեռք չբերեց: Նա ենթարկվում էր ազգային-գաղութային ճնշումներին: Այդ առումով չիրականացան ազգային անկախություն ստանալու կամ Ռուսաստանի հովանու տակ իր պետությունն ունենալու հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումները: Այս ամենով հանդերձ, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար ուներ որոշակի առաջադիմական նշանակություն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է սկսվել XIX դ. ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը: Նկարագրե՞ք Շուշիի հերոսական պաշտպանությունը:
2. Ո՞վ էր Վ. Մաղաթովը և ո՞ր ճակատամարտերում աչքի ընկավ:
3. Ովքե՞ր էին կամավորական ջոկատների կազմակերպիչները: Եթե դուք լինեիք այն ժամանակ, կգինվորագրվեի՞ք կամավորական ջոկատներին:
4. Նկարագրե՞ք Երևանի գրավումը:

5. Ե՛րբ կնքվեց Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Ձեր կարծիքով՝ պայմանագրի ո՞ր կետն էր ամենակարևորը և ինչո՞ւ:
6. Պարսկաստանից որքա՞ն հայեր գաղթեցին Ռուսաստանի տիրապետության տակ, որտե՞ղ բնակվեցին նրանք, ի՞նչ նշանակություն ունեցավ դա:
7. Կարո՞ղ եք հիմնավորել, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար ունեցավ առաջադիմական նշանակություն:

ԹԵՄՏ

Ե՛րբ է տեղի ունեցել Օշականի ճակատամարտը.

1. 1826թ. սեպտեմբերի 3-ին,
2. 1827թ. օգոստոսի 17-ին,
3. 1828թ. փետրվարի 10-ին,
4. 1826թ. հուլիսին:

Ա. Ս. Գրիբոյեդովը ցարիզմի վարչական քաղաքականության մասին

«Խաներից ու բեգերից իշխանությունը մենք վերցնում ենք, իսկ փոխարենը ժողովրդին տալիս ենք օտար օրենքների խառնաշփոթություն... Մեր մարզային և քաղաքային դատարանները փոքր չափով անգամ չեն ստահոգվում հարմարվել տեղական սովորություններին... դատում են ձգձգումով, ծանր, ստորագրում են այնպիսի որոշումներ ու վճիռներ, որոնք բնակիչները ընդունում են ոչ թե համոզվելով, այլ կարծես թե բռնությամբ»:

Գեկաբրիստ Լաչինովը հայ բնակչության դրության մասին

«Գաղափար կազմելու համար մարդկության թշվառ վիճակի մասին, անհրաժեշտ է խորամուխ լինել բնակիչների, հատկապես Թուրքիայի, Պարսկաստանի սահմանագծի վրա եղած գյուղերի հայ բնակչության կյանքի մեջ: Բացի իրենց տիրակալների ճնշումներից, նրանք անընդհատ ենթակա են ավազակների հարձակումներին, երբեք չունեն կատարյալ հանգստություն, հանոզված չեն, որ կարող են լինել մշտական անվտանգության մեջ»:

Խաչատուր Աբովյանը պատերազմին հայերի մասնակցության մասին

«Ինչ-որ պարսից կովի ժամանակ հայք արին, ասածուն է հայտնի... թե մարդ չիմանա, քարերը վկայություն կտան: Հալբաթ մեկ օր մեկ արդար, անաչառ մարդ Վրաստանի պատմությունը կգրի, էն ժամանակ կերևա, թե հայք ինչ արին, ինչ հավատարմություն են ցույց տվել տերությանը, ինչ արյուն են վեր ածել:»

3. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՌՍԱԿԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ 1830-1840-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայաստանի իրավաքաղաքական դրությունը: Ռուսական կառավարությանը զբաղեցնում էր այն հարցը, թե Արևելյան Հայաստանը միացնելուց հետո խանական իշխանության փոխարեն ինչպիսի կարգեր է անհրաժեշտ հաստատել այնտեղ: Պետերբուրգում ստեղծվել էր անհրաժեշտ հատուկ կոմիտե, որն զբաղվում էր այդ խնդրով: Մյուս կողմից այդ հիմնահարցը գտնվում էր հայ ազգային գործիչների ուշադրության կենտրոնում: Հենց այդ ժամանակ մի խումբ հայրենասերներ Լազարյան տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչ Խաչատուր Լազարյանի գլխավորությամբ Հայաստանի ինքնավարություն ստեղծելու նախագիծ են ներկայացնում: Նախագծի համաձայն՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո Արևելյան Հայաստանում ստեղծվելու էր ինքնավարություն, որն ունենալու էր իր օրենքները, զինանշանը և դրոշը: Ստեղծվելու էր հայկական սահմանապահ զորք: Հայ եկեղեցին պահպանելու էր իր իրավունքները և այլն: Հայ հայրենասերների այդ նախագիծը մերժվեց կառավարության կողմից:

Ստեղծված իրավիճակում ցարական կառավարությունը բռնեց փոխզիջման ուղի: Նիկոլայ I թագավորի 1828թ. մարտի հրամանով Արևելյան Հայաստանից կազմավորվեց վարչական մի նոր միավոր՝ Հայկական մարզ անունով: Մարզի մեջ մտնում էին Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանությունները և Օրդուբադի օկրուգը: Այն կառավարում էր մարզային վարչությունը՝ պետի գլխավորությամբ: Հայկական մարզի վարչության պետ է նշանակվում գեներալ Ա. Ճավճավաձեն, որին 1830-1838թթ. փոխարինում է իշխան Վ. Բեիբուրովը: Մարզը բաժանվում էր գավառների, որոնք իրենց հերթին բաժանվում

**Ա. Ճավճավաձե
(1786-1846)**

էին շրջանների: Մարզի վարչական կառուցվածքում 1833թ. փոփոխություններ են մտցվում: Վերանում է մարզային վարչության կոլեգիալ ղեկավարման ձևը, լայն իրավունքներ է տրվում վարչության պետին: Հիմնվում են ոստիկանական, դատական և այլ բաժիններ:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո բնական էր, որ ցարական կառավարությունն անդրադառնալու էր հայկական եկեղեցու գործունեությանը: Նախկին ձևով այն չէր կարող պահպանել: Այնպիսի իրավիճակ պետք է ստեղծվեր, որ եկեղեցին ծառայեցներ պետական շահերին: Մանավանդ հայտնի էր, որ միշտ հայ եկեղեցին ակտիվորեն մասնակցել է երկրի ներքին ու արտաքին գործերին: Նախկինում հատկապես սեփական պետության բացակայության պայմաններում մեծ էր հոգևոր իշխանության ազդեցությունը երկրի կյանքում: Պարսկական շահը և թուրքական սուլթանը հայ ժողովրդին վերաբերող

խնդիրները մեծ մասամբ իրականացնում էին եկեղեցու միջոցով:

Ցարական կառավարությունը թույլ չէր տա, որ հայ եկեղեցու պետերը խառնվեն պետության գործերին: Ավելին, ցարիզմը ցանկանում էր հայ եկեղեցին օգտագործել իր իշխանությունը հայ ժողովրդի վրա ամրապնդելու համար:

Մշո Սբ Առաքելոց վանքի ընդհանուր տեսքը

Ահա թե ինչու եկեղեցին բարեփոխելու նպատակով 1833թ. ստեղծվեցին հատուկ հանձնաժողովներ: Ցարական պաշտոնյաները ելնում էին մի կողմից տեղական պահանջներից, մյուս կողմից՝ պետության ընդհանուր շահերը հաշվի առնելու սկզբունքից: 1836թ. մարտի 11-ին ընդունվում է մշակված կանոնադրությունը (պոլոժենիե): Այդ կանոնադրությամբ սահմանվեցին հայ եկեղեցու իրավունքներն ու պարտականությունները: Ռուսաստանում բնակվող հայկական շրջանները բաժանվում են հոգևոր թեմերի (վիճակների): Կազմվում է 6 թեմ՝ Երևանի, Ղարաբաղի, Վրաստանի, Շամախիի կամ Շիրվանի, Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի և Աստրախանի: Յուրաքանչյուր թեմ ուներ առաջնորդ, վանքեր ու եկեղեցիներ, դպրոցներ, շարժական ու անշարժ գույք և այլն:

1836թ. կանոնադրությունը հոգևորականությանը արգելում էր խառնվել պետության գործերին: Կառավարության հսկողությամբ պահպանվում էին Էջմիածնի կաթողիկոսի իրավունքները երկրի և արտասահմանի հայության նկատմամբ: Հայկական դպրոցների, լուսավորական այլ հաստատությունների, ծննդյան, ամուսնության, թաղման հարցերի տնօրինումը հանձնվում էր եկեղեցուն: Կանոնադրությամբ օրինականացվում էին եկեղեցու հողատիրական իրավունքները:

1836թ. կանոնադրությունն օրենքի ուժ ուներ և կարգավորում էր ցարական կառավարության և հայ եկեղեցու փոխհարաբերությունները:

Վարչական կացությունը: Այսրկովկասը Ռուսաստանին միացնելուց հետո երկրամասում վարչական բաժանման խառը վիճակ էր ստեղծվել: Կառավարությունը մտածում էր միասնական և հստակ վարչաձև մշակել:

1840թ. օրենք ընդունվեց, որով երկրամասը ենթարկվում էր վարչական նոր բաժանման: Ստեղծվում է վարչական երկու միավոր՝ վրացա-խմերեթական նահանգ և կասպիական մարզ: Հայկական մարզը՝ որպես առանձին վարչական միավոր, վերացվում է: Այս նոր օրենքը անտեսում էր Այսրկովկասի ժողովուրդների ազգային առանձնահատկությունները, այդ պատճառով ընդհանուր դժգոհությունների տեղիք տվեց:

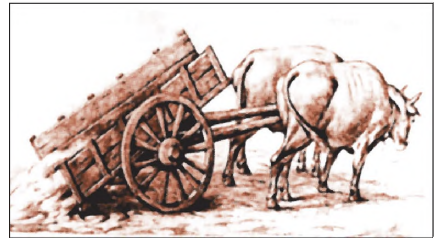
Ցարական կարգերը ամրապնդելու նպատակով 1844թ. Կովկասում հիմնվում է փոխարքայություն: Փոխարքա է նշանակվում փորձված պաշտոնյա Ա. Վորոնցովը, որը ճկուն քաղաքականություն էր վարում: Մի քանի տարի անց

(1849թ.) հատուկ հրամանագրով կազմվում է Երևանի նահանգը, որի մեջ մտնում էին հինգ գավառ՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի: Վարչական այս բաժանումը պահպանվեց երկար ժամանակ՝ մինչև 1917թ.:

Վարչական այս վերափոխումներով ցարական կառավարությունը Այսրկովկասում ամրապնդեց ռուսական վարչաիրավական կարգերը:

Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը, երկար ժամանակ գտնվելով հետամնաց Պարսկաստանի տիրապետության տակ, մնացել էր չափազանց ցածր մակարդակի վրա:

Գյուղատնտեսության մեջ մշակվում էին ցորեն, գարի, բրինձ, բամբակ, ծխախոտ և այլն: Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո սկսվեց կարտոֆիլի և կաղամբի մշակությունը: Տարածված էր այգեգործությունը, հատկապես խաղողագործությունը: Զարգացած էր արհեստագործությունը, որը կենտրոնացած էր քաղաքներում: Արհեստավորներն ունեին իրենց շահերը պաշտպանող կազմակերպություններ՝ համքարություններ, որոնք միևնույն արհեստի մեջ համախմբված աշխատողների միություններ էին:

Երկանիվ սայլ

Թույլ էր զարգացած նաև արդյունաբերությունը: Գործում էին Ալավերդու, Ախթալայի և մասամբ Կապանի պղնձահանքերը, Նախիջևանի և Կողբի աղահանքերը: Արտադրվող պղինձը և աղը արտահանվում էին: Երկրամասը տնտեսապես իրեն ննթարկելու նպատակով ցարական կառավարությունը հովանավորում էր առևտուրը: Տնտեսության այս ճյուղը զարգացում էր սապրում: Անդրկովկասի առևտուրը կենտրոնացված էր հիմնականում հայերի ձեռքում:

Տեսարան Կարսից

Քաղաքները նույնպես հետամնաց վիճակում էին: Նշանավոր քաղաքներից էին Երևանը, Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի), Նախիջևանը, Ախալցխան, Կարսը, Շուշին: Գրանք վարչական և արհեստագործական կենտրոններ էին՝ առանց մշակութային աչքի ընկնող հարստությունների: Այդ քաղաքների բնակչությունը չէր անցնում 10-13 հազարից: Բնակչության աճը կատարվում էր շատ դանդաղ: Երևան քաղաքը 1830-ական թվականներին ուներ 11300 բնակիչ, իսկ 1850-ական թվականներին բնակչության թիվը հասավ 12600-ի:

Ցարական կառավարությունն Այսրկովկասին, այդ թվում նաև Հայաստանին, փաստորեն, նայում էր որպես գաղութի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով՝ Արևելյան Հայաստանի միացումից հետո ինչո՞ւ անհրաժեշտություն դարձան վարչական փոփոխությունները: Վարչական ի՞նչ բաժանումներ կատարվեցին: Ո՞րն էր դրանց նպատակը:
2. Վերլուծե՛ք հայ հայրենասերների ինքնավարության նախագիծը: Ինչպե՞ս էք գնահատում այն: Հնարավո՞ր էր այդ նախագծի իրագործումը: Ինչո՞ւ ցարական կառավարությունը մերժեց այն:
4. Ինչո՞ւ էր անհրաժեշտ վերափոխել հայ եկեղեցու վարչությունը: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում այն: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ հետևանքներ կարող էր ունենալ կանոնադրությունը:
5. Նկարագրե՛ք Արևելյան Հայաստանի տնտեսությունը և փորձե՛ք գնահատել այն:

ԹԵՍՏ

1850թ. Երևանի բնակչության թիվը հասավ.

1. 11300–ի,	3. 12600–ի,
2. 14300–ի,	4. 18000–ի:

Հայ հայրենասերների 1827թ. կազմած Հայաստանի ինքնավարության նախագծից

1. Բնակիչներից յուրաքանչյուրի իրավունքներն ու պարտականությունները միշտ պաշտպանված լինեն արդարության և օրենքների վրա հիմնված կայուն կանոններով:

2. Յուրաքանչյուրի և բոլորի սեփականությունը պաշտպանվի:

3. Կալվաձատերերի իրավունքները տարածվեն միայն այն հողերի և անշարժ գույքի վրա, որոնք ակտերով և օրենքներով պատկանում են նրանց:

4. Անհրաժեշտ է սահմանափակել կամ ոչնչացնել ճորտատիրական իրավունքը և կամ առնվազն սահմանել, որ ոչ ոք չկարողանա անհատապես վաճառել ընտանիքի այն անդամներին, որոնք ամրացված են հողին և ոչ թե անձին և առհասարակ արգելվի մարդկանց վաճառքը:

ԹԵՄԱ 2-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 19-րդ դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ շահական Պարսկաստանի տիրապետության ներքո: Ծանր էր հայ ժողովրդի վիճակը: Նա ենթարկվում էր ազգային, կրոնական և սոցիալական հալածանքների: Ձեր երաշխավորվում կյանքի և գույքի ապահովությունը: Կամայական բնույթ էր կրում հարկահանությունը:
2. Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև հակամարտությունների սրու-

մը հանգեցրեց 1804-1813թթ. պատերազմին: Մի շարք ճակատամարտերում ջախջախելով պարսկական բանակին՝ Ռուսաստանը հարկադրում է նրանց հաշտություն կնքել: 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստան գյուղում հաշտության պայմանագիր է կնքվում Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև, որով Ռուսաստանին է անցնում Արևելյան Հայաստանի հյուսիսարևելյան մասը:

3. Պարսկաստանը, չհաշտվելով Անդրկովկասում իր տարածքային կորուստների հետ, 1826թ. պատերազմ է սկսում Ռուսաստանի դեմ: Ռուս-պարսկական պատերազմի բեկումնային փուլն էր Երևանի բերդի գրավումը (1827թ. հոկտեմբերի 1): Մի շարք ծանր պարտություններից հետո շահական Պարսկաստանը հարկադրված էր հաշտություն խնդրել: 1828թ. փետրվարի 10-ին կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը: Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցավ Արևելյան Հայաստանը՝ Երևանի, Նախիջևանի խանությունները և Օրդուբադի օկրուգը: Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը նախատեսում էր պարսկահայերի ներգաղթը Արևելյան Հայաստան: Ավելի քան 40000 հայեր ներգաղթեցին Արևելյան Հայաստան:
4. Ռուսական զենքի հաղթանակին մեծապես նպաստեց հայ ժողովրդի տնտեսական և ռազմական օգնությունը: Լոռի-Փամբակում և Ղազախ-Շամշադինում գործում էին Մարտիրոս Վեքիլյանի և Գրիգոր Մանուչարյանի ջոկատները: 1827թ. գարնանը վրացահայ թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցու կոչով կազմավորվեցին հայկական կամավորական ջոկատներ, որոնք զգալի ավանդ ներդրեցին հաղթանակի գործում: Ռուս-պարսկական պատերազմին գործուն մասնակցություն ունեցան դեկաբրիստները:
5. Հույս ունենալով, որ Ռուսաստանը հաշվի կառնի հայ ժողովրդի ցանկությունը, մի խումբ հայրենասերներ Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրությանը միացնելու ժամանակ կազմեցին Հայաստանի ինքնավարության նախագիծ, որը սակայն մերժվեց: Նիկոլայ I-ի հրամանով 1828թ. մարտին ստեղծվեց Հայկական մարզը, որը վերացավ 1840թ.: Հետագայում Արևելյան Հայաստանը ենթարկվեց մի շարք վարչական փոփոխությունների: 1849թ. կազմվեց Երևանի նահանգը: Վարչական բաժանումներով ցարիզմը նպատակ ուներ Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում ամրապնդել ռուսական օրենքներն ու վարչական կարգերը: Նույն նպատակն էր հետապնդում 1836թ. հաստատված Հայ առաքելական եկեղեցու կանոնադրությունը, որով եկեղեցին զրկվեց աշխարհիկ, պետական-քաղաքական կյանքում ունեցած իր ազդեցությունից՝ պահպանելով միայն հոգևոր իշխանությունը:

6. Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանում փոքրիշատե նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին տնտեսության զարգացման համար: Հայ գյուղացիները զբաղվում էին հիմնականում ցորենի, բրնձի, բամբակի մշակությամբ (նորություն էր կարտոֆիլի և կաղամբի մշակությունը): Զարգանում էր նաև արհեստագործությունը: Տարածված էին դարբնությունը, պղնձագործությունը, ոսկերչությունը և այլն: Արհեստավորները համախմբված էին համքարությունների մեջ:
7. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին զգալի չափով նպաստեց նաև առևտրի զարգացմանը: Հիմնականում հայ վաճառականների միջոցով էր Անդրկովկասում տեղի ունենում ապրանքների ներմուծումը և արտահանումը: Արհեստները և առևտուրը կենտրոնացած էին հիմնականում քաղաքներում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Շուշի, Ախալցխա, Նախիջևան և այլն):

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ և ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԻԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի հիմնական տարածքը ընդգրկված էր Կարսի, Ախալցխայի, Էրզրումի, Վանի, Դիարբեքիի, Սեբաստիայի փաշայություններում (վիլայեթներում): Փաշայությունները բաժանված էին գավառների (սանջակների), իսկ վերջիններս՝ գյուղերի: Ինչպես սուլթանը ամբողջ երկրում, այնպես էլ փաշաները իրենց վիլայեթներում միահեծան իշխողներ էին:

Թուրքիան Պարսկաստանի նման հետամնաց ավատատիրական երկիր էր՝ իր տնտեսությամբ և ամբողջ կառուցվածքով: Արևմտահայությունը Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող արևելահայերի նման մինևույն տնտեսական և իրավական ծանր դրության մեջ էր: Այստեղ տնտեսական-սոցիալական շահագործումը, հարկային ճնշումներն ու ազգային հալածանքները թերևս ավելի վատթար էին, քան արևելահայերի շրջանում: Բնականաբար այստեղ ևս ուժեղ էր օտարի բռնակալական տիրապետությունից ազատագրվելու ձգտումը: Նապոլեոն կայսեր դրդումով Թուրքիան 1806թ. պատերազմ սկսեց Ռուսաստանի դեմ: Օգտվելով թվական գերակշռությունից՝ թուրքական զորքը Կարսի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի ուղղությամբ հաջող հարձակումներ է կատարում: Դժվարին կացություն է ստեղծ-

վում ռուսական փոքրաքանակ զինվորության և տեղի բնակչության համար: Գլխավոր ճակատամարտը տեղի է ունենում Գյումրիի մոտ (1807թ.): Յոթ ժամ շարունակ երկու կողմերը լարված մարտեր էին մղում: Թուրքերը թեպետ թվական գերակշռություն ունեին, բայց, չդիմանալով հակառակորդի հարվածներին, խուճապահար փախուստի են դիմում դեպի Կարս: Նրանք մարտի դաշտում թողեցին ավելի քան 1000 սպանված, իսկ Յուսուֆ փաշան հազիվ է փրկվում գերի ընկնելուց:

Կարսի բերդի գրավումը

Փոքր իրադարձություններով պատերազմը ձգձգվեց, և միայն 1812թ. Բուխարեստում հաշտություն կնքվեց: Պայմանագրի համաձայն՝ Բեսարաբիան և Աբխազիան անցան Ռուսաստանին, իսկ գրավված մյուս տարածքները վերադարձվեցին Թուրքիային: Պայմանագրի կնքմանը աջակցեց հայազգի նշանավոր գործիչ Մանուկ Բեյը, որի առանձնատանը ստորագրվեց պայմանագիրը:

Ռուս-թուրքական 1828-1829թթ. պատերազմը: Ռուս-պարսկական Թուրք-մենչայի պայմանագրից շատ չանցած՝ սկսվեց ռուս-պարսկական պատերազմը, որն ընթանում էր երկու ռազմաճակատներում՝ Բալկաններում և Կովկասում:

Ռուսական բանակը Պասկևիչի գլխավորությամբ անցավ Ախուրյան գետը և շարժվեց դեպի Կարս: Հակառակորդը մեծ ուժեր էր կուտակել Կարսի անառիկ համարվող բերդում: Երեք օր ու գիշեր կատաղի մարտեր էին մղվում բերդի պարիսպների մոտ: Ի վերջո ռուսներին հաջողվեց գրոհով վերցնել ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ հենակետը: Ռուսների ձեռքն անցավ մեծաքանակ ռազմամթերք, իսկ գերիների թիվը անցնում էր 1300-ից: Կարևոր այդ հաղթանակից հետո գրավում են Ախալքալաքը, Ախալցխան, Արդահանը: Ռուսական մի զորամաս գեներալ Ճավճավաձեի գլխավորությամբ գրավում է Բայազետը և Ալաշկերտը:

Ռուսների հաջողությունները և՛ Կովկասում, և՛ Բալկաններում մեծ իրարանցում առաջացրին ոչ միայն Թուրքիայի, այլև եվրոպական պետությունների կառավարող շրջաններում: Անգլիայի իրահրումով Թուրքիան մեծ ուժեր է կուտակում Էրզրումում և 1829թ. գարնանը հարձակման է անցնում: Նրանք կարողանում են ներխուժել Ախալցխա և կորուստներ պատճառել տեղի կայազորին:

Ռուսական զորքերին հաջողվում է կասեցնել թուրքերի գրոհները, անցնել հարձակման և գրավել Էրզրումը՝ Թուրքիայի ռազմական ամենակարևոր

կենտրոնը: Այդ օրերին Պասկևիչի բանակ եկավ ռուս մեծ բանաստեղծ Ալեքսանդր Պուշկինը, նա եղավ Էրզրում քաղաքում, որի մասին իր ուղեգրություններում գրում է. «Մենք տեսանք քաղաքը, որ զարմանալի տեսարան էր: Թուրքերն իրենց տափակ կտուրներից մոայլ նայում էին մեզ վրա: Հայերը, աղմկելով, վխտում էին նեղ փողոցներում: Նրանց տղաները վազում էին մեր ձիերի առջևից՝ խաչակնքելով և կրկնելով՝ քրիստոնյաներ, քրիստոնյաներ»:

Էրզրում

թոթափել թուրքական տիրապետությունը, ուստի պատերազմի ընթացքում օգնում էր ռուսական զորքին: Արևելյան Հայաստանի նման այստեղ էլ կազմակերպեցին կամավորական ջոկատներ: Բայազետում Մելիք Մարտիրոսյանի գլխավորությամբ ձևավորվեց 500 հոգուց բաղկացած ջոկատը, որը մասնակցում էր ռազմական գործողություններին: Արևելահայերը իրենց հերթին օգնության ձեռք էին մեկնում հայրենակիցներին: Ղարաբաղից կամավորական փոքր հեծյալ զորախումբ էր մասնակցում կռիվներին: Ա. Պուշկինը գրել է. «Հունիսի 17-ի առավոտյան մենք նորից լսեցինք հրաձգության ձայներ և երկու ժամ հետո տեսանք Ղարաբաղի գունդը, որը վերադառնում էր՝ բերելով թուրքական 8 դրոշակ»:

Ադրիանապոլսի պայաննագիրը և արևմտահայերի վերաբնակեցումը:

Ռուսների հաջողությունները առավել մեծ էին Բալկանյան ռազմաճակատում: Ռուսական զորքերը 1829թ. օգոստոսին մոտենում են Կոստանդնուպոլսի մատույցներին: Սուլթանի խնդրանքով սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում կնքվում է հաշտության պայաննագիր: Պայաննագրի համաձայն՝ Սև ծովի արևելյան ափերը՝ Փոթի նավահանգստով, և Ախալցխան ու Ախալքալաքը անցնում են Ռուսաստանին: Ներում են շնորհվում պատերազմին մասնակցած երկու կողմերի հպատակներին և ռազմագերիներին: Պատերազմող կողմերի միջև վերականգնվում են դիվանագիտական հարաբերությունները: Այդ պայաննագրով ամրապնդվում էին Ռուսաստանի դիրքերը Սև ծովում, Բալկաններում և Այսրկովկասում:

Այդ ամենով հանդերձ՝ Ադրիանապոլսի պայաննագիրը ամենևին չարդարացրեց հայերի հույսերը: Արևմտահայերը ջանում էին ազատվել թուրքական տիրապետությունից և վերամիավորվել իրենց արևելահայ եղբայրների հետ: Նրանց այդ ձգտումները չիրականացան Ռուսաստանի հակառակորդ եվրոպական մեծ պետությունների վարած քաղաքականության հե-

տևանքով: Հզոր այդ պետությունների հարկադրանքի տակ Ռուսաստանը Թուրքիային վերադարձրեց Կարսը, Արդահանը, Էրզրումը, Մուշը, Բայազետը և գրաված մյուս շրջանները: Այլ խոսքով՝ Արևմտյան Հայաստանը, չնչին բացառությամբ, մնաց օսմանյան տիրապետության տակ, որը ճակատագրական եղավ նրա համար: Անգամ ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Պապկևիչը դժգոհ մնաց, երբ իմացավ, որ զենքի ուժով իր գրաված տարածքները վերադարձվում են Թուրքիային: Նա այդ մասին Էրզրումից հայտնեց Նիկոլայ I թագավորին:

Ադրիանապոլսի պայմանագրում նշվում էր, որ Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայերին թույլատրվում է անցնել Ռուսաստան: Գրա հիման վրա կազմակերպվեց նաև արևմտահայերի վերաբնակեցումը: Արևմտահայ բնակչությունը մեծ ոգևորությամբ ընդունեց գաղթելու առաջարկը: Այնտեղ ևս թուրքական իշխանությունները, տեսնելով, որ գրկվում են աշխատավոր հնուտ ձեռքերից, ամեն կերպ ջանում էին արգելակել: Չնայած դրան՝ գաղթել ցանկացողների թիվը շատ մեծ էր: Արևմտահայերի վերաբնակեցումը կազմակերպվեց 1829-1830 թվականներին: Հիմնականում Էրզրումի, Կարսի և Բայազետի փաշայություններից գաղթեցին ավելի քան 80 հազար հայ բնակիչներ:

Էրզրումից գաղթողները բնակություն հաստատեցին հիմնականում Ախալցխայում և Ախալքալաքում, Կարսեցիները՝ Շիրակի և Թալինի շրջաններում, իսկ բայազետցիք՝ Սևանա լճի ավազանում՝ հիմնելով Նոր Բայազետ անունով բնակավայր: Երկրագործներին բնակեցնում էին գյուղերում, իսկ արհեստավորներին և առևտրականներին՝ քաղաքներում:

«Պարսկահայերի ներգաղթը»
Գործ՝ Վ.Մաշկովի

Պետությունը որոշ օգնություն կազմակերպեց և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Հայաստանի վերաբնակվողների պայմանները լավացնելու համար: Նրանք վեց տարով ազատվում էին հարկերից, կարիքավոր ընտանիքներին դրամական նպաստ էր տրվում, նրանք օժանդակություն էին ստանում նաև տներ կառուցելու համար: Վերաբնակվողները, հաղթահարելով դժվարությունները, սկսեցին մշակել ամայի հողերը, այգիներ գցել, ջրանցքներ և ճանապարհներ շինել, կենդանություն տալ հին և նոր բնակավայրերին:

Արևմտահայերի և արևելահայերի ներգաղթը էական նշանակություն ունեցավ գյուղատնտեսության, արհեստների զարգացման համար: Փոխվեց Արևելյան Հայաստանի ու Այսրկովկասի բնակչության ազգային կազմը հոգուտ հայության:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ վարչական միավորների էր բաժանված Արևմտյան Հայաստանը, և ո՞ւմ կողմից էին դրանք կառավարվում:
2. Նշե՛ք այն հարկերը, որոնք գանձվում էին հայ բնակչությունից թուրքական կառավարողների կողմից:
3. Ինչպե՞ս կրնոթագրե՞ք հայ ժողովրդի դրությունը թուրքական տիրապետության ներքո մարդու իրավունքների տեսանկյունից:
4. Ինչպե՞ս կարող եք հիմնավորել, որ հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր ազգային, կրոնական հալածանքների:
5. Ձեր կարծիքով՝ կարելի՞ է 1807թ. Գյումրիի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը համարել 1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի գլխավոր իրադարձությունը Անդրկովկասում:
6. Ե՞րբ է կնքվել Բուխարեստի պայմանագիրը և ի՞նչ նշանակություն այն ունեցավ:
7. Ե՞րբ սկսվեց երկրորդ ռուս-թուրքական պատերազմը և ինչպե՞ս ընթացավ: Նկարագրե՛ք Կարսի գրավումը:
8. Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր ռուս-թուրքական պատերազմի ամենախոշոր իրադարձությունը: Ի՞նչ կարող եք ասել այդ մասին:
9. Ի՞նչ եք կարծում, ճիշտ էր հայերի ցույց տված նյութական և ռազմական օգնությունը ռուսական զորքերին:
10. Ե՞րբ կնքվեց Ադրիանապոլսի պայմանագիրը: Ինչո՞ւ Ռուսաստանը թուրքիային վերադարձրեց Արևմտյան Հայաստանում գրաված տարածքները:
11. Համեմատե՛ք թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի պայմանագրերը: Գտե՛ք նմանություն և տարբերություն:
12. Արևմտյան Հայաստանից որքա՞ն հայեր գաղթեցին Ռուսաստանի տիրապետության սահմանները և որտե՞ղ բնակվեցին: Ինչպե՞ս եք գնահատում արևմտահայերի գաղթը Արևելյան Հայաստան:
13. Կարո՞ղ եք նշել, թե որքանով արդարացրեց ռուս-թուրքական պատերազմը արևմտահայերի հույսերը:
14. Քարտեզի վրա ցո՞յց տվե՞ք Ադրիանապոլսի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած տարածքները:

ԹԵՍՏ

Համապատասխանեցրե՛ք տարեթվերը իրադարձությունների հետ.

1. 1828–1829թթ.,	ա) արևմտահայերի գաղթը,
2. 1829թ. սեպտեմբերի 2,	բ) թուրքերի ներխուժումը Ախալցխա,
3. 1829–1830թթ.,	գ) ռուս-թուրքական պատերազմը,
4. 1829թ. գարուն,	դ) Ադրիանապոլսի պայմանագիրը:

Խ. Արովյանը Երևանի ազատագրման և հայ-ռուսական անխախտ քարեկանության մասին

«Կարելի է աշխարհք աշխարհքով դիպչի, ազգեր գան ու էլ եղ ոչնչանան, բայց քանի որ հայի շունչն ու լեզուն կա, է՛րբ նրանց մտքից կերթա է՛ն ավետակից սհաթը... հայք է՛րբ կարեն ռուսաց արածը մոռանալ, քանի շունչ ունին»:

1827թ. նոյեմբերի 9-ին Երևանից Թավրիզ գնդապետ Ե. Լազարյանին գրած Ներսես Աշտարակեցու նամակից՝ հայ գերիների ազատության մասին

«Այժմ ես խնդրեցի ամենայն հայոց ազգի հավատարիմ պաշտպան Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովին չմոռանալ իմ խնդիրը նաև այդտեղ և այլ տեղերում եղած քրիստոնյա գերիներին ռուսաց հզոր իշխանության դրոշի տակ ընդունելու»:

ԹԵՄԱ 3-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 19-րդ դարի սկզբին ծանր էր Թուրքիայի տիրապետության տակ հունվող Արևմտյան Հայաստանի վիճակը: Նա ենթարկվում էր ազգային, կրոնական և սոցիալական հալածանքների: Չէր երաշխավորվում կյանքի և գույքի ապահովությունը: Կամայական բնույթ էր կրում հարկահանությունը:
2. Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև հակամարտությունները հանգեցրեց 1806—1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Մի շարք ճակատամարտերում ջախջախելով թուրքական զորքերին՝ Ռուսաստանը հարկադրում է նրանց հաշտություն կնքել: 1812թ. մայիսին Բուխարեստում կնքված ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրով Անդրկովկասում տարածքային փոփոխություն չի կատարվում:
3. 1828թ. սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը: Ռուսական զորքերը գրավում են Ախալքալաքը, Ախալցխան, Արդահանը, Կարսը, ապա՝ Էրզրումը: 1829թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլիս քաղաքում կնքված հաշտության պայմանագրով Սև ծովի արևելյան ափերը, Ախալքալաքը և Ախալցխան անցնում են Ռուսաստանին: Պայմանագրի համաձայն հայերին իրավունք է տրվում Արևմտյան Հայաստանից գաղթել Արևելյան Հայաստան: Շուրջ 80 հազար հայեր մշտական բնակություն հաստատեցին Արևելյան Հայաստանում:
4. Ադրիանապոլիսի պայմանագիրը չարդարացրեց արևմտահայերի իղձերը: Նրանք հույս ունեին թոթափել օսմանյան լուծը, վերամիավորվել արևելահայերի հետ, սակայն դա չիրականացավ եվրոպական մի շարք տերությունների միջամտության հետևանքով: Ռուսաստանը Թուրքիային վերադարձրեց Արևմտյան Հայաստանում գրաված շրջանները:

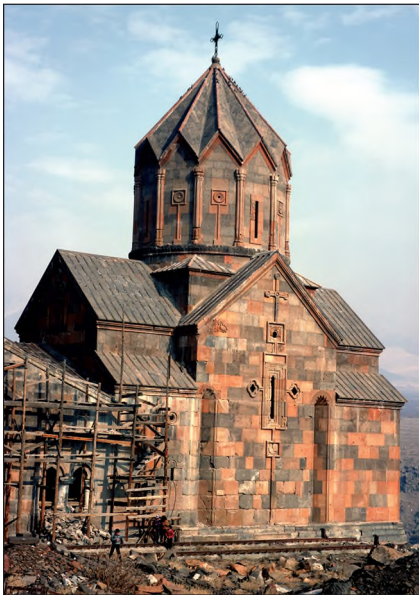

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ - XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Նոր շրջանում (XVII դարից մինչև XIX դարի առաջին կեսը) մշակույթը ուշ միջնադարի տեղատվությունից հետո վերելքի ուղի էր բռնել: Դրա համար կային նպաստավոր պայմաններ: Նախ մեծ ծավալ է ընդունում գրատպությունը, գործում էր Մխիթարյան միաբանության գիտակրթական կենտրոնը: Լուսավորական շարժում է սկսվում հնդկահայ և ռուսահայ կենտրոններում:

Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ մշակութային առաջընթացի պայմաններ չկային: Այդ պատճառով հայկական մշակույթը պահպանվում ու զարգանում էր գերազանցապես Եվրոպայի և Ասիայի հայկական գաղթավայրերում:

Հովհաննավանք

աշխուժացավ կրթական գործը, որ պայմանավորված էր նաև հայկական գաղթօջախների ստվարացմամբ:

XVII դարում գիտակրթական աշխույժ գործունեություն է ծավալում Բաղեշի Ամիրդոլու վանքի դպրոցը, որտեղ հավաքվում և արտագրվում են նաև մեծարժեք շատ ձեռագրեր:

XVII դարի դպրոցական կյանքի կարևոր կենտրոն էր նաև Նոր Ջուղան: Այնտեղ Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով հիմնված դպրոցն ավելի քան

Դպրոցները: Կրթական-լուսավորական էական դեր էին կատարում դպրոցները: XVII դարի երկրորդ կեսին հայկական մշակութային օջախները շարունակում էին հայոց ազգային ավանդույթները: Միաժամանակ նրանք առավել սերտորեն էին առնչվում եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումների հետ, որը բարերար ազդեցություն էր գործում հայ մշակույթի հարստացման վրա: XVII-XVIII դարերում, չնայած քաղաքական ծանր իրավիճակին ու մեծամեծ կորուստներին, Հայաստանում ոչ միայն փորձել են շարունակել նախորդ դարաշրջանների կրթական ավանդույթները, այլև օգտագործվել են նոր հնարավորություններ: Հայաստանի բուն տարածքից դուրս՝ հայկական համայնքներում ևս,

հիսուն տարի կարևոր դերակատարում է ունենում հայոց կրթական կյանքում: Աշակերտներին առևտրական ասպարեզին նախապատրաստելու նպատակով դպրոցում բարձր մակարդակով դասավանդվում էին նաև տոմարագիտություն, թվաբանական առարկաներ, չափերի ու կշիռների մասին գիտելիքներ և այլն: Իր գոյության տարիներին դպրոցը տվել է ավելի քան 250 շրջանավարտ: Այս դպրոցի շրջանավարտներից էին Ոսկան Երևանցին, մի շարք կաթողիկոսներ և ուրիշ շատ անվանի գործիչներ: Ինչպես բոլոր դպրոցները, այս դպրոցը ևս եղել է գրչության կարևոր կենտրոն, ունեցել իր մատենադարանը:

**Նոր Ջուղայի
ավետարանը**

XIX դարի առաջին կեսին մեծ առաջընթաց կատարվեց ուսումնական գործում: Հիմնվեցին այնպիսի դպրոցներ, որոնք ամբողջ հայության համար տևական ժամանակ կրթական-մշակութային կարևոր կենտրոններ դարձան: Աստրախանում 1810թ. բացվեց Աղաբաբյան դպրոցը: Լազարյան գերդաստանի համբավավոր ներկայացուցիչ Հովհաննես Լազարյանի կտակի համաձայն՝ Մոսկվայում 1815թ. բացվեց Լազարյան ճեմարանը: Ուսումնական այս օջախը գործեց ավելի քան մեկ դար և դարձավ հայագիտության, արևելագիտության, առհասարակ մշակութային ճանաչված կենտրոն: Ներսես Աշտարակեցու ջանքերով 1824թ. համանման դպրոց հիմնվեց Թիֆլիսում, որը հիմնադրի անունով կոչվեց Ներսիսյան: Երևանում 1832թ. հիմնադրվեց գավառական, իսկ 1837թ.՝ թեմական դպրոցը: Մեկ տարի հետո թեմական դպրոց բացվեց Շուշիում: Հայկական դպրոցներ են բացվում Վենետիկում, Ջնյուռնիայում, Կոստանդնուպոլսում, Կալկաթայում, Վանում, Էրզրումում, Փարիզում և այլ բնակավայրերում: Բացվում են նաև ծխական դպրոցներ, որոնք անմխիթար վիճակում էին:

Ուսումնատենչ հայ երիտասարդները Անդրկովկասում բարձրագույն դպրոց չլինելու պատճառով մեկնում էին Ռուսաստանի, Եվրոպայի ճանաչված կրթական կենտրոնները: Այնտեղ կրթություն ստացան հայ մտավորականության առաջին սերունդը (Հ. Ալմադարյան, Խ. Աբովյան, Ս. Նազարյան, Գ. Ալիշան և ուրիշներ) ակնառու դեր կատարեց լուսավորության ու մշակույթի ասպարեզում:

Գիտությունը: Հայոց գիտության պատմության համար մեծ արժեք ունի նաև 1695թ. Անստերդամում Դուկաս, Թովմա և Մատթեոս Վանանդեցիների ջանքերով կազմված և տպագրված «Համատարած աշխարհացույց» անունով քարտեզը: Քարտեզագրության ինքնատիպ ու եզակի նմուշ է Երեմիա Չելեպի Քեոմորճյանի կազմած Հայաստանի քարտեզը: Գիտագործնական նպատակներ են հետա-

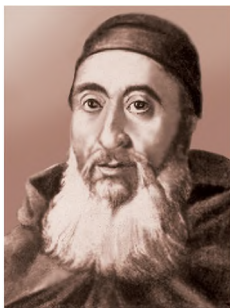
**«Համատարած
Աշխարհացույց»
քարտեզը**

մտել նաև մաթեմատիկայի բնագավառի ուսումնասիրությունները: 1675թ. Մարսելում լույս է ընծայվում գերմանացի մաթեմատիկոս Ք. Կլավիուսի «Գործնական թվաբանության համառոտ շարադրանք» աշխատության հայերեն թարգմանությունը:

Միջնադարյան հայ գիտության նվիրյալ մշակներից էր Ավետիք Տիգրանակերտցին, որը գիտության պատմության մեջ հայտնի է իր տոմարական ու աստղաբաշխական աշխատություններով և Հաբեշտան կատարած ճանապարհորդության մասին ուղեգրության շնորհիվ, որ հրատարակվել է հայերեն ու ապա հետագայում թարգմանվել և լույս ընծայվել իտալերեն և ռուսերեն լեզուներով:

Վենետիկի Սբ Ղազար կղզու Մայրավանքը ներսից

Մխիթար Սեբաստացի (1676-1749)

Մխիթարյան միաբանություն: Մեծ է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության դերը մշակույթի զարգացման ասպարեզում: Հայ տպագրության մեջ ևս վիթխարի է Մխիթար Սեբաստացու և նրա հիմնած Մխիթարյան միաբանության հրատարակչական գործունեության նշանակությունը: Հրատարակվեցին Մխիթար Սեբաստացու կազմած «Գուռն քերականութեան աշխարհարատ լեզուին հայոց» (1727), որը կազմված էր թուրքախոս դարձած հայերին կրկին հայոց լեզուն հասու դարձնելու համար, «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի» (1730), «Համատարած Աշխարհացոյց» քարտեզը (1749) և այլ երկեր:

Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղ. Բնճիճյանը հրատարակում է պատմա-աշխարհագրական մի շարք ծանրակշիռ աշխատություններ: Լույս է տեսնում Հ. Գաթրոջյանի «Տիեզերական պատմություն» երկհատորյակը: Հրատարակվում է ռուս պատմաբան Սերգեյ Գլինկայի «Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն» աշխատությունը: Արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարվում լեզվաբանության ուղղությամբ: Վենետիկում հրատարակվում է մի քանի հեղինակների շուրջ 50 տարվա համատեղ աշխատանքի արդյունքը՝ «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» գիրքը: Երկու սովոր հատորներից բաղկացած այդ բառարանը այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական արժեքը:

Խոշոր երևույթ էր Միքայել Չամչյանի «Պատմություն հայոց» եռահատոր աշխատությունը (1784-1786), որն ընդհանրացնում էր հայ ժողովրդի անցած ամբողջ պատմական ուղին:

Մեծանում է հետաքրքրությունը բնական գիտությունների նկատմամբ: Նշանավոր բժիշկ-գիտնական Պետրոս Քալաթարյանը, որը լավ ծանոթ էր եվրոպական և արևելյան բժշկությանը, հրատարակում է «Բժշկարան» ուսումնասիրությունը: Դասագրքեր, հետազոտություններ են հրատարակվում թվաբանության, երկրաչափության վերաբերյալ:

Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց» եռահատոր աշխատության տիտղոսաթերթերը (Վենետիկ, 1784թ.)

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են հայ ժողովրդի մշակութային առաջընթացի նախադրյալները և կենտրոնները: Ինչո՞ւ էր հայ մշակույթը զարգանում գերազանցապես Հայաստանից դուրս:
2. Ի՞նչ դպրոցներ էին գործում Հայաստանում և հայկական գաղթօջախներում 17-18-րդ դարերում: Ի՞նչ նոր ուսումնական հաստատություններ բացվեցին 19-րդ դարի առաջին կեսին: Նշե՛ք դրանցից ամենանշանավորները: Կուզե՞ի՞ք դրանցում սովորած լինել:
2. Բնութագրե՛ք Մխիթարյան միաբանության հրատարակչական գործունեությունը:
3. Գիտության ո՞ր ճյուղերը առաջընթաց ապրեցին: Ովքե՞ր են դրանց ներկայացուցիչները: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
4. Ովքե՞ր էին 17-19-րդ դարի առաջին կեսի պատմագիտության նշանավոր ներկայացուցիչները: Ի՞նչ աշխատություններ են գրել նրանք:
5. Դուք համաձայն եք այն կարծիքի հետ, որ Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» դարակազմիկ նշանակություն է ունեցել հայ իրականության համար:
6. Տեքստից դո՞րս գրեք տարեթվերը և կազմե՛ք ժամանակագրական աղյուսակ:

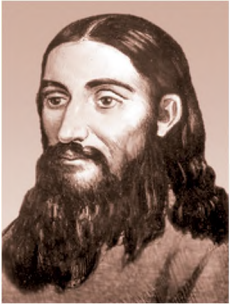
ԹԵՍՏ

Ո՞վ է գրել «Տիեզերական պատմությունը».

1. Դուկաս Վանանդեցի, 2. Դուկաս Ինճիճյան,
3. Հովսեփ Գաթրճյան, 4. Միքայել Չամչյան:

2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍ

Գրականություն: XIX դարի առաջին կեսին բեկունաային ժամանակաշրջան էր գրականության համար: Այս շրջանում ձևավորվում է հայ նոր գրականությունը: Հայ գրականության այս նոր փուլը նախապատրաստելու գործում նշանակալից է Հ. Ալամդարյանի, Մ. Թադիադյանի և հատկապես Խ. Աբովյանի դերը: Հարություն Ալամդարյանը (1795-1834) որպես ուսուցիչ աշխատել է Լազարյան ճեմարանում, Ներսիսյան դպրոցում: Իր ոչ մեծաքանակ քնարական բանաստեղծություններով նա նոր երանգ է բերում գրականության մեջ, երգում աշխարհիկ կյանքը, սերը: Մեսրոպ Թադիադյանը (1803-1858) հիմնականում ապրել ու գործել է Հնդկաստանում: Նա գրական, մանկավարժական բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել, թողել գրական հարուստ ժառանգություն: Թադիադյանը ջերմ հայրենասեր էր: «Մեր արմատը, – գրում էր նա, – մեր հայրենիքն է: Ով ուզում է երջանիկ լինել, նա պետք է նախ և առաջ ձգտի հայրենիքի երջանկությանը»:

**Հարություն
Ալամդարյան
(1795-1834)**

**Խաչատուր
Աբովյան
(1809-1848)**

Խաչատուր Աբովյանը (1809-1848) XIX դարի առաջին կեսի գրականության և լուսավորական շարժման ամենանշանավոր դեմքն է, հայ նոր գրականության հիմնադիրը, լուսավորիչ, մանկավարժ: Նա սովորել է Էջմիածնում, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ապա նշանակվել է կաթողիկոսի թարգման ու գրագիր:

1829թ. Էջմիածին է գալիս Դորպատի (Տարտու) համալսարանի պրոֆեսոր Պարրոտի արշավախումբը՝ Արարատ լեռը բարձրանալու: Աբովյանը, որպես թարգմանիչ, միանում է արշավախումբին և նրանց հետ բարձրանում Արարատի գագաթը: Ուշին պատանին գրավում է Պարրոտի ուշադրությունը և վերջինիս ջանքերով ընդունվում Դորպատի համալսարան: Վեց տարիների ուսման ընթացքում Աբովյանը հիմնավոր կրթություն է ստանում, տիրապետում մի քանի լեզուների: Վերադառնալով հայրենիք՝ նա Թիֆլիսում, ապա՝ Երևանում նվիրվում է գրական-մանկավարժական աշխատանքների: 1848թ. ապրիլի 2-ին՝ առավոտյան, դուրս է գալիս տնից և այլևս չի վերադառնում: Մինչև այժմ պարզված չէ նրա անհայտացման պատճառը:

Իր բեղմնավոր գործունեությամբ Աբովյանը ձգտել է դպրոցները դուրս բերել հետամնաց վիճակից: Նրա նախաձեռնությամբ վերացվում են մարմնական պատիժները:

«Մանուկներին կրթելը, – ասում էր նա, – աշխարհիս երեսին ամեն բան է ինձ համար... Ուսուցիչը պետք է սիրի աշակերտին այնպես, ինչպես հայրը՝ որդուն»:

Մեծ է Արովյանի գրական վաստակը: Նրա ստեղծագործությունների գլուխգործոցը հռչակավոր «Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասերի» պատմավեպն է: Դրանում գեղարվեստորեն ներկայացված են XIX դարի առաջին տասնամյակների պատմական անցքերը: Վեպի հիմնական գաղափարը հայրենասիրությունն ու ազատասիրությունն է. «Շունչդ տուր, հոգիդ.- ասում է Արովյանը,- բայց քո հայրենիքը մի տուր թշնամյաց»:

Դրվատելով Ռուսաստանի կատարած դրական դերը՝ նա գրում է. «Օրինված լինի էն սհաթը, երբ ռուսները ոտք դրին մեր հայկական հողը»:

«Վերք Հայաստանին» աշխարհաբարով գրված առաջին վեպն է: Դրանով սերունդներ են դաստիարակվել: Խաչատուր Արովյանը նոր ուղի բացեց գալիք սերունդների համար:

Արվեստ: Զարգացում ապրեց արվեստը՝ իր բազմազան ճյուղերով: Կերպարվեստի մեջ նշանավոր էր Հովնաթանյանների գերդաստանը: Հակոբ Հովնաթանյանը (1809-1884) ապրել և ստեղծագործել է հիմնականում Թիֆլիսում: Նա ժամանակի դիմանկարչության ճանաչված վարպետ էր, որի գործերից մեզ են հասել շուրջ 60 կտավ: Աղաֆոն Հովնաթանյանը, ավարտելով Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան, զբաղվել է գեղանկարչության տարբեր ճյուղերով:

**Հակոբ
Հովնաթանյան
(1809-1884)**

Նույնպես Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան ավարտեց դրիմահայ Հովհաննես Այվազովսկին, որը դարձավ աշխարհահռչակ ծովանկարիչ: Այդ նույն ակադեմիայում կրթություն ստացավ նաև Արովյանի մանկության ընկեր Ստեփան Ներսիսյանը, որի գործերից նշանավոր են Մեսրոպ Մաշտոցի, Բերթովենի դիմանկարները, «Խնջույք գետափին» նկարը:

Երաժշտության մեջ աչքի էր ընկնում Համբարձում Լիմոնջյանը: Նա ստեղծում է հայկական նոտաներ: Այդ նոտաներով իր հետևորդների հետ ձայնագրում են եկեղեցական շարականներ, ժողովրդական երգեր ու պարեր: Մեծն Կոմիտասն ուշադրություն է դարձրել և բարձր գնահատել Հ. Լիմոնջյանի դերը:

**Հովհ. Այվազովսկի.
«Նոյը իջնում է
Արարատից»**

Աշխուժություն է սկսավում թատերական արվեստի բնագավառում: Գե-
 նևս մասնագիտացված թատրոններ չկային, բայց դպրոցներում և այլ տե-
 դերում կազմակերպում էին սիրողական ներկայացումներ: Նման ներկայա-
 ցումներ են կազմակերպվում Թիֆլիսում, Գրինի, Նոր Նախիջևանի հայկա-
 կան գաղութներում: 1827թ. Երևանում դեկաբրիստ սպաների մասնակցությամբ
 առաջին անգամ բեմադրվեց Ա. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհասը» պիեսը:

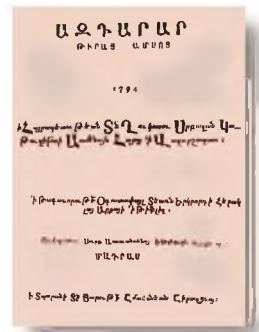
Հովհաննավանքի խաչքարերը

Թուրք-պարսկական տիրապետու-
 թյան շրջանում գրեթե դադարել էին
 շինարարական աշխատանքները: Հե-
 տևաբար, վերացել էին ճարտարապե-
 տությունը զարգացնելու հնարավորու-
 թյունները: Հարուստ ավանդույթներ
 ունեցող ճարտարապետությունը զար-
 գանում էր փոքր ձևերում: Ստեղծվում
 էին նրբաճաշակ խաչքարեր, մատուռ-
 ներ, տապանաքարեր, դարպասներ և
 այլն: Գողտրիկ հուշարձանների ստեղ-
 ծումը նպաստեց քանդակագործության
 զարգացմանը: Հայ վարպետների նուրբ
 քանդակներով ստեղծված խաչքարերն
 ու շիրմաքարերն արվեստի սքանչելի
 գործեր են:

3. ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մամուլ: Հնդկաստանի աշխույժ հասարակական
 կյանքը առաջադրեց նաև պարբերական ունենալու
 անհրաժեշտությունը: 1794-1796թթ. Մադրասում Հարու-
 թյուն Շնավոնյանի նախաձեռնությամբ և հենց իր
 տպարանում լույս ընծայվեց հայոց առաջին
 պարբերականը՝ «Ազդարարը»: Այն ուներ քաղաքական,
 տնտեսական և լուրերի բաժիններ: Այնտեղ տպագրվում
 էին նաև բանավիճային ու պատմական բնույթի
 հոդվածներ: XIX դարի առաջին կեսին աշխույժ ապրեց
 պարբերական մամուլի հրատարակությունը: Այս
 շրջանի նշանավոր պարբերականներից են
 «Բազմավեպը» (Վենետիկ), «Շտեմարան», «Ազգասեր»
 (Կալկաթա), «Լրագիր» (Կ. Պոլիս), «Հայրենասեր»
 (Զմյուռնյա), «Կովկաս», «Արարատ», (Թիֆլիս) հանդեսները:

Տպագրությունը: Հայերեն գրքերի տպագրության սկզբնավորումը նոր

**«Ազդարար»,
 հայերեն առաջին
 պարբերականը**

փուլ նախանշեց և անգնահատելի դեր ունեցավ XVII-XVIII դարերի հայկական մշակույթի զարգացման բնագավառում: XVII դարի երկրորդ կեսին առավել նշանավոր և արդյունավետ էր Ամստերդամում հիմնադրված տպարանը: Հայերեն գրքերի աճող պահանջների թելադրանքից ելնելով՝ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը Եվրոպայում տպագրություն կազմակերպելու առաքելությանը 1656թ. Եվրոպա է ուղարկում իր քարտուղար Մատթեոս Ծարեցուն: Գրաքննության խիստ կանոնների ու վերահսկողության պայմաններում հաջողության չհասնելով՝ Հռոմում Ծարեցին անցնում է Ամստերդամ, որտեղ բողոքականության միջավայրում նրան հաջողվում է ստեղծել տպարան:

«Աստվածաշնչի» առաջին հրատարակությունը (1666-1668)

Ամստերդամի հայոց տպարանը առավել լիարժեք է գործում 1664թ. այստեղ ժամանած Ոսկան Երևանցու և Կարապետ Աղդրիանցու համատեղ ջանքերի շնորհիվ: Աստվածաշնչի ամբողջական նկարազարդ ու հատուկ խնամքով իրականացված տպագրությունը հայ տպագրության խոշոր նվաճումն էր: Ամստերդամի հայկական տպարանում տպագրվում է ևս 11 անուն գիրք:

Ոսկան Երևանցին տպարանը փոխադրում է Լիվոռնո, որտեղ երեք գիրք հրատարակելուց հետո փոխադրվում է Մարսել և այստեղ 1673թ. վերսկսելով աշխատանքը՝ մինչև 1680-ական թվականների վերջերը հրատարակում 16 անուն գիրք:

Ամստերդամի հայոց տպարանը կարևոր դեր խաղաց հայ տպագրության պատմության մեջ: Ոսկան Երևանցին ունեցավ նաև աշակերտներ, որոնք նույն ոգով նվիրվեցին տպագրության միջոցով լուսավորության տարածման գործում:

Մատթեոս Վանանդեցու հրավերով Ամստերդամ են ժամանում նրա ազգականները ևս, որոնց ջանքերով 1695թ. Ամստերդամում հրատարակվում է կիսագնդերի աշխարհագրական մի մեծադիր քարտեզ «Համատարած աշխարհացույց»-ը: Նույն տարում հրատարակվում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

XVII-XVIII դդ. հայկական գրահրատարակչությունը մեծ առաջադիմություն է արձանագրում Կ. Պոլսում: 1677թ. այստեղ տպարան է հիմնադրում Երեմիա Չելեպի Քեոմուրճյանը: Հայ տպագրության պատմության մեջ մեծ ավանդ ունի Աստվածատուր դպիր Կոստանդնուպոլսեցին, որն իր հիմնադրած

տպարանում 1699 թվականից սկսած՝ հրատարակել է ավելի քան ութսուն անուն գիրք: Այս տպարանում առաջին անգամ լույս է տեսնում Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» հռչակավոր երկը:

XVIII դարը հայ տպագրության համար դարձավ ծաղկման շրջան: Հայերեն գրքեր էին տպագրվում Կ. Պոլսում, Հռոմում, Վենետիկում, Տրիեստում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Աստրախանում, Մադրասում, Կակաթայում, Էջմիածնում, որոնք միաժամանակ վերածվել էին հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնների: Հայ տպագրության մեծ և շրջադարձային նշանակության նվաճում արձանագրվեց Էջմիածնում՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի (1763-1780) նախաձեռնությամբ՝ տպարանի ստեղծումով (1771): Սիմեոն Երևանցին նախաձեռնում և 1776թ. իրականացնում է նաև Էջմիածնում թղթի արտադրության գործարան կառուցելու գործը:

1512-1800թթ. հայ գրատպությունը ունեցավ մեծ առաջընթաց, լույս տեսավ հոգևոր ու աշխարհիկ բովանդակությամբ ավելի քան հազար անուն աշխատություն: XIX դ. առաջին կեսին շարունակվեց տպագրական գործի ծավալումը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք 17-19-րդ դարի առաջին կեսի հայ գրականության նշանավոր ներկայացուցիչներին:
2. Բնութագրե՛ք Խաչատուր Աբովյանի կյանքն ու գործունեությունը: Ինչպիսի՞ն էք պատկերացնում նրան:
3. Ովքե՞ր նախապատրաստեցին հայ գրականության նոր փուլը: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր այդ նորը:
4. Արվեստի ո՞ր ճյուղերը զարգացում ապրեցին 17-րդ դարի երկրորդ կեսից 19-րդ դարի առաջին կեսին: Ովքե՞ր են այդ բնագավառում աչքի ընկած գործիչները:
5. Ձեր կարծիքով՝ հայ մամուլի սկզբնավորումը կարելի՞ է գնահատել որպես շրջադարձային իրադարձություն:
6. Նշե՛ք 17-18-րդ դարերի հայ նշանավոր տպագրիչներին: Ո՞ւմ գործունեությունը կցանկանայիք առանձնացնել:
7. Ո՞րն է հայ առաջին պարբերականը, է՞րբ և որտե՞ղ է այն տպագրվել:

ԹԵՍՏ

Որտե՞ղ է տպագրվել Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» երկը.

1. Ամստերդամում,	3. Մարսելում,
2. Կ.Պոլսում,	4. Վենետիկում:

Համապատասխանեցրե՛ք ստեղծագործությունը հեղինակի անվան հետ.

1. Խնջույք գետափին,	ա) Խաչատուր Աբովյան,
2. Բժշկարան,	բ) Ստեփան Ներսիսյան,
3. Խելքից պատուհաս,	գ) Պետրոս Քալանթարյան,
4. Վերք Հայաստանի,	դ) Ալեքսանդր Գրիբոյեդով:

Մ. Չամչյանը «Պատմություն Հայոց» աշխատությունը գրելու դրդապատճառի մասին

«Բոլորին ցանկալի է ծանոթանալ իրենց ազգի սկզբնավորությանը և տեղեկանալ նրա գլխով անցած իրադարձություններին: Այդ պատճառով էլ այն ազգերը, որոնք ձեռնահաս եղան, հետամտեցին և գրեցին իրենց նախնիների պատմությունը ու նրանց գործերը: Այսպիսի հոգացություն թեև մեր ազգի մեջ էլ երևաց, բայց չձաղկեց, որովհետև քչերը ձեռնամուխ եղան այդ գործին ու օտարներից շատերն էլ մեր ազգի մասին գրեցին, բայց սխալներով լի, հերյուրանքներով ու ստերով, որով իսպառ նսեմացավ ծանոթությունը մեր ազգի մեջ եղած գործերին: Այս տեսնելով վաղուց հետե որոշեցինք գրել մեր ազգի օրինավոր պատմությունը, որպեսզի այս ասպարեզում էլ ուրիշ ազգերից հետ չմնանք»:

Մայաթ-Նովայի խոսքերից

Ամեն մարթ չի կանա խըմի՝ իմ ջուրըն ուրիշ ջրբեն է.
Ամեն մարթ չի կանա կարթա, իմ գիրըն ուրիշ գրբեն է.
Բունիաթըս ավազ չիմանաս՝ քարափ է, քարուկըրեն է...

Խ. Աբովյանը ազատասիրության, հայրենասիրության ու լուսավորության ջատագով

«Ձեզ եմ ասում, ձեզ, հայոց նորահաս երիտասարդներ՝ ձեր անունին մեռնեմ, ձեր արևին դուրբան, տասը լեզու սովորեցեք, ձեր լեզուն դայիմ բռնեցեք: Մեկ դարդակ լեզուն ինչ ա, որ մարդ չկարենա սովրիլ...»

Երեխեք, ձեր ջանին մեռնիմ, ձեզ եմ ասում իմ դարդը, ձեզ համար եմ գրում, ձեր երեսին դուրբան. հողումն էլ ըլիմ, եկեք, վրես կանգնեցեք. թե ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը ձեզ վնաս տա, անիծեցեք ինձ, թե օգուտ՝ օրհնեցեք...»

ԹԵՄԱՅԻ 4-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Հայկական մշակույթը 17-րդ դ. 2-րդ կեսին և 19-րդ դարի առաջին կեսին լուրջ առաջընթաց է ապրում: Մշակույթի զարգացմանը նպաստում է տնտեսության որոշ աշխուժացումը Հայաստանում և հատկապես գաղթօջախներում: 19-րդ դարի առաջին կեսին հայկական մշակույթը շարունակում էր զարգանալ Հայաստանից դուրս: Մշակույթի աչքի ընկնող կենտրոններ էին Մոսկվան, Կ.Պո-

լիսը, Թիֆլիսը, Աստրախանը, Նոր Նախիջևանը, Կակլաթան, Վենետիկը և այլ քաղաքներ:

2. 17—18-րդ դդ. աշխուժացավ կրթական գործը, հայապահպանության խնդրում մեծացավ լուսավորության դերը: Բաղեշի Ամիրդոլու վանքի, Նոր Ջուղայի դպրոցները դարձան կրթության կարևոր կենտրոններ: 19-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում բացվեցին բազմաթիվ ուսումնական հաստատություններ: Նրանցից առավել նշանավորներն էին Աղաբաբյան դպրոցը, Լազարյան ճեմարանը, Ներսիսյան դպրոցը:
3. Վերելքի ուղիով է ընթանում տպագրական գործը, որը 18-րդ դարում հասնում է բուռն ծաղկման: Հայկական տպագրության նշանավոր օջախներ դարձան Ամստերդամը, Կ. Պոլիսը, Պետերբուրգը, Նոր Նախիջևանը, Աստրախանը, Մադրասը, Կակլաթան, Էջմիածինը և այլն: Խոշոր իրադարձություն էր հայ պարբերական մամուլի սկզբնավորումը: 1794 Մադրասում լույս ընծայվեց հայոց առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը»: Նրան հաջորդում են «Բազմավեպ», «Ազգասեր», «Կովկաս», «Լրագիր» և այլ պարբերականներ:
4. 17-19-րդ դարի առաջին կեսին աչքի ընկնող հաջողություններ ձեռք բերվեցին նաև գիտության ասպարեզում: Մաթեմատիկական գիտության զարգացմանը մեծապես նպաստեցին Կլավիուսի «Գործնական թվաբանության» հայերեն նոր թարգմանությունը: Լուրջ նվաճումների հասավ հայագիտությունը, մասնավորապես պատմագրությունը և լեզվաբանությունը: Մեծ նշանակություն ունեցավ Մ. Չամչյանի եռահատոր «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը:
5. 17-19-րդ դարի առաջին կեսին հայ գեղարվեստական գրականության մեջ իրենց չափածո ստեղծագործություններով հայտնի դարձան Պետրոս Դավիանցին և Նաղաշ Հովնաթանը: Սայաթ-Նովան նոր մակարդակի բարձրացրեց գուսանական-աշուղական երգն ու բանաստեղծությունը: Այս շրջանում Հ. Ալամդարյանի և Մ. Թաղիադյանի ջանքերով հայ նոր գրականության առաջացման նախադրյալներ ստեղծվեցին, որի հիմնադիրը հանդիսացավ Խ. Աբովյանը: Նրա ստեղծագործությունները գրված են ժողովրդի համար պարզ և մատչելի լեզվով՝ աշխարհաբարով:
5. Հայ արվեստը զարգացում ապրեց 17-19-րդ դարի առաջին կեսին: Հայտնի էին նկարիչներ Հակոբ և Աղաֆոն Հովնաթանյանները, Ստեփան Ներսիսյանը: Նույն ժամանակ իր ստեղծագործական ուղին սկսեց աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկին: Հ. Լիմոնջյանի ջանքերով ստեղծվում են հայկական նոտաները, որոնց օգնությամբ նոտագրվում էին եկեղեցական շարականները, ժողովրդական երգերն ու պարերը: Դրական տեղաշարժեր էին նկատվում արվեստի մյուս բնագավառներում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՂ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ՍԿԶԲԻՆ

ԲԱԺԻՆ 2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

1. ՏԵՂԱՇԱՐԺԸ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Գյուղացիական բարեփոխումները: Ակնառու էր դարձել ճորտատիրական Ռուսաստանի հետամնացությունը: Գահ բարձրացած Ալեքսանդր II կայսրը նախապատրաստեց և 1861թ. փետրվարի 16-ի մանիֆեստով վերացրեց ճորտատիրությունը: Թեպետ գյուղացուն ճորտությունից ազատելու ցարական մանիֆեստը թերի կողմեր ուներ, այնուամենայնիվ այդ բարեփոխումը վճռական նշանակություն ունեցավ երկրի առաջընթացի, բուրժուական հարաբերությունների ուղիով ընթանալու համար: Դրան մեծապես նպաստեցին նաև կատարված վարչական, դատական, զինվորական բարեփոխումները:

Ցարական կառավարությունը կայսրության եվրոպական մասում բարեփոխումներ իրականացնելուց հետո անցավ երկրի ծայրամասերին: Նույն 1860-ական թթ. այդ քաղաքականությունը կիրառեց Այսրկովկասում և քսաներորդ դարի սկզբին առաջին հերթին Վրաստանում, որտեղ ճորտատիրական հարաբերությունները դրսևորվում էին որոշակի: Նկատի ունենալով, որ Երևանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում ճորտատիրություն չկա, և հողատիրության ձևերը համանման են, ստեղծվեց հանձնաժողով, որը պետք է այդ նահանգների համար մշակեր մեկ ընդհանուր կանոնադրություն: Հանձնաժողովի մշակած կանոնադրությունը 1870թ. մայիսի 14-ին հաստատում է Ալեքսանդր II-ը, որով և այն օրենքի ուժ է ստանում:

Գյուղացիական բարեփոխումները վերաբերում էին միայն կալվածատիրական գյուղացիներին և չէին տարածվում պետական և վանքապատկան հողատիրությունների բնակչության վրա: Կանոնադրության համաձայն՝ գյուղի յուրաքանչյուր արական սեռի բնակիչ իրավունք ուներ փրկագնման կամ ետգնման միջոցով ձեռք բերել մինչև 5 դեսյատին հող: Սակայն քանի որ ետգնման վճարները բարձր էին, գյուղացիները ի վիճակի չէին վճարումներ կատարելու, ուստի և հիմնականում մնացին հողազուրկ: Կալվածատերերը

իրենց ձեռքում պահեցին հողերի զգալի մասը: Դրանից բացի՝ նրանց օգտին գյուղացիները պարտավոր էին կոռ ու բեկար կատարել: Այնպես, որ 1870թ. բարեփոխումները իրենց հիմնական մասով մնացին չիրագործված:

Անդրկովկասում ևս կատարվեցին քաղաքային և դատական բարեփոխումներ:

Քաղաքներին տրվում էր ինքնավարություն, հանձին ընտրովի քաղաքային դումայի, որը գլխավորում էր քաղաքագլուխը: Նոր օրենքով նախկին դասային դատարանը, որն իրեն սպառել էր, փոխարինվում էր ընդհանուր, բոլոր քաղաքացիների համար միատեսակ դատավարությամբ: Դատական բարեփոխումը առաջադիմական նշանակություն ունեցող կարևոր քայլ էր:

Գյուղատնտեսության առաջընթացը: Կատարված բարեփոխումները, որքան էլ լիարժեք չէին, այնուամենայնիվ նպաստեցին շուկայական պահանջներին համապատասխան գյուղատնտեսության վերակառուցմանը:

Շիրակի սայլվորներ

հանգստեցնել համապատասխան գյուղատնտեսության վերակառուցմանը: Բնականաբար, կյանք մտնող բուրժուական արտադրահարաբերություններն իրենց կնիքն էին դնում նաև գյուղատնտեսության վրա: Ցարական կառավարությունը, ձգտելով Հայաստանի գյուղատնտեսությունը ծառայեցնել ռուսական կապիտալիզմի շահերին, նպաստեց դրա մի շարք ճյուղերի առաջընթացին: Ռուսական մանուֆակտուրային ընկերությունները նպաստում էին բամբակագործության զարգացմանը: Ընդարձակվում էին բամբակի ցանքատարածությունները, մեծանում էր արտադրությունը: Երևանի նահանգում 10 տարում՝ 1880-1890թթ., բամբակի արտադրությունը աճեց 5 անգամ: Արևելյան Հայաստանը դարձավ Այսրկովկասում բամբակի արտադրության գլխավոր կենտրոնը:

Հետոեֆորմային տարիներին առաջընթաց ապրեց նաև խաղողագործությունը, ինչը պայմանավորված էր սպիրտային խմիչքների արտադրության աճով: Աստիճանաբար ավելի ու ավելի ապրանքային նշանակություն էր ձեռք բերում և ավելի մեծ ծավալներ ստանում այգեգործությունը: Թարմ ու չորացրած մրգերը վաճառքի էին հանվում և որոշ գավառներում հանդիսանում էին բնակչության ապրուստի հիմնական միջոցը: Այգեգործությամբ զբաղվում էին Երևանի, Էջմիածնի, Նախիջևանի գավառներում, Կարսի մարզում և այլ տեղերում: Անգամ բանջարաբուծությունը սկսեց կապվել շուկայի հետ: Արարատյան դաշտում մշակվող բանջարեղենը վաճառքի էր հանում լեռնային և նախալեռնային շրջաններում:

Տեղաշարժեր կատարվեցին նաև հացահատիկի արտադրության ոլորտում: Եթե ցորենն ու գարին և մյուս հացահատիկային կուլտուրաները սպառ-

վում էին տեղում, ապա դարի վերջին դրությունը փոխվեց: Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղին, երբ շարք մտավ, հացահատիկի զգալի մասը սկսեցին արտահանել նաև արտասահման: Բրնձի մշակման հիմնական շրջանները Երևանի և Գարալագյազի գավառներն էին: Մետաքսագործության զարգացման պահանջարկը խթանեց նաև շերամապահության ծավալումը:

Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև անասնապահության ոլորտում: Հատկապես խոշոր եղջերավոր անասունները գիրացվում էին և վաճառքի հանվում: Անասնապահությունը ևս հարմարվում էր շուկայի պահանջներին:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին արդեն բնատնտեսությունը քայքայվում էր, և գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերը ներգրավվում էին շուկայական հարաբերությունների մեջ: Դրա հետևանքով խորանում էր գյուղացիության շերտավորումը, ուժեղանում պանդխտությունը:

Առաջադիմեց այգեգործությունը, հատկապես խաղողագործությունը: Շուկային համապատասխան՝ փոփոխություններ կրեցին յուղատու բույսերի արտադրությունը, շերամապահությունը, բանջարաբուծությունը:

Տեղաշարժերը առավել նկատելի էին տնտեսության մյուս ճյուղերում՝ արդյունաբերության և առևտրի բնագավառներում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ ընդունվեց գյուղացիական բարեփոխման մասին կանոնադրությունը և ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում: Ի՞նչ սահմանափակումներ կային կանոնադրության մեջ:
2. Ո՞րն էր քաղաքային և դատական բարեփոխումների էությունը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան այդ բարեփոխումները:
3. Գյուղատնտեսության ո՞ր ճյուղերը զարգացան և ինչի՞ հետ էր կապված դրանց զարգացումը:

ԹԵՄՏ

19-րդ դարի վերջին քայքայվեց.

1. գյուղատնտեսությունը, 2. բնատնտեսությունը,
3. արդյունաբերությունը, 4. այգեգործությունը:

2. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՑԱՐԻՋՄԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդյունաբերություն և առևտուր: Հետոեֆորմյան շրջանում Ռուսաստանում սկսեցին զարգանալ բուրժուական հարաբերությունները: Կապիտալիզմը զարգանում էր և՛ խորությամբ, և՛ լայնությամբ՝ իր ոլորտի մեջ առնելով ծայրամասերը, այդ թվում և Այսրկովկասը: Աստիճանաբար ավելի ու ավելի էին ընդլայնվում Ռուսաստանի և Այսրկովկասի տնտեսական կապերը:

Գա արտահայտվեց հատկապես դարի վերջին տասնամյակներին ձեռքի աշխատանքի մեքենայացմամբ, խճուղային ճանապարհների կարգավորմամբ,

Ալեքսանդրապոլի դեպոն

մասնավորապես երկաթուղիներ կառուցմամբ: Երկաթուղիները ամենաուրեք հեղաշրջում էին առաջացնում երկրի տնտեսության մեջ: 1883թ. սկսեց գործել Բաբու-Թիֆլիս-Բաթում, 1899թ.՝ Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղին, իսկ 1901թ. Ալեքսանդրապոլը կապվեց Երևանի հետ:

Երկաթուղիները խթանեցին ապրանքափոխանակության, առևտրի զարգացումը Ռուսաստանի և Այսրկովկասի, այդ թվում և Հայաստանի միջև: Ռուսաստանից ներմուծվում էր արդյունաբերական արտադրանք, իսկ Այսրկովկասից ու Հայաստանից տարվում էին գյուղատնտեսական ապրանքներ: Երևանի և Ալեքսանդրապոլի առևտրական շրջանառությունը դարի վերջին տասնամյակներին 1860-ական թթ. համեմատությամբ աճեց ավելի քան երեք անգամ: Աճեց նաև հացահատիկի առևտուրը: Երևանի նահանգից տարեկան շուրջ 2 միլիոն փութ հացահատիկ էր արտահանվում Եվրոպա: Արագորեն աճում էին հատկապես բամբակի, գինու, կոնյակի, մետաքսի, ծխախոտի, բրդի, չոր մրգի առևտուրն ու արտահանումը:

Հայաստանի արդյունաբերության գլխավոր ճյուղը լեռնարդյունաբերությունն էր՝ պղնձի և աղի արտադրությունը: Պղնձարդյունաբերության կենտրոններն էին Ալավերդին և Զանգեզուրը: Արդյունաբերության այս ճյուղը զգալի աճ ունեցավ: Զանգեզուրում երեսուն տարվա ընթացքում (1870-1900թթ.) պղնձի արտադրությունը աճեց ավելի քան հինգ անգամ: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Հայաստանը տալիս էր ամբողջ Ռուսաստանում արտադրվող պղնձի 17 տոկոսը: Աճեց նաև աղի արտադրությունը:

Հայաստանում, առաջին հերթին Արարատյան դաշտում, զերազանցապես օտար կապիտալիստները բացեցին բամբակի մշակման ձեռնարկություններ: Նրանք Շուշիում և Նախիջևանում զարկ տվեցին մետաքսի արտադրությանը: Բամբակի և մետաքսի հումքը գրեթե ամբողջությամբ արտահանվում էր Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոններ: Հիմնվեցին գինու, կոնյակի, կաշվի մշակման և ուրիշ արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Կոնյակի գործարանը 1887թ. առաջինը բացեց Թաիրովը: Հետագայում ռուս կապիտալիստ Շուստովը գնեց կոնյակի ու սպիրտի արտադրությունը: Նրա արտադրած կոնյակը, որը «Արարատ» մակնիշով էր արտահանվում, իր տեսակի մրցությունից դուրս էր համարվում: Հայկական կոնյակը արտահանվում էր Ռուսաստան և Եվրոպական երկրներ: Հայ արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիան ցրված էր ամբողջ Այսրկովկասում: Մի շարք խոշոր արդյունաբերողներ (Մանթաշով, Տեր-Ղուկասով, Արամյանց և

ուրիշներ) իրենց կապիտալը ներդնում էին Բաքվի արդյունաբերության մեջ: Թիֆլիսի թեթև և սննդի արդյունաբերության մեջ մեծ էր հայ ձեռնարկատերերի (Ադելյանով, Ալիյանով և ուրշների) տեսակարար կշիռը:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը փոփոխություններ առաջ բերեց բնակչության կազմում, աշխուժացրեց քաղաքային կյանքը: Աճեց քաղաքների բնակչությունը: Երևանը 1865թ. ուներ 14 հազար բնակիչ, իսկ 1897թ.՝ 29 հազար, իսկ 1910թ. հասնում էր 32 հազարի: Այդ նույն ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի) բնակչությունը 16 հազարից հասավ 31 հազարի, իսկ 1910թ. դարձավ 35 հազար:

Շուստովի կոնյակի գործարանը

Ցարական կառավարության ազգային-գաղութային քաղաքականությունը: 1860-1870-ական թթ. բարենորոգումների և տնտեսական կյանքի որոշ բարելավումներից հետո ցարիզմը փոխեց իր վերաբերմունքը և ուժեղացրեց ճնշումների ու հալածանքների քաղաքականությունը: 1881թ. մարտի 1-ին բարեփոխումներ իրականացնող Ալեքսանդր II կայսրի սպանությունը առիթ դարձնելով՝ կառավարությունը հարձակման անցավ և փաստորեն վերացրեց այն նվաճումների մի զգալի մասը, որը ձեռք էր բերվել նախորդ տասնամյակներին:

Ուժեղացվեցին ազգային հալածանքները ոչ ռուս ժողովուրդների նկատմամբ: Ինքնակալությունը սկսեց հակակրանքով վերաբերվել Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն ստեղծելու հայերի ճգնումներին՝ գտնելով, որ դա վարակիչ կարող է լինել կովկասյան ժողովուրդների: Նա արգելեց հայ ֆիդայիներին Անդրկովկասից անցնել Թուրքիա և օգնել իրենց արևմտահայ եղբայրներին:

Չբավարարվելով դրանով՝ ցարիզմը սկսեց ուժեղացնել արևելահայերի հալածանքները: Ամենից առաջ սահմանափակվեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ու Էջմիածնի Մայր աթոռի իրավունքները: Նա գտնում էր, որ կաթողիկոսը հաճախ գործում է Պետերբուրգից անկախ, բացում է ազգային դպրոցներ և կատարում կառավարությանը անհարիր այլ գործողություններ: Ռուսական իշխանությունները գաղտնի հսկողություն սահմանեցին Էջմիածնի վրա: Նրանք Էջմիածինը դիտում էին որպես հեղափոխական շարժման կենտրոն, ուր երեխաներին դաստիարակում են ըմբոստության ոգով: Աքսորվեցին մի շարք հոգևորականներ և աշխարհիկ գործիչներ: Այնուհետև դպրոցներում արգելվեց դասավանդել պատմություն և աշխարհագրություն՝ որպես ազգային զգացումներ առաջացնող առարկաներ: Հայկական դպրոցների վրա սահմանվեց խիստ հսկողություն, իսկ 1885թ. փակվեց Անդրկովկասում գործող

գործող շուրջ 300 հայկական դպրոց: Թիֆլիսում դպրոցների փակումը նկարագրելով՝ ականատեսը հաղորդում էր. «Ավելի քան 1000 աղջիկ ու տղա ցրվեցին իրենց տները՝ աղի-աղի արցունք թափելով, և ավելի քան 50 ուսուցիչ և ուսուցչուհի մնացին գլխիկոր ու վշտաբեկ»: Մեկ տարի անց Կովկասի իշխանությունները հարկադրված էին վերաբացել այդ դպրոցները:

Իրենց հայահալած քաղաքականությունը արդարացնելու և ռուսներին հայերի դեմ գրգռելու նպատակով հորինեցին հայերի սեպարատիզմի, այսինքն՝ Ռուսաստանից անջատվելու մասին առասպելը:

Ինքնակալությունը, առաջնորդվելով «Ռուսաստանը ռուսների համար» սկզբունքով, ջանում էր Արևելյան Հայաստանում փոխել բնակչության ազգային կազմը՝ որքան հնարավոր է շատ ռուսներ բնակեցնելով: Կարսի մարզը կայսրությանը միացնելուց հետո գտնում էին, որ անհրաժեշտ է այն և Հայաստանի այլ վայրերը բնակեցնել ռուսներով: Ցարական պաշտոնյաները մարզի ազատ տարածքները սկսեցին հատկացնել ռուսներին, որոնք գաղթեցվում էին գերագանցապես եվրոպական Ռուսաստանից: Նրանք եկվորներին ավելի շատ հողեր էին տալիս և ավելի երկար ժամանակով ազատում հարկերից ու տուրքերից: Ցարական կառավարության կողմից տարվող այդ քաղաքականության հետևանքով Լոռիում, Սևանի ավազանում, Կարսի մարզում, Ջանգեզուրի ու Ղազախի գավառներում բնակչության հաստատեցին հազարավոր ռուսական ընտանիքներ:

Ցարական կառավարության գաղութային քաղաքականությունը որոշակիորեն արտահայտվում էր, ինչպես նշվեց, Հայաստանը հումքի բազա դարձնելու մեջ: Գյուղատնտեսության բնագավառում կառավարությունը խթանում էր իր արդյունաբերության համար հումք մատակարարող կուլտուրաների՝ բամբակի, մետաքսի, ծխախոտի մշակումը: Հայաստանի արդյունաբերական արտադրանքը արտահանվում էր կիսամշակված կամ ուղղակի հումքի ձևով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով՝ 19-րդ դարի վերջին ի՞նչը նպաստեց Ռուսաստանի և Անդրկովկասի միջև տնտեսական կապերի ընդլայնմանը:
2. Ի՞նչ փաստեր կարող եք բերել Հայաստանի առևտրի զարգացման օգտին: Ի՞նչ էր արտահանվում Հայաստանից և ի՞նչ էր ներմուծվում:
3. Նշե՛ք հայ խոշոր արդյունաբերողներին: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին: Ի՞նչ դեր էին խաղում նրանք Անդրկովկասի արդյունաբերության մեջ:
4. Ցարական կառավարության գաղութային քաղաքականությունը ինչո՞ւ էր սուր ծայրով ուղղված հայկական դպրոցների և հայոց կաթողիկոսության դեմ:
5. Ի՞նչ եք կարծում, իր վարած գաղութային քաղաքականությամբ կարո՞ղ էր ցարական կառավարությունը հայ ժողովրդին գրկել ազգային և մշակութային ինքնավարությունից:

ԹԵՍՏ

ԹԻՖլիս – Ալեքսանդրապոլ – Կարս երկաթուղին սկսել է գործել.

1. 1899 թվականին,

3. 1902 թվականին,

2. 1883 թվականին,

4. 1891 թվականին:

ԹԵՄԱ 5-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 1860-ական թթ. Ռուսաստանում իրականացվող գյուղացիական բարեփոխումները ընդգրկեցին նաև Արևելյան Հայաստանը: Այստեղ կային պետական, կալվածատիրական և վանքապատկան գյուղացիներ: Առավել ծանր էր կալվածատիրական գյուղացիների սոցիալական դրությունը: Այդ էր պատճառը, որ 1870թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը տարածվում էր միայն կալվածատիրական գյուղացիների վրա: Նրանց թույլատրվում էր փրկագներ իրենց հողաբաժինները: Չնայած թերի լինելուն, բարեփոխումն, այնուամենայնիվ, նպաստեց գյուղատնտեսության զարգացմանը: Զարգացում ապրեցին հացահատիկային կուլտուրաների, բրնձի, բամբակի մշակությունը, շերամապահությունը, այգեգործությունը, մասնավորապես խաղողագործությունը: Գյուղատնտեսությունն աստիճանաբար ձեռք էր բերում ապրանքային բնույթ:
2. 1860–70-ական թթ. բարեփոխումները նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերության վերելքին: Աշխուժացան երկաթուղային շինարարությունը և Ռուսաստանի հետ տնտեսական կապերը: Ավելացավ պղնձի և աղի արտադրությունը, սկսեցին գործել բամբակի մշակման մի շարք ձեռնարկություններ: Հիմնվեցին գինու, կոնյակի, կաշվի մշակման և ուրիշ գործարաններ: Հանդես եկան մի շարք խոշոր հայ արդյունաբերողներ (Մանթաշով, Տեր-Լուկասով, Արամյանց և ուրիշներ):
3. 19-րդ դարի 2-րդ կեսին, հատկապես 1880–1890-ական թվականներին ավելի ուժեղացան հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող ազգային ճնշումները: Մեծ թափ ստացան լուսավորական հաստատությունների ու գործիչների հալածանքները, փակվեցին հայկական դպրոցները: Սահմանափակվեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Էջմիածնի Մայր աթոռի իրավունքները: Ռուսներին գրգռեցին հայերի դեմ՝ նրանց մեղադրելով Ռուսաստանից անջատվելու մտադրության մեջ: Հայաստանին նայում էին որպես գաղութի, այն դարձնում էին հումքի աղբյուր և ապրանքի վաճառահանման շուկա:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Պահպանողական հոսանք: 1860-1870-ական թթ. հայ ժողովրդի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման հիմնահարցն առաջնահերթ նշանակություն ստացավ: Հայ գործիչների մի մասը կարծում էր, որ օսմանյան և ռուսական ճշումներին դիմակայելու համար անհրաժեշտ է պահպանել ազգի ավանդույթները, լեզուն և կրոնը: Ժողովրդի տնտեսական դրության բարելավման հիմնական միջոցները նրանք համարում էին երկրագործության, արհեստների և առևտրի զարգացումը: Պահպանողականները դեմ չէին եվրոպական մշակութային արժեքներին, սակայն առաջարկում էին զգուշությամբ յուրացնել դրանք, որպեսզի չաղավաղվի հայության ազգային դիմագիծը:

Այսպիսի պահպանողական հայացքներ ուներ եկեղեցական նշանավոր գործիչ Գաբրիել Այվազովսկին՝ «Մասյաց աղավնի» ամսագրի խմբագիրը: Նա հատկապես պաշտպանում էր կրոնի և եկեղեցու ազգապահպան նշանակության գաղափարը: Այվազովսկին բարձր էր գնահատում հայերի հին գրական լեզուն՝ գրաբարը, բայց և կարևորություն էր տալիս ժողովրդին հասկանալի աշխարհաբարին: Նա գրել է պատմագիտական լուրջ աշխատություններ: Հիմնավորապես տիրապետել է մեկ տասնյակի չափ լեզուների և կատարել ճաշակով թարգմանություններ եվրոպական ու ռուս գրականությունից:

Պահպանողական քարոզչությամբ էր հանդես գալիս նաև Մարկոս Աղաբեկյանը իր խմբագրած «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագրում: Նա ընդդիմադիր տեսակետներ է հայտնել ցարիզմի գաղութային քաղաքականության մասին, ինչպես և արտահայտել է հայ բնակչության բողոքը օսմանյան բռնակալության դեմ: Այս նույն դիրքորոշումն ուներ Պետրոս Շանշյանը, որը հատկապես հանդես եկավ տնտեսական ծանր դրության մեջ ապրող հայ արհեստավորության վիճակը բարելավելու առաջարկներով: Հայ առաքելական եկեղեցին Շանշյանը համարում էր ազգի գոյության հիմնասյուներից մեկը:

Կ. Պոլսում գործող պահպանողականներից էր Հովհաննես Չամուռճյան-Տերոյենցը: Նա պայքարել է արևմտահայերի սահմանադրության դեմ, որովհետև կարծում էր, թե սահմանադրությունը նվազեցնելու է եկեղեցու դերն ազգային կյանքում: Լինելով հայ եկեղեցու պատմության լավագույն գիտակներից մեկը՝ Հ. Չամուռճյանը բանավիճել է ազատամիտ գործիչների հետ կրոնի, եկեղեցու, բարոյականության և ազգային լուսավորության շուրջը:

Առհասարակ հայ պահպանողականները լուրջ ներդրում ունեն ազգային արժեքների պահպանության, ուրեմն և ազգի գոյատևման գործում:

Ազատամտական հոսանք: Պահպանողականներին հակադրվում էին ազատամիտ հայացքներ ունեցող գործիչները:

Ազատամիտ ուղղության հետևորդ էր Ստեփանոս Նազարյանը: Հայ հանրության զարգացման կարևոր միջոցը նա համարում էր բարենորոգումները: Իր խմբագրած «Հյուսիսափայլ» ամսագրով Նազարյանը քննադատում էր հետամնացությունը, պաշտպանում լուսավորության ու կրթության տարածման եվրոպական ուղին: Նա կողմնակից էր եկեղեցու և հոգևորականության ազդեցության սահմանափակմանը: Նազարյանը և մյուս ազատամիտները պաշտպանում էին այն տեսակետը, որ ժողովրդի խոսակցական լեզուն՝ աշխարհաբարը, պետք է մշակել և դարձնել հայ նոր գրականության լեզու:

Ստ. Նազարյանի հետ «Հյուսիսափայլում» համագործակցում էր Միքայել Նալբանդյանը, որը քարոզում էր արևատական հեղափոխական գաղափարներ: Մ. Նալբանդյանը հայ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական ազատագրությունը կապում էր ռուսական և եվրոպական հեղափոխական շարժումների հետ: Նա մասնակցում էր արևմտահայերի հասարակական պայքարին, աջակցում սահմանադրական գործիչներին՝ հանդես գալով ազգի վերնախավի դեմ: Նրա ժողովրդավարական հրապարակախոսությունն ու գրական ստեղծագործությունները խոր հետք թողեցին հայ հասարակական մտքի և գրականության զարգացման հետագա ընթացքի վրա:

**Միքայել
Նալբանդյան
(1829-1866)**

Արևմտահայ իրականության մեջ այս ժամանակաշրջանում առաջադիմական գաղափարներ էին քարոզում Մկրտիչ Խրիմյանը՝ ապագա Հայոց կաթողիկոսը, և «Մեղու» հանդեսի խմբագիր Հարություն Սվաճյանը: Նրանք հետևողականորեն պաշտպանում էին օսմանյան տիրապետության տակ տառապող հայ բնակչության իրավունքները: Հ. Սվաճյանը պայքարում էր ազգային միասնության համար և Մ. Նալբանդյանի հետ ունեցած իր կապերով նպաստում էր արևմտահայ և արևելահայ հատվածների մերձեցմանը:

**Հարություն
Սվաճյան
(1831-1874)**

Հ. Սվաճյանի գաղափարակիցն էր Զմյուռնիայի հայ գաղթավայրում գործող Գրիգոր Չիլինկիրյանը: Նա իր խմբագրած «Ծաղիկ» հանդեսում ընդդիմացել է հայ վերնախավերի կամայականություններին, պաշտպանել է սահմանադրությունը եվրոպական ազատամտության դիրքերից:

Առաջադիմական նշանավոր գործիչների շարքն

արևմտահայ կյանքում լրացնում են Ստեփան Ոսկանյանը, Արմենակ Հայկունին և Մատթեոս Մամուրյանը՝ իրենց խմբագրած պարբերականներում:

**Գրիգոր Արծրունի
(1845-1892)**

Արևելահայ հատվածում ազատամտության ճանաչված ներկայացուցիչն էր Գրիգոր Արծրունին: Նա օսմանյան լծի դեմ ուղղված ազատագրական պայքարի համոզված կողմնակիցն էր: Ռուսաստանի հայերի զարգացումը, սակայն, Արծրունին կապում էր խաղաղ բարենորոգումների հետ և մերժում էր հեղափոխությունները: Նրա խմբագրած «Մշակ» թերթը պատկառելի ներդրում ունի արևելահայերի և արևմտահայերի մտավոր-մշակութային մերձեցման ասպարեզում:

Րաֆֆի (1835-1888)

Առավել արմատական կողմնորոշում ուներ խոշորագույն գրող, հրապարակախոս Րաֆֆին (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան): Օսմանյան լծից արևմտահայության ազատագրման հնարավորությունը Րաֆֆին տեսնում էր համաժողովրդական զինված պայքարի մեջ: Այս գաղափարով են հագեցած նրա վեպերը: Ինչպես Գր. Արծրունին, Րաֆֆին նույնպես հույսեր չի կապել այն բանի հետ, որ ազգային սահմանադրությունը և ընդհանրապես Թուրքիայի ձևական բարենորոգումները ինչ-որ չափով կթեթևացնեն արևմտահայերի իրավագուրկ վիճակը:

Այսպիսով, հայ հասարակական մտքի ներկայացուցիչները 19-րդ դարի 60-70-ական թթ. հատուկ ուշադրություն են դարձրել հայության քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային խնդիրներին: Ազգի գոյատևման ու զարգացման ուղիները նրանք պատկերացնում էին կամ խաղաղ վերափոխումների՝ բարենորոգումների, կամ էլ ազատագրական զինված պայքարի միջոցով:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ էր մտահոգում հայ գործիչներին 1860-1870-ական թվականներին և ինչո՞ւ: Ի՞նչ հասարակական հոսանքներ առաջացան:
2. Ովքե՞ր էին պահպանողականները, ի՞նչ հայացքներ ունեին նրանք: Արդյոք դուք կիսո՞ւմ եք նրանց գաղափարները:
3. Որո՞նք էին ազատամտական հոսանքի հիմնական գաղափարները: Համաձայն եք արդյոք նրանց հետ: Ո՞ւմ հայացքներն են ձեզ ավելի դուր գալիս և ինչո՞ւ:
4. Եթե հասարակական փոփոխությունների հարց բարձրանար, դուք ո՞ր ուղին կնախընտրեիք՝ բարենորոգումների, թե՛ հեղափոխության: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:

ԹԵՍՏ

Հ. Սվաճյանի խմբագրած պարբերականը կոչվում էր.

1. «Մեդու»,
2. «Ծաղիկ»,
3. «Հյուսիսափայլ»,
4. «Մշակ»:

2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՌՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը: Սահմանադրական շարժման նախադրյալները: Եվրոպական տերությունների ճնշման պայմաններում 19-րդ դ. 2-րդ քառորդից Օսմանյան Կայսրությունը դիմեց բարենորոգումների: Դա հարկադրված քայլ էր, որովհետև հարկավոր էր փոխել երկրի ամբողջ կյանքը, մանավանդ՝ ուժեղացել էին հպատակ ժողովուրդների ընդվզումները թուրքական լծի դեմ: Օսմանյան կառավարողները ակնկալում էին, որ բարենորոգումների միջոցով հնարավոր կլինի կանխել այդ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, ինչպես և վերջ տալ Թուրքիայի ներքին գործերին Եվրոպայի միջամտությանը:

Զեյթունի տեսարան

1839 և 1856 թվականներին հրապարակվեցին բարենորոգումների ծրագրերը: Դրանցով հռչակվում էին Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարություն, կյանքի և գույքի անձեռնմխելիություն, հարկերի արդարացի գանձում: Սակայն դրանցից և ոչ մեկը չիրականացվեց, որովհետև ավատատիրական Թուրքիան պատրաստ չէր փոփոխությունների:

Դրիմի պատերազմից հետո (1856թ.) արևմտահայերը նույնպես ձեռնամուխ եղան իրենց ազգային կյանքի վերակառուցման գործին: Կ. Պոլսում բնակվող հայերի մեջ սրվեցին հակասությունները հասարակ ժողովրդի (արհեստավորներ, մանր ու միջակ առևտրականներ) և մեծահարուստ ամիրաների ու սրանց թիկունքին կանգնած բարձրաստիճան հոգևորականության միջև: Ամիրաները ավելի քան մեկ դար տնօրինում էին հայ հանրության եկամուտները: Նրանք ճնշված վիճակում էին պահում ոչ միայն Կ. Պոլսի իրենց աշխատավոր հայրենակիցներին, այլև գավառահայությանը: Ամիրաները թուրքական փաշաներից ստացել էին հարկերը հավաքելու արտոնություն և յուրացնում էին ստացված եկամուտների մի մասը:

Սահմանադրական շարժումը: Թուրքիայում հայ վերնախավի դեմ ուղղված ժողովրդական շարժումը գլխավորում էին Եվրոպայում կրթված

մտավորականները: Նրանք մշակեցին ազգային վարչության կանոնադրություն, որը 1857թ. ներկայացվեց հաստատման: Այս կանոնադրությամբ պոլսահայերի աշխարհիկ վարչությանը տրվում էին բավական իրավունքներ, վերացվում էին ամիրաների և բարձրակարգ հոգևորականության արտոնությունները: Սակայն պաշտպանելով նրանց՝ օսմանյան կառավարությունը մերժեց կանոնադրությունը: 1859թ. կազմվեցին հանձնաժողովներ՝ ազգային նոր կանոնադրություն մշակելու համար: Ժողովրդի պայքարի արդյունքում այդ փաստաթուղթը, ազգային սահմանադրություն անվանումով, 1860թ. մայիսին ընդունվեց արևմտահայերի ազգային ընդհանուր ժողովում: Եվս մեկ անգամ փոփոխվելով ու խմբագրվելով՝ այն 1863թ. վավերացվեց օսմանյան կառավարության կողմից:

Բայց սուլթանական բռնապետության պայմաններում իսկական սահմանադրություն չէր կարող լինել: Այդ փաստաթուղթը ընդամենը կանոնադրություն էր, որով պետք է կարգավորվեին արևմտահայերի ներքին՝ գուտ ազգային կյանքին վերաբերող գործերը եկեղեցական, դպրոցական և մշակութային ասպարեզներում: Դրան համապատասխան ընտրվեցին ազգային մարմիններ, ազգային ժողով՝ կազմված քաղաքացիական ու կրոնական ժողովներից ու սրանց համապատասխան խորհուրդներից:

Օսմանյան կառավարությունը մշտապես վերահսկողության տակ էր պահում ազգային ժողովը, հարկ եղած դեպքում ճնշումներ գործադրելով ուղղորդում նրա գործունեությունը:

Ազգային սահմանադրությունը ոչ մի քաղաքական նշանակություն չունեցավ թուրքական լուծը թեթևացնելու, արևմտահայերի հարստահարությունները վերացնելու տեսակետից: Բայց դրականն այն էր, որ սահմանադրությունը հաստատում էր ժողովրդի ընտրական իրավունքը, որոշ պայմաններ ստեղծում մշակույթի, դպրոցի և ազգային-կրոնական կապերի զարգացման համար:

Սահմանադրության հեղինակներից էր Նահապետ Ռուսինյանը: Նա գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև սահմանադրության վերաքննության, ազգային ժողովի կանոնակարգի և այլ կարևոր խնդիրների մշակման գործում: Նա է հեղինակել հանրահայտ «Կիլիկիա» երգը:

Սահմանադրության հիմնական սկզբունքները մշակվել են ճարտարապետ Նիկողայոս Պալյանի ձեռքով: Մերելով ճարտարապետ Պալյանների նշանավոր գերդաստանից՝ Կ. Պոլսում նա նախագծել է բազմաթիվ պալատներ ու շինություններ, աջակցել է Կ. Պոլսի հայության մշակութային կյանքի զարգացմանը:

Սահմանադրական շարժման երևելի դեմքերից էր Գրիգոր Օտյանը: Օտյանը նաև օսմանյան առաջին սահմանադրության խմբագրողներից մեկն էր: Իր հեղինակությամբ նա ազդել է հայերի ազգային կյանքի ընթացքի վրա: Օտյանը զբաղվել է Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրով և

մշակել է դրան նվիրված ծրագիր:

Սահմանադրականների նույն սերնդից էր նշանավոր բժիշկ և ազգային գործիչ Մերվիչենը (Մերովբե Վիչենյան): Նա գլխավորել է սահմանադրական մի շարք մարմինների աշխատանքները:

Ջեյթունի կիսանկախ վիճակը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ազատագրական պայքարի ցայտուն օրինակներից է Ջեյթունի ինքնապաշտպանությունը: Ջեյթուն քաղաքը (և համանուն գավառը) գտնվում է Թուրքիայի տարածքում, Լեռնային Կիլիկիայում: Տեղանքը դժվարանցանելի է, շրջապատված լեռներով: Վաղ ժամանակներից այստեղ հայ ազգաբնակչություն էր կենտրոնացել: Ջեյթունում և շրջակայքում 19-րդ դարի 2-րդ կեսին բնակվում էին 35-40 հազար հայեր և շուրջ 8,5 հազար մահմեդականներ: Հայությունը, ապավինած իր արիությանն ու անմատչելի լեռներին, կարողացել էր դարեր շարունակ հետ մղել նվաճողներին և պահպանել իր կիսանկախ դրությունը: Ջեյթուն գավառը և քաղաքը փաստորեն կառավարում էին հայկական ավանդական իշխանական տները, որոնք ընդամենը թեթև հարկ էին վճարում սուլթանական իշխանությանը: Իր կիսանկախ վիճակով և ազատասիրական վարակիչ օրինակով Ջեյթունը դարձել էր օսմանյան իշխանությունների աչքի փուշը: Վերջիններս բազմիցս փորձել էին հնազանդեցնել լեռնցիներին, սակայն միշտ էլ անհաջողություն էին ունեցել: Անհաջողության մատնվեցին նաև օսմանյան կառավարության փորձերը՝ Ջեյթունը դարձնել կառավարչի նստավայր և բնակիչներին պարտադրել բարձր հարկեր վճարել: 1860թ. հուլիսին կառավարությունը որոշեց փոխել իրավիճակը և վերջնականապես իրեն ենթարկել զեյթունցիներին:

Ջեյթունի ինքնապաշտպանությունը: 1862թ. Մարաշի կուսակալ Ազիզ փաշան վճռեց կանոնավոր զորքով հարձակվել Ջեյթունի վրա: Թուրքական բանակի թիվը հասնում էր մոտ 40 հազար մարդու: Սրանց դեմ դուրս եկավ զեյթունցիների 7-հազարանոց զորախումբը, որը զինված էր ընդամենը պապենական հին հրացաններով: Բազմապատիկ թվական գերազանցության և սպառազինության շնորհիվ փաշան հուլիսին գրավեց մի քանի հայկական գյուղեր, որից հետո զեյթունցիների ջոկատները շրջակա գյուղերի բնակչության հետ ամրացան քաղաքում: Օգոստոսի սկզբին թուրքական ուժերը տարբեր կողմերից արդեն շրջապատել էին Ջեյթունը: Լեռնականներն իրենց ամբողջ ռազմական ուժը բաժանեցին չորս հիմնական մասերի և խելամիտ ու

**Ջեյթունի պաշտպանությունը
Գործ՝ Վ. Գրիգորյանի**

հանդուգն գործողություններով՝ ծանր կոիվներում կարողացան հակահարված տալ թշնամուն: Թուրքերը նշանակալի կորուստներ տալով և գեյթունցիներին թողնելով բավական քանակությամբ ռազմավար, դուրս քշվեցին Ջեյթունի սահմաններից: Մարտերում իրենց ռազմական տաղանդն ու քաջությունը ցուցադրեցին գեյթունցի իշխաններ Մ. Յաղուպյանը, Ն. Սուրենյանը և ուրիշներ: Իրենց սխրանքներով աչքի ընկան վարդապետ Մահտեսի Գրիգորը, Մարկոս Թաճյանը և առհասարակ մարտնչող հայ բնակչությունը:

Այս պարտությունից հետո, չիրաժարվելով Ջեյթունը գրավելու իր ստադրությունից, կառավարությունը նշանակեց նոր գորահրամանատար: Նախատեսվում էր 150-հազարանոց բանակով հարձակվել Ջեյթունի վրա, հիմնահատակ ավերել այն և սրի քաշել հայ բնակչությանը: Թուրքական ուժերը վիթխարի գերակշռություն ունեին, սակայն գեյթունցիները կարողացան խուսափել արհավիրքից՝ դիմելով Կ. Պոլսի հայկական պատրիարքի և ֆրանսիական կառավարության օգնությանը: Վերջինս ձգտում էր ուժեղացնել իր ազդեցությունը Օսմանյան Թուրքիայում, ուստի խոստացավ օգնել նրանց՝ ճշում գործադրելով թուրքական կառավարության վրա: Փոխարենը Ֆրանսիան ակնկալում էր կաթոլիկական դավանանքի ընդունումը գեյթունցիների կողմից: Իսկ օսմանյան կառավարությունը, հաշվի առնելով Թուրքիայում Ֆրանսիայի քաղաքական լուրջ դերակատարությունը, տեղի տվեց:

Ջեյթունի պաշարումը վերացվեց. լեռնականներն իրենց հերթին զիջումներ արեցին կառավարությանը: Նրանք այդուհետև պետք է ենթարկվեին օսմանյան վարչական կառավարմանը, կանոնավորապես վճարեին հարկերը՝ փոխարենը օգտվելով իրենց ազգային-եկեղեցական գործերը ինքնուրույն վարելու իրավունքից:

Ջեյթունցի

Ջեյթունը կորցրեց իր նախկին կիսանկախ վիճակը: Սակայն 1862թ. Ջեյթունի հերոսական պայքարը խոր հետք թողեց ազգային ինքնագիտակցության և ազատագրական պայքարի հետագա ընթացքի վրա: Հայությունը բնաշխարհում և գաղթավայրերում նյութական միջոցներ էր հանգանակում և ուղարկում Կիլիկիա՝ աջակցելով նրա քաջակորով հայ բնակչությանը: Ջեյթունի իրադարձությունների ազդեցությամբ Վանում, Մուշում, Էրզրումում և Կ. Պոլսում տեղի ունեցան հուզումներ: Ջեյթունցիների պայքարը նպաստեց հայ հասարակական մտքի վերելքին, գրականությունն ու հրապարակախոսությունը համակեց ազատագրական տրամադրություններով: Բանաստեղծ և հասարակական գործիչ Մ. Պեշիկթաշլյանը և «Անձնվեր» ընկերության մեջ

միավորված իր համախոհները նյութական ու բարոյական աջակցություն էին ցույց տալիս զեյթունցիներին: Մ. Պեշիկթաշլյանը գրեց իր բանաստեղծությունների զեյթունյան շարքը, որտեղ գեղարվեստական մեծ ուժով է պատկերված զեյթունցիների պայքարը օսմանյան բռնակալության դեմ: Հ. Սվաճյանի «Մեղուն», Զմյուռնիայի «Ծաղիկը», Թիֆլիսի «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագիրը և այլ պարբերականներ նույնպես արձագանքեցին հերոսամարտին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ բարեփոխումները չիրագործվեցին:
2. Ինչպե՞ս կարող եք բնութագրել սահմանադրական շարժումը, ո՞րն էր նրա նպատակը: Ովքե՞ր էին ազգային սահմանադրության հեղինակները:
3. Ի՞նչ տվեց ազգային սահմանադրությունը: Ձեր կարծիքով՝ հնարավո՞ր էր օսմանյան բռնապետության մեջ այդ (և ընդհանրապես) սահմանադրության կիրառումը:
4. Որտե՞ղ էր գտնվում Զեյթունը: Փորձե՞ք նկարագրել նրա դիրքը: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ դեր է խաղացել տեղանքը Զեյթունի հայապահպանության գործում:
5. Ինչո՞ւ էր Զեյթունը դարձել օսմանյան իշխանությունների աչքի փուշը:
6. Ե՞րբ սկսվեց Զեյթունի հերոսամարտը: Ինչպիսի՞ն էր ուժերի հարաբերակցությունը, նկարագրե՞ք զեյթունցիների հերոսությունը: Ովքե՞ր աչքի ընկան իրենց սխրանքներով: Ո՞ւմ կուզեիք նմանվել:
7. Ինչո՞ւ թուրքերը հրաժարվեցին Զեյթունի վրա նոր արշավանքի մտադրությունից և վերացրին Զեյթունի պաշարումը: Ինչո՞վ վերջացավ Զեյթունի հերոսամարտը:
8. Ի՞նչ արձագանք գտավ Զեյթունի հերոսամարտը հայ իրականության մեջ:
9. Ո՞վ է բանաստեղծությունների մի ամբողջ շարք նվիրել զեյթունցիներին, դրանցից ո՞րն եք շատ սիրում, փորձե՞ք արտասանել այն:

ԹԵՍՏ

Հանրահայտ «Կիլիկիա» երգի հեղինակն է.

1. Նիկողայոս Պալյանը,   2. Սերովբե Վիչենյանը,
3. Գրիգոր Օտյանը,   4. Նահապետ Ռուսիսյանը:

19-րդ դարի 2-րդ կեսին Զեյթունում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր.

1. 8,5 հազար,   2. 35–40 հազար,
3. 17 հազար,   4. 60–80 հազար:

ԹԵՄԱ 6-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ տնտեսական և քաղաքական ծանր պայմաններում: Աճում էր հպատակ ժողովուրդների դժգոհությունը և ուժեղանում ազատագրական շարժումը: Այդ շարժումները կանխելու համար Օսմանյան կայսրությունը դիմում է բարենորոգումների, որոնք սակայն չեն իրագործվում, և ժողովրդի դրությունը չէր բարելավվում:
2. Հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացման հիմնահարցերը լրջորեն զբաղեցնում են 1860–1870-ական թվականներին հայ իրականության մեջ հանդես եկած հասարակական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչներին (Հ. Սվաճյան, Մ. Նալբանդյան, Մ. Պեշիկթաշլյան և ուրիշներ): Նրանց մի մասը ազգի գոյատևման և զարգացման ուղիները տեսնում էր հասարակության խաղաղ վերափոխումների, իսկ մյուս մասը՝ ազատագրական զինված պայքարի մեջ:
3. Քրիստոնյաների դրությունը առերևույթ բարելավելու անվան տակ, օսմանյան կառավարությունը որոշ իրավունքներ տվեց քրիստոնյա ժողովուրդներին: Դա իր արտահայտությունը գտավ 1863թ. սուլթանի կողմից հաստատված հայ ազգային սահմանադրության մեջ, որը մշակել էին Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր Օտյանը, Սերովբե Վիչենյանը, Նիկողայոս Պալյանը: Այն որոշ պայմաններ էր ստեղծում արևմտահայության հասարակական-քաղաքական ու մշակութային զարգացման համար:
4. Ցանկանալով վերացնել Զեյթունի կիսանկախ դրությունը՝ 1862թ. սուլթանական կառավարությունը քայլեր կատարեց զեյթունցիներին հպատակեցնելու: Չկարողանալով գրավել Զեյթունը՝ թուրքական զորքերն օղակեցին գյուղաքաղաքը և փորձեցին սովի մատնել բնակչությանը: Հայերի համառ դիմադրությունը և Ֆրանսիայի ճնշումը սուլթանին հարկադրեցին դադարեցնել Զեյթունի պաշարումը: Զեյթունի ինքնապաշտպանությունը նոր խթան հանդիսացավ ազատագրական շարժումների ծավալման համար:

1877-78 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

1. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ 1877-1878 ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պատերազմի պատճառները: 1870-ականներին թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդները ոտքի են կանգնում անկախություն ձեռք բերելու համար: Այդ ժամանակ թուրքական կայսրության կազմում էին գտնվում Բալկանյան թերակղզու մեծ մասը կազմող մի շարք իշխանություններ, որոնք անկախության էին ձգտում: 1875թ. ապստամբում են Բոսնիան և Հերցեգովինան, 1876-ին՝ Բուլղարիան: Այդ ապստամբությունները Ռուսաստանում առաջացրին «սլավոն եղբայրներին օգնելու» կարգախոսով լայն շարժում: Բալկանյան ժողովուրդների պայքարը Ռուսաստանն օգտագործեց իր քաղաքական նպատակներն իրականացնելու համար: Կ. Պոլսում մեծ տերությունների դեսպանները 1876թ. դեկտեմբերին Թուրքիային առաջարկեցին մշակել և իրագործել բալկանյան ժողովուրդների դրությունը բարելավելու մի ծրագիր: Սուլթան Աբդուլ Համիդը, հենվելով Անգլիայի աջակցության վրա, մերժեց դեսպանների առաջարկությունը՝ այն համարելով միջամտություն իր ներքին գործերին: Ռուսական ցար Ալեքսանդր II-ը Ռումինիայի հետ պայմանագիր կնքեց և ապահովելով նրա դաշինքը, նույն օրը՝ 1877թ. ապրիլի 12-ին, ստորագրեց պատերազմ սկսելու մանիֆեստը:

**Միխայիլ
Լորիս-Մելիքով
(1825-1888)**

Պատերազմի ընթացքը: Պատերազմը տևեց տասնամիս: Ռազմական գործողություններն ընթանում էին Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում: Շիպկայի և Պլինայի համար մղված մարտերում ռուսները վճռական հաղթանակ տարան: 1878թ. հունվարի 4-ին նրանք մտան Սոֆիա, ապա գրավեցին Պլովդիվն ու Ադրիանապոլիսը և մոտեցան Կ. Պոլսին:

**Արշակ Տեր-Ղուկասով
(Տեր-Ղուկասյան)
(1819-1881)**

Կովկասյան ռազմաճակատում հիմնական ռազմական գործողությունները վարում էր Մ. Լորիս-Մելիքովը՝ գլխավորելով 52-հազարանոց կովկասյան կորպուսը:

1877թ. ապրիլի 12-ին Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը հարձակման անցան երեք ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս, Իզդիբ-Բայազետ և Ախալցխա-Արդահան: Երևանյան ջոկատը հայազգի գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովի հրամանատարությամբ

ապրիլին գրավում է Բայազետն ու Ալաշկերտը:

Թուրքերը, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով, 1877թ. հունիսին պաշարում են Բայազետի բերդը: Թուրքական 10.000-անոց զորքերը կատաղի գրոհներ են սկսում բերդի վրա, որը պաշտպանվում էր փոքրաթիվ ռուսական զորաջոկատի և հայ կամավորների ուժերով՝ կայագործի պետ մայոր Շտոկվիչի գլխավորությամբ: Փրկության միակ ելքը դրսից օգնություն ստանալն էր: Պաշարվածներն իրենց վիճակի մասին ձգտում էին լուր հասցնել Տեր-Ղուկասովին, սակայն բոլոր լրատարները բռնվում էին թուրքերի կողմից: Քրդի շորերով ծպտված հայ կամավոր Սամսոն Տեր-Պողոսյանն անցնում է թուրքերի մոտով և լուր հասցնում Տեր-Ղուկասովին: Հայ գեներալին հաջողվում է օգնության հասնել 23 օր Բայազետում պաշարվածներին և փրկել նրանց: Պատմական այդ փաստն իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել Բաֆֆու «Խենթը» վեպում:

Կովկասյան ռազմաճակատի հաջողություններից էր Կարսի գրավումը: Պատերազմի սկզբին ռուսներն այնտեղ անհաջողության մատնվեցին: Երկրորդ անգամ այդ գործը հանձնարարվեց Հովհաննես Լազարևին, որը վճռական հարձակման անցավ և գիշերային գրոհով գրավեց Կարսը:

Մեծ էր պատերազմին մասնակցող հայ զորավարների թիվը՝ 7 գեներալ և ավելի քան 500 բարձրաստիճան սպա: Այդ պատերազմը ոգևորել էր և՛ արևմտահայերին, և՛ արևելահայերին: Անդրկովկասի տարբեր վայրերում մեծ մասամբ հայերից ձևավորվել էին ութ զորամիավորումներ: Արևելահայերը Ախուրյանի վրա կամուրջ կառուցեցին ռուսական զորքերի անցումն Արևմտյան Հայաստան ապահովելու համար: Երևանի նահանգի հայությունը ռուսական զորքերին տրամադրեց հազարավոր սայլեր, ձիեր և ուղտեր: Երևանում և Ղարաքիլիսայում հայերն իրենց տներն իբրև հոսպիտալներ տրամադրում էին ռուսական զորքերին, ստանձնում վիրավոր ռուս զինվորների բժշկական օգնության գործը: Արևմտահայերն ստեղծում էին կամավորական ջոկատներ, ստույգ տեղեկություններ էին հաղորդում թուրքական ռազմական ուժերի վերաբերյալ, կատարում ուղեկցորդի դեր:

Պատերազմի երկրորդ փուլում ռուսական զորքերի հաղթանակն ակնհայտ էր: 1878թ. հունվարի սկզբներին ռուսներն առանց մարտերի գրավեցին Ադրիանապոլիսը և մտան Կ. Պոլսից ընդամենը 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո ավանը, որտեղ էլ հունվարի 19-ին կնքվեց զինադադար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք էին 1877–1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էր Ռուսաստանը պաշտպանում բալկանյան ժողովուրդների ապստամբությունը:

2. Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի տարած ամենամեծ հաղթանակները, և ինչպե՞ս եք գնահատում դրանք:
3. Որքա՞ն հայ գեներալներ և բարձրաստիճան սպաներ են մասնակցել այդ պատերազմին և ովքե՞րն աչքի ընկան: Նրանց ռազմական հաղթանակներից ո՞րն է տպավորվել ձեր մեջ: Ի՞նչ կարող եք ասել այդ մասին:
4. Նկարագրե՛ք Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը: Հայ կամավորներից ո՞վ աչքի ընկավ, ի՞նչ խիզախ քայլ կատարեց նա: Ինչպե՞ս կարող եք որակել այդ քայլը: Կուզե՞իք նմանվել նրան:
5. Ձեր կարծիքով՝ կարելի՞ է պնդել, որ հայերի մասնակցությունը պատերազմին մեծ դեր է խաղացել ռուսական զորքերի հաղթանակի գործում: Փորձե՛ք հիմնավորել ձեր տեսակետը:
6. Տեստից դո՞րս գրեք տարեթվերը և կազմե՛ք ժամանակագրություն:

ԹԵՍ

Թուրքական զորքերը Բայազետի բերդը պաշարել էին.

1. 1877թ. ապրիլի 12-ին,   3. 1878թ. հունվարի 4-ին,
2. 1877թ. նոյեմբերին,   4. 1877թ. հունիսին:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Ռուս և թուրք դիվանագետներն սկսեցին պատրաստվել հաշտության պայմանագիրը կնքելուն: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը հանդիպեց ռուսական կողմի ղեկավար Ն. Իգնատևի հետ և խնդրեց հաշտության պայմանագրում տեղ հատկացնել արևմտահայության արդարացի ձգտումներին: 1878թ. փետրվարի 19-ին Սան-Ստեֆանոյում ստորագրվեց ռուս-թուրքական խաղաղության պայմանագիրը: Այն բաղկացած էր 29 հոդվածից, որի 16-րդ կետը վերաբերում էր հայերին: Նրանում ասվում էր. «Հաշվի առնելով, որ ռուսական զորքերի դուրսբերումը Հայաստանից կարող է առիթ տալ բախումների և բարդությունների, Բարձր Դուռը պարտավորվում էր հայաբնակ մարզերում անհապաղ կենսագործել բարենորոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից»: Պայմանագրի մյուս հոդվածներում ևս կային հայերին վերաբերող հարցեր: Դրանց համաձայն բարենորոգումները պետք է կատարվեին մինչև ռուսական զորքերի դուրսբերումը՝ 6 ամսվա ընթացքում, և այդ մասին թուրքերը պետք է հաշվետու լինեին ռուսական կողմին: Թուրքիան անկարող էր վճարել հսկա ռազմատուգանք. դրա փոխարեն Ռուսաստանին էին անցնելու Կարսը, Արդահանը, Բաթումը, Բայազետը, Էրզրումը, Ալաշկերտի հովիտը և հարակից տարածքներ:

16-րդ հողվածը ոգևորեց հայությանը, որովհետև այնտեղ առաջին անգամ օգտագործվում էր Հայաստան անվանումը, Թուրքիան ընդունում էր, որ իր

Մկրտիչ Խրիմյան (1820-1907)

Նա իր քարտուղար և թարգմանիչ Մինաս Չերազի հետ մեկնեց Եվրոպա՝ մեծ տերությունների կառավարող շրջաններին հայության ակնկալիքները ներկայացնելու նպատակով: Խրիմյանը հանդիպումներ ունեցավ Իտալիայի և Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարների, Անգլիայի հոգևոր և պետական գործիչների հետ: Պատվիրակության մյուս անդամ Խորեն Նարբեյր պատրիարքի հանձնարարությամբ մեկնեց Պետերբուրգ՝ հայության խնդրանքը ռուսական ցարին ներկայացնելու և նրա աջակցությունն ստանալու ակնկալիքով: Վեհաժողովի օրերին նրանք պետք է հանդիպեին Բեռլինում:

Վեհաժողովն սկսվեց 1878թ. հունիսի 1-ին և ավարտվեց հուլիսի 1-ին: Դրան մասնակցում էին Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները: Թուրքիայի պատվիրակությունը ներկա էր իբրև պատերազմում պարտված պետություն: Կիպրոսը զիջելով Անգլիային, Թուրքիան ապահովեց նրա աջակցությունը: Վեհաժողովի ժամանակ ամեն մի պետություն հետապնդում էր իր շահը և հաղթած Ռուսաստանն այնտեղ մնաց միայնակ: Հայ պատվիրակությանը թույլ չտրվեց մասնակցել վեհաժողովի նիստերին: 16-րդ հողվածը վերափոխվեց 61-ի: Դրանից հանվեց Հայաստան անվանումը, թողնվեց միայն «հայաբնակ մարզեր» անորոշ արտահայտությունը: Բարենորոգումների կա-

տարածքում կան հայաբնակ մարզեր: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը բարձրացրեց Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը, ուժեղացավ Ռուսաստանի ազդեցությունը Թուրքիայի վրա: Քանի որ այդ պայմանագիրը կոչվում էր «նախնական», Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան դիմեցին Գերմանիայի կանցլեր Օտտո Բիսմարկին Եվրոպական պետությունների վեհաժողով հրավիրելու առաջարկությամբ: Մեծ տերությունները որոշեցին Բեռլինում հրավիրել միջազգային վեհաժողով և այնտեղ քննարկել վիճելի հարցերը:

Հայկական հարցի առաջացումը:

Արևմտահայության պահանջները Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացնելու համար ընտրվեց հայկական պատվիրակություն Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանի գլխավորությամբ:

տարման ոչ մի ժամկետ չէր նշվում և դրանց մասին Բ. Գուրը պետք է հաշիվ տար 6 մեծ տերություններին, որոնց միջև եղած հակասությունները հնարավոր չէր դարձնում ձեռնարկել միասնական գործողություն Թուրքիայի դեմ: Բանավեճեր եղան Արևմտյան Հայաստանից Ռուսաստանին անցնող տարածքների խնդրում: Անգլիայի հարկադրանքով Թուրքիային վերադարձվեցին Էրզրումը, Բայազետը, Ալաշկերտի հովիտը և հարակից տարածքները: Ռուսաստանին մնացին Բաթումը, Կարսը, Արդահանը, Արդվիկը: Վերջին երեքից ստեղծված Կարսի մարզը մնաց Ռուսաստանի կազմում մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը:

Հայ պատվիրակությունը հուսախաբ վերադարձավ Բեռլինից: Մկրտիչ Խրիմյանն զգաց, որ սղերսելով և խնդրագրով ժողովուրդը չի փրկվի: Հայությունն իր փրկությունը կարող է ձեռք բերել միայն պայքարով: 61-րդ հոդվածը մեծ տերությունների համար դարձավ շահարկման առարկա: Թուրքիայից պահանջ ունենալու դեպքում նրանք բարձրացնում էին արևմտահայության համար բարենորոգումներ կատարելու խնդիրը: Զգալով այդ վտանգը՝ Արդուլ Համիդը վճռեց հայկական հարցը լուծել թուրքավարի՝ կոտորածների միջոցով: Այդ չարիքն զգացին նաև իրատես հայ հասարակական գործիչները (Գրիգոր Օտյան, Գարեգին Սրվանձտյանց և ուրիշներ), որոնք քարոզում էին հայությանը, որ ազատության կարելի է հասնել միայն ժողովրդական պայքարի միջոցով. «Հայաստանի մեջն է բուն հայկական խնդիրը, իսկ մենք Դեռլինի մեջ կորոնենք գայն» (Գ. Սրվանձտյանց):

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որտե՞ղ և ե՞րբ կնքվեց ռուս-թուրքական խաղաղության պայմանագիրը: Ի՞նչ էր նախատեսում պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Ձեր կարծիքով՝ այն արդարացրե՞ց արևմտահայության հույսերը:
2. Ինչո՞ւ խոշոր տերությունները Բեռլինի կոնգրեսում հարկադրեցին Ռուսաստանին համաձայնել վերանայելու Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Ձեր կարծիքով՝ Ռուսաստանը ունե՞ր այլ ելք:
3. Ինչո՞ւ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը Բեռլինի վեհաժողովում վերածվեց 61-րդի: Համեմատե՛ք Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի և Բեռլինի վեհաժողովում հայկական հարցին վերաբերող հոդվածները և գտե՛ք տարբերությունները: Ի՞նչ դասեր քաղեցին հայ գործիչները Բեռլինի կոնգրեսից: Դուք համաձայն եք նրանց հետ: Փորձե՛ք փաստերով հիմնավորել ձեր տեսակետը:
4. Փորձե՛ք ապացուցել, որ հայկական հարցը առաջին անգամ Բեռլինի վեհաժողովում մտավ միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ և միջազգայնացվեց: Ինչպե՞ս կարող էք գնահատել հայկական հարցի միջազգայնացումը:

ԹԵՍՏ

Մկրտիչ Խրիստոսի քարտուղարն ու թարգմանիչն էր.

1. Ներսես Վարժապետյանը,
2. Մինաս Չերազը,
3. Գարեգին Սրվանձտյանը,
4. Գրիգոր Օտյանը:

ԹԵՄԱ 7-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 1870-ական թվականներին ուժեղանում է թուրքական տիրապետության տակ գտնվող բալկանյան երկրների՝ Բոսնիայի, Հերցեգովինայի և Բուլղարիայի ընդլվումը: Ռուսաստանն օգտագործեց բալկանյան ժողովուրդների պայքարը իր քաղաքական նպատակների համար: Թուրքիան մերժում է բալկանյան ժողովուրդների վիճակի բարելավման ծրագիր մշակելու մեծ տերությունների առաջարկը:
2. 1877-1878թթ. տեղի ունեցավ ռուս-թուրքական պատերազմը: Ռազմական գործողություններն ընթանում էին Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում: Ռուսական բանակին օգնում էր թուրքական բռնակալությունից ազատագրվելու հույսեր փայփայող արևմտահայությունը: 1878թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3) կնքվեց Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը:
3. Այդ պայմանագրով Հայկական հարցն առաջին անգամ մտավ միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրականացմանը, որի վերահսկողությունը դրվում էր Ռուսաստանի վրա: Մեծ տերությունները, չհաշտվելով Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի դիրքերի հզորացման հետ, հարկադրեցին նրան վերանայել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը Բեռլինի վեհաժողովում: Այնտեղ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերափոխվեց 61-րդի, որով բարենորոգումների իրականացման ոչ մի իրական երաշխիք չէր ստեղծվում: Մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցն օգտագործվում էր Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու և գանազան օգուտներ քաղելու նպատակով:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XIX Դ. 70-90-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԹԵՎԱԿՈՒՈՒՄԸ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ՓՈՒԼ

Զինված պայքարի գաղափարախոսության ձևավորումը: Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքներից հուսախաբ հայությունը աստիճանաբար հանգում էր այն գաղափարին, որ ապրելու իրավունքը ոչ թե խնդրում են, այլ պայքարով նվաճում: Այդ գաղափարախոսներից առաջինը Մկրտիչ Խրիմյանն էր: Մեր տերությունների գործելակերպից հուսախաբ՝ նա Կ. Պոլսի Գում-Գարուի Մայր տաճարում ժողովրդական մարդուն հատուկ պատկերավոր ոճով պատմում է, որ վեհաժողովի ժամանակ հարիսա էին բաժանում: Ապստամբած եվրոպական ազգերը իրենց սրերով կաթսայից հարիսա վերցրին: Հայերը վեհաժողով էին եկել աղերսաթղթով, իսկ «թղթե շերեփով» հարիսա վերցնել հնարավոր չէր: Ուրեմն՝ ազատության կարելի է հասնել զենքով, ոչ թե խնդրագրերով: Վեհաժողովից հետո Մ. Խրիմյանը թողեց օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը և մեկնեց իր ծննդավայր Վան, այնտեղ քառոզելով զինված պայքարի գաղափարը:

**Մուրացան
(1854-1908)**

**Ծերենց
(1822-1888)**

Ազատագրական պայքարի գաղափարներ էր արծարծում նաև Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին, որը ստորում էր, թե արևմտահայ գյուղացին մի ձեռքով արոր ու մաճ պետք է բռնի, մյուսով՝ հրացան: Բաֆֆին իր պատմավեպերով («Խենթը», «Զալալեղդին», «Կայծեր») և հրապարակախոսական հոդվածներով ժողովրդի մեջ բարձրացնում էր զենքով ազատագրվելու գաղափարը: Իսկ Մուրացանի «Գևորգ Մարգպետունի» վեպի հերոսն ապացուցում էր, որ «մի ծաղկով զարուն կգա»: Ծերենցը իր «Երկունք Թ դարու» պատմավեպի հերոս Խուրթեցի Հովնանի օրինակով ժողովրդին վարակում էր օտար նվաճողների դեմ պայքարի ոգով: Ազատագրական պայքարի գաղափարներ էին արծարծում նաև հայ բանաստեղծները (Ռաֆայել Պատկանյան և ուրիշներ): Այդ

**Ռաֆայել
Պատկանյան
(1830-1892)**

գաղափարները նպաստեցին ազատագրական գաղտնի խմբակների և ընկերությունների ստեղծմանը:

Ազատագրական խմբակներն ու կազմակերպությունները: Ազատագրական գաղափարների ներթափանցումը հայ իրականության մեջ մտավորականությանը դրդեց ուղիներ որոնել արևմտահայության ազատագրության համար: Այդ նպատակով 1869թ. Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի) և 1874թ. Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) ստեղծվեցին ազատագրական խմբակներ, որոնք շատ շուտ հայտնաբերվեցին ցարական կառավարության կողմից և ցրվեցին, իսկ նրա անդամների մի մասը բանտարկվեց: Մոսկվայի մի խումբ հայ ուսանողներ 1882թ. հիմնադրեցին «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությունը, որն ուներ նաև իր տպագիր օրգանը՝ «Ազատության ավետաբեր» թերթը: Կազմակերպությունը գտնվում էր ռուս հեղափոխական նարոդնիկների ազդեցության տակ: Արևմտահայության մեջ ևս աստիճանաբար մեծ տարածում գտան ազատագրական գաղափարները: Գեռես 1870-ականների սկզբից Վանում ստեղծվել էր «Միություն ի փրկությունը», որ տարածվել էր նաև նահանգի գյուղերում, իսկ 1879թ., երբ Մ. Խրիմյանը վերադարձավ հայրենի Վան, նոր ուժով բորբոքվեցին ազատագրական պայքարի գաղափարները, և ստեղծվեց «Սև Խաչ» գաղտնի կազմակերպությունը: Տեղում այն հովանավորում էին մանկավարժական գործունեություն ծավալած Մկրտիչ Փորթուգալյանը և Վանի ռուսական փոխիդուպատոս Կոստանդին Կամսարականը: Երեք հայրենասեր գործիչների հովանավորությամբ և օժանդակությամբ «Սև խաչը» գործունեություն ծավալեց մինչև 1880-ականների կեսերը, երբ թուրքական կառավարությունը ռուսական փոխիդուպատոսին տեղափոխեց այլ վայր, Մկրտիչ Փորթուգալյանին հեռացրեց Վանից, իսկ Խրիմյանին արքայաց Կ. Պոլիս:

1881թ. գաղտնի կազմակերպություն էր գործում նաև Կարինում (Էրզրումում)՝ «Պաշտպան հայրենյաց» անվանումով: Նրա հիմնական կորիզը տեղի արհեստավորական դասի ներկայացուցիչներն էին: Կարինի հոգևոր առաջնորդ Մաղաքիա Օրմանյանը հովանավորում էր կազմակերպությանը, օգնում ֆինանսական միջոցներով: Կազմակերպության անդամները Մ. Խրիմյանի միջոցով կապեր հաստատեցին Վանի «Սև խաչի» հետ, ապա Կ. Պոլսի պատրիարք Ն. Վարժապետյանի և Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի խմբագիր Գր. Արծրունու հետ: «Պաշտպան Հայրենյացը» պատահաբար հայտնաբերվեց կառավարության կողմից. 1882թ. տեղի ունեցան զանգվածային ձերբակալություններ: Ձերբակալվածները ենթարկվում էին ահավոր խոշտանգումների: 1883թ. թուրքական դատարանը դատեց նրանց: Պատրիարքի և Մ. Օրմանյանի շնորհիվ մահապատիժները փոխվեցին 15, 12, 10 տարվա դատապար-

**Մկրտիչ
Փորթուգալյան
(1848-1921)**

տության, սակայն դարձյալ պատրիարքի շնորհիվ 1884թ. բոլորն ազատվեցին: Ժողովուրդն անսահացրեց այդ կազմակերպության գործունեությունը, նրանց նվիրելով «Ձայն մը հնչեց Էրզրումի բարձր հայոց լեռներեն» երգը: 1880-ական թթ. ստեղծված բազմաթիվ այլ կազմակերպությունները ժողովրդի մեջ բարձրացնում էին ազգային ինքնագիտակցության, համալսմբման և պայքարի գաղափարներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ եք կարծում, Բեռլինի կոնգրեսից հետո ի՞նչը դարձավ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության առանցքը: Ովքե՞ր էին ազատագրական պայքարի գաղափարախոսները: Բնութագրե՞ք նրանց: Ի՞նչ և ինչպե՞ս էին քարոզում նրանք: Նրանցից ո՞ւմ ստեղծագործություններն են ձեզ վրա մեծ ազդեցություն թողել և ի՞նչ զգացումներ են արթնացրել ձեր մեջ:
2. Կարո՞ղ եք նշել, թե ինչ գործոններ նպաստեցին ազատագրական խմբակների և կազմակերպությունների առաջացմանը: Թվարկե՞ք ազատագրական խմբակները և գնահատե՞ք նրանց գործունեությունը:
3. Համաձայ՞ն եք այն կարծիքի հետ, որ ազատագրական խմբակների հանդես գալը նոր փուլ էր ազատագրական շարժման մեջ: Բերե՞ք փաստարկներ ձեր տեսակետի օգտին:
4. Լրացրե՞ք «Ազատագրական խմբակները և կազմակերպությունները» աղյուսակը.

Խմբակի, կազմակերպության ստեղծման թվականը	Խմբակի, կազմակերպության անվանումը	Նպատակը, գործունեությունը

ԹԵՍՏ

Ո՞ր խմբակի տպագիր օրգանն էր «Ազատության ավետարերը».

1. «Հայրենասերների միություն»,	3. «Բարենպատակ ընկերություն»,
2. «Պաշտպան հայրենյաց»,	4. «Սև խաչ»:

2. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արմենական կուսակցություն: Գաղտնի կազմակերպությունները հող նախապատրաստեցին ազգային կուսակցությունների ստեղծման համար: Առաջին հայ քաղաքական կուսակցությունն ստեղծվեց Վանում «Սև Խաչ» գաղտնի կազմակերպության հիմքի վրա: Երբ Մկրտիչ Փոքրոզայանն արտաքսվեց Վանից, նա հաստատվեց Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում և

սկսեց հրատարակել «Արմենիա» թերթը: Նրա նախկին աշակերտները՝ «Սև Խաչի» անդամները, գաղտնի ճանապարհներով ստանում էին թերթը և տարածում հայրենակիցների շրջանում: Աստիճանաբար նրանք նորից համախմբվում են և 1885 թ, խիստ գաղտնիության պայմաններում Վանում ստեղծվում է առաջին քաղաքական կուսակցությունը, որի անդամները իրենց ուսուցչի հրատարակած թերթի անունով իրենց կոչեցին Արմենական: Կուսակցության փաստացի ստեղծողը և ղեկավարը Մկրտիչ Թերլեմեզյանն էր (հետագայում հոր անունով կոչվեց Ավետիսյան): Կուսակցության առաջին ծրագրում իբրև առաջնային նպատակ նշվում էր թուրքական բռնապետու-

**Մկրտիչ
Ավետիսյան
(1864-1896)**

թյունը տապալելու անհրաժեշտությունը: Գրա համար անհրաժեշտ էին համարում զենք հայթայթել և զինախմբեր ստեղծել: 1890-ական թթ. երկրորդ կեսին (1896թ.) թուրքական կառավարության հրահրած հայկական զանգվածային կոտորածների ժամանակ Մկրտիչ Թերլեմեզյանն (Ավետիսյանը) իր շուրջը համախմբեց հայ քաղաքական բոլոր ուժերին (արմենականներ, հնչակյաններ, դաշնակցականներ) և ուժգին դիմադրեց, հակահարված տվեց թուրքական ուժերին: Սակայն Վանից Պարսկաստան անցնելու ժամանակ կուսակցությունը մեծ կորուստներ կրեց, զոհվեց նաև Մկրտիչ Ավետիսյանը: Չնայած ծանր կորուստներին, արմենականները մեծ գործ կատարեցին Վանի 1915թ. ինքնապաշտպանական մարտերի օրերին: 1921թ. նրանք միավորվեցին այլ քաղաքական ուժերի հետ և ստեղծեցին Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը:

**Ավետիս
Նախաբեկյան
(1866-1939)**

Հնչակյան կուսակցություն: 1887թ. Ժնևում սովորող մի խումբ հայ ուսանողներ հայտարարությամբ դիմում են Մկրտիչ Փորթուգալյանին, առաջարկելով ստեղծել միասնական հեղափոխական կուսակցություն՝ ազգային բոլոր ուժերը միավորելու ճանապարհով: Փորթուգալյանը տպում է այդ հայտարարությունն իր թերթում, սակայն մերժում է առաջարկը: (Ըստ նրա այդ կուսակցությունն արդեն կար): Մերժումից հետո Ժնևի խումբը 1887թ. տեղում սկսում է հրատարակել «Հնչակ» թերթը՝ Գերցենի և Օգարյովի «Колокол» թերթի օրինակով: Նրա ղեկավարներն էին Ավետիս Նախաբեկյանը, Մարո Վարդանյանը, Ռուբեն Խանազատը և ուրիշներ:

1888թ. «Հնչակ» թերթում նրանք հրատարակում են կուսակցության ծրագիրը՝ հեռավոր և մոտակա նպատակները: Մոտակա նպատակը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր թուրքական բռնապետությունից. դրան հասնելու միջոցներն էին ազդեցիկ, պրոպագանդան և ահաբեկչությունը

(տեռորը): Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումից հետո նախատեսվում էր ռուսահայերի և պարսկահայերի ազատագրումը, այդ երեք հատվածների միավորումից պետք է ստեղծվեր դեմոկրատական հանրապետություն: Հեռավոր նպատակը ողջ մարդկության համար սոցիալիզմի կառուցումն էր: Այդ ծրագիրը հրատարակվեց «Հնչակում», հայտարարելով նոր կուսակցության ստեղծման մասին: 1889թ. կուսակցության ներկայացուցիչը մասնակցեց II ինտերնացիոնալի հիմնադիր ժողովին: Նույն թվին Ռ. Խանազատն ու Գ. Կաֆյանը մեկնեցին Կ. Պոլիս, հանդիպումներ ունեցան տեղի նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ: Նրանցից Արփիար Արփիարյանը, ոգևորված Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գաղափարով, իր ամբողջ խմբով մտավ հնչակյան կուսակցության մեջ:

**Արփիար
Արփիարյան
(1851-1908)**

1890թ. Տրապիզոնում ստեղծվեց հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղը, որը կապեր հաստատեց Կ. Պոլսի հնչակյանների հետ: Այդ նույն ժամանակ միացյալ ուժերով կազմակերպվեց Գում-Գարուի ցույցը, որը գնդակոծվեց թուրքական կառավարության կողմից: Հայաշատ վայրերում ստեղծվեցին բազմաթիվ մասնաճյուղեր: Կուսակցության ծրագրում եղած սոցիալիզմի վերաբերյալ տարաձայնությունները հարթելու նպատակով 1896թ. Լոնդոնում հրավիրվեց պատգամավորական ժողով: Այնտեղ արևմտահայ հնչակյանները Ա. Արփիարյանի և Մ. Տամատյանի ղեկավարությամբ պահանջեցին կուսակցության ծրագրից հանել սոցիալիզմի խնդիրը: Այդ հարցի համար պառակտում առաջացավ կուսակցության ներսում, և արևմտահայ թեև ստացավ «վերակազմյալ հնչակյաններ» անունը: Հետագայում երկու թևերը կատաղի պայքար սկսեցին իրար դեմ:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն: Տարբեր հեղափոխական կազմակերպություններ Թիֆլիսում միավորվեցին Քր. Միքայելյանի ղեկավարած հայ նարողնիկների խմբի հետ: Ընթացքում որոշվեց արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր ուժերը միավորել «Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն» կուսակցության մեջ: 1890թ. սեպտեմբերին լույս տեսած «Մանիֆեստը» գործունեության նպատակը համարում էր «Թուրքաց Հայաստանի քաղաքական ազատությունը»: Ընտրվեց Կենտրոնական վարչություն:

Բանակցություններ սկսվեցին Թիֆլիս եկած հնչակյան Խանազատի հետ, որը պնդում էր սոցիալիզմի սկզբունքների ամրագրումը կուսակցության ծրագրում: Այդ հարցին դեմ դուրս եկան Քր. Միքայելյանն ու Ս. Զավարյանը: Կուսակցությունների միավորմանը դեմ էին նաև հնչակյանների ղեկավարներից Նազարբեկյան ամուսինները: Միությունը չկայացավ: Հայ հեղափոխականների դաշնակցությունը ստեղծման առաջին ամիսներից տարածվեց Անդրկովկասում, թափանցեց Արևմտյան Հայաստան, Ռուսաստանի հայաշատ

վայրեր: 1892թ. տեղի ունեցած առաջին ընդհանուր ժողովում կուսակցությունը վերանվանվեց Հայ հեղափոխական դաշնակցության: 1894թ. «Գրոշակի» համարներում տպվեց կուսակցության ծրագիրը, որը բաղկացած էր երեք մասից՝ «Նպատակ», «Միջոցներ», «Կազմակերպություն»: Նպատակը ընդհանուր ապստամբության միջոցով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր: Միջոցներն էին մարտական խմբերի ստեղծումը, ժողովրդին զինելը և ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Ապակենտրոնացման սկզբունքը դարձավ «Կազմակերպության» բաժնի հիմքը: Առաջին Ընդհանուր ժողովին հաջորդեց ՀՀԴԻ տարածման և ընդարձակման շրջանը: Տեղական ուժեղ կառույցներ ստեղծվեցին Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում, ռուսական գաղութներում, Ատրպատականում, Վասպուրականում, թուրքական կայսրության հայաշատ վայրերում: 90-ական թթ. երկրորդ կեսից ՀՀԴ-ն դարձավ ամենաազդեցիկ հայկական կուսակցությունը:

Հայ ազգային կուսակցությունները մեծ գործ կատարեցին ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ:

Սիմոն Ջավարյան
(1865-1913)

Քրիստափոր Միքայելյան
(1859-1905)

Ռոստոմ (Ստեփան Ջորյան) (1867-1919)

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ էր Մկրտիչ Փորթուգալյանը և ի՞նչ գործունեություն էր ծավալել: Ի՞նչն էր գնահատում նրա մեջ:
2. Ո՞րն էր հայ առաջին ազգային կուսակցությունը, ինչպե՞ս ստեղծվեց այն և ի՞նչ գործունեություն ծավալեց: Ո՞վ էր Մկրտիչ Թերլեմեզյանը, ի՞նչ գիտեք նրա մասին: Փորձե՞ք ներկայացնել կուսակցության ծրագիրը և արտահայտե՞ք ձեր վերաբերմունքը այդ ծրագրի նկատմամբ:
3. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ստեղծվեց Հնչակյան կուսակցությունը: Ովքե՞ր էին նրա ղեկավար անդամները, ի՞նչ գիտեք նրանց մասին: Ինչպիսի՞ն էր

նրանց ծրագիրը, որքանով էր իրատեսական այն: Ի՞նչ գործունեություն ծավալեցին հնչակյանները և ի՞նչ արդյունքի հասան: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ էին արևմտահայ հնչակները հրաժարվում սոցիալիզմի քարոզությունից: Ճիշտ էին արդյոք նրանք:

4. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ստեղծվեց Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, ովքե՞ր էին նրա ղեկավարները, ի՞նչ գիտեք նրանց մասին: Ներկայացրե՞ք նրանց ծրագիրը: Ի՞նչ գործունեություն ծավալեցին դաշնակցականները և ի՞նչ արդյունքի հասան:
5. Համեմատե՞ք կուսակցությունների ծրագրերը և գործելակերպը, ի՞նչ նմանություններ և տարբերություններ կարող եք նշել: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ նշանակություն ունեցավ դրանց երևան գալը: Կուսակցություններից որի՞ ծրագիրն է ձեզ համար ընդունելի և ինչո՞ւ:
6. Լրացրե՞ք «Հայ ազգային կուսացություններ» աղյուսակը.

Կուսակցությունների ստեղծման թիվը	Անվանումը	Ծրագիրը	Գործունեությունը

ԹԵՍՏ

Գում-Գափուի ցույցը տեղի է ունեցել.

1. 1898 թ.,   3. 1890 թ.,
2. 1896 թ.,   4. 1887 թ.:

3. ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Արևմտահայության ազգային ազատագրական պայքարում մեծ նշանակություն ունեցավ հայդուկային կամ ֆիդայական շարժումը: Հայդուկ՝ հունգարերեն բառ է, նշանակում է պարտիզան, ֆիդայի՝ արաբերեն բառ է, նշանակում է անձնագոհ: 19-րդ դարի 80-ական թթ. կեսերից Արևմտյան Հայաստանում սկսած հայդուկային շարժումն ուղղված էր բոլոր տեսակի ճնշողների և բռնակալների դեմ: Դրանք քուրդ ցեղապետերն էին և թուրք պաշտոնեությունը: Վրիժառու հայդուկն իր զենքն ուղղում էր նաև հայ մատնիչի դեմ: Դիմադրելով ճնշումներին հայ գյուղացին մի թուրք ոստիկան կամ քուրդ աղա սպանելուց հետո բարձրանում էր լեռները: Մենակ կամ խմբով, մոտակա հայկական գյուղերի հետ կապ պահպանելով, լեռներում ապաստանած հայդուկները հանկարծակի հարձակվում էին թուրք հարկահանների և ոստիկանների, քուրդ ավազակների վրա: Հայդուկային խմբերում տիրում էր

Արաբո (Առաքել)
(1863-1893)

երկաթյա կարգապահություն: Առաջին հայդուկներից էր **Արաբոն** (Առաքել Մխիթարյան – ծնվ. 1863թ.). նա չհանդուրժելով քուրդ ցեղապետերի

**Հրայր Դժոխք
(Արմենակ
Ղազարյան)
(1864-1904)**

ապօրինությունները, որոշեց նրանց պատասխանել «ակն ընդ ական»: Նա պաշտպանում էր հայ գյուղացուն, կողոպտելով հարուստներին, ամեն ինչ բաժանում էր գյուղացիներին՝ անկախ ազգությունից: Կովկասից գեներալ-տեղափոխելու ժամանակ նրա 16 հոգանոց խմբի բոլոր անդամները զոհվեցին (1893թ.):

Ազգային կուսակցությունների ստեղծումը նպաստեց հայդուկային շարժման վերելքին: Նշանավոր հայրենասեր հայդուկներից էր Սասունի Աիրոնք գյուղացի **Արմենակ Ղազարյանը**, որը հռչակվեց **Հրայր, Դժոխք, Ուրվական** մականուններով: Նրա նպատակը համաժողովրդական շարժում ստեղծելն էր: Այդ նպատակով նա ոչ թե բարձրանում էր լեռները, այլ շրջում գյուղից գյուղ՝ ժողովրդին

միավորելու ձգտումով: Նա թղթակցում էր միաժամանակ «Հնչակին» և «Դրոշակին», ցանկանում հարթել միջկուսակցական անհամաձայնություններ: Իրատես գործիչը չէր հավատում Եվրոպայի խոստումներին: Հրայրը զոհվեց 1904թ. Սասունի ապստամբության մարտերի ժամանակ:

Անվանի հայդուկապետ էր Սերոբ Վարդանյանը (1864-1899թթ.), Ախլաթի շրջանի Սոխորդ գյուղի գյուղապետի կրտսեր եղբայրը: Սպանելով իր վրա հարձակված քրդին, նա փախչում է Կ. Պոլիս, ապա Ռոմինիա: Այնտեղ կազմավորում է հայդուկային խումբ և վերադառնում Ախլաթ: 1896-97 թվերին կազմակերպում է ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը: Նրա շնորհիվ Ախլաթը զերծ մնաց 90-ականների վերջերի կոտորածներից: Ժողովուրդը նրան կոչում էր Սերոբ Աղբյուր, այսինքն՝ կյանք պարգևող: Կառավարությունը մեծ գին նշանակեց նրա գլխի համար: Գեղաշենի գյուղապետ Ավոն թունավորում է իր տանը հանգրվանած հայդուկապետին և լուր հասցնում Բշարե Խալիլին: Թունավորված Սերոբը իր ընկերների և ընտանիքի անդամների հետ մարտնչում են Խալիլի զորքերի դեմ, որի ընթացքում Սերոբը զոհվում է: Նրա մասին ժողովուրդը հյուսեց բազմաթիվ երգեր և լեգենդներ:

**Գևորգ Չավուշ
(Գևորգ Աղամյան)
(1870-1907)**

Ականավոր հին հայդուկներից էր նաև Գևորգ Չավուշը. նա մղել է բազմաթիվ հերոսական մարտեր՝ Մազրայում, Շենիկում, Պնավում և Բերդակում, որոնք բոլորն էլ ավարտվել են հաղթանակով: Հերոս հայդուկը աչքի էր ընկնում արտակարգ խիզախությամբ և անսահման համեստությամբ: Կառավարությունն անընդհատ հետապնդում էր նրան: 1907թ. Սոլուխի կրվում նա զոհվեց:

Սերոբի խմբի հայդուկներից էր Անդրանիկ Օզանյանը: Շապինգարահիսարցի երիտասարդը չհանդուրժելով անարդարությունը, իր հորը ծեծող թուրք պաշտոնյային սպանում է, ապա բանտարկվում: Փախչելով բանտից գնում է Կ. Պոլիս, հետո՝ Ռուսինիա: Որոշ ժամանակ անց վերադառնում է Հայաստան, դառնում Սերոբ Աղբյուրի խմբի անդամ: Հրացան նորոգող համեստ ֆիդային Սերոբի մահվան համար վրեժ է լուծում Բշարե Խալիլից, սպանում նրան, ապա դառնում հայդուկապետ: Նա մեծ հռչակ ձեռք բերեց Առաքելոց վանքի կողմի ժամանակ: Անդրանիկը բազմաթիվ հաղթական մարտեր վարեց Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի զանազան շրջաններում, նույնիսկ ռուսական բանակի հրամանատարության կողմից արժանացավ գեներալի աստիճանի, բայց միշտ մնաց հայդուկի հոգով՝ ժողովրդի և հայրենիքի համար զոհվելու պատրաստակամությամբ: Հնարավոր չէ գրել բոլոր հայդուկների մասին. տարբեր են նրանց գործունեության վայրերը, տարբեր՝ պայքարի ձևերը: Բայց նրանց բոլորին միավորում է մի նպատակ՝ պաշտպանել հարազատ ժողովրդի արժանապատվությունը: Հայ վրիժառու հայդուկներն իրենց գործունեությամբ ապացուցեցին, որ ստրկական գոյությունից լավ է պատվավոր մահը հայրենիքի և հարազատի համար:

**Անդրանիկ
(Անդրանիկ
Օզանյան)
(1865-1927)**

**Աղբյուր Սերոբ
(1864-1899)**

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՛րբ է սկսվել հայդուկային շարժումը, և ինչպե՞ս կարող եք բնութագրել այն: Ինչպիսի՞ն էր հայդուկը (ֆիդային) ձեր պատկերացմամբ: Կցանկանայի՞ք նմանվել հայդուկներին և ինչո՞ւ: Ի՞նչ եք կարծում՝ Արցախյան պատերազմի ազատամարտիկներին կարելի՞ է անվանել հայդուկներ: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
2. Ո՞վ էր Արարոն: Ինչպե՞ս կարող եք բնութագրել նրան: Նրա գործունեության մեջ ի՞նչն է ձեզ դուր եկել:
3. Ինչպիսի՞ն էր Հրայր Դժոխքը, ո՞րն էր նրա գործունեության նպատակը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞վ էր նա տարբերվում մյուս հայդուկներից:
4. Ո՞ւմ էին անվանում Նեմրոթի Ասլան: Ի՞նչ գիտեք նրա մասին: Բնութագրե՛ք նրա գործունեությունը:
5. Ինչպե՞ս եք պատկերացնում Գևորգ Չավուշին: Թվարկե՛ք նրա մղած կռիվներից մի քանիսը: Կարո՞ղ եք հիմնավորել, որ Գևորգ Չավուշը իրոք եղել է անձնագոհության և նվիրումի վսեմ օրինակ:

6. Ինչպե՞ս Անդրանիկը մտավ ազատագրական պայքարի ասպարեզ: Ի՞նչ գործունեություն ծավալեց: Ինչո՞ւ են Անդրանիկին անվանում ժողովրդական հերոս: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն էր նրա ժողովրդականության գաղտնիքը:
7. Փորձե՛ք գնահատել հայդուկային շարժումը: Ձեր կարծիքով՝ այն ծառայե՞ց իր նպատակին և տվե՞ց ցանկալի արդյունք:

ԹԵՍՏ

Մասունի Ահրոնք գյուղում ծնվել է.

1. Անդրանիկը,	3. Հրայրը,
2. Գևորգ Չավուշը,	4. Արարեն:

ԹԵՄԱ 8-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը, ազատագրական պայքարի վերելքը հիմք հանդիսացան քաղաքական խմբակների ու կազմակերպությունների առաջացման համար: Դրանց հիմնական նպատակը հայ ժողովրդի ազատագրումն էր օտարի բռնապետությունից: Մեծ գործունեություն են ծավալում «Հայրենասերների միություն», «Սև խաչ», «Պաշտպան հայրենյաց» և այլ կազմակերպությունները:
2. 1885թ. Վանում հիմնվում է Արմենական կուսակցությունը: Կուսակցությունը ձգտում էր ժողովրդին նախապատրաստել ազատագրական կռիվների համար: Նրանք առավելապես աչքի ընկան Վանի 1896թ. ինքնապաշտպանության ժամանակ:
3. 1887թ. Ժնևում կովկասահայ մի խումբ ուսանողներ հիմնում են Հնչակյան կուսակցությունը: Կուսակցության գլխավոր խնդիրը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր, իսկ սոցիալիզմը՝ նրա հեռավոր նպատակը:
Հնչակյանները ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին 1890-ական թթ. արևմտահայ ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպման և ղեկավարման գործում:
4. 1890թ. Թիֆլիսում կազմակերպվեց «Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն» կուսակցությունը, որի հիմնական նպատակը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր, Հայկական հարցի լուծումը: 1890-ական թթ. վերջերին դաշնակցությունը հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում դարձել էր գերիշխող կուսակցություն: Անկախ այն հանգամանքից, թե կուսակցությունները որտեղ էին հիմնադրվել՝ Ժնևում, Վանում կամ Թիֆլիսում, նրանք բոլորն էլ ունեին համահայկական նշանակություն:

5. Թուրքիայի հայահաված քաղաքականությունը, տնտեսական, ազգային ու կրոնական հավաճանքներն ու բռնություններն առաջ բերեցին արևմտահայության հակազդեցությունը, որն իր արտացոլումը գտավ հայդուկային (ֆիդայական) պայքարում: Հայդուկները պայքարում էին թուրք և քուրդ կեղեքիչների դեմ, պաշտպանում հայ գյուղացու կյանքը, պատիվն ու ունեցվածքը: Ֆիդայական շարժումը դրական նշանակություն ունեցավ: Այն հաճախ մեղմացնում կամ բացառում էր թուրք-քրդական հարստահարիչների կողմից գործադրվող բռնությունները:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1. ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Հայոց ցեղասպանության սկիզբը: Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը: 19-րդ դարի վերջին քառորդում գնալով ավելի էր ծանրանում արևմտահայության սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական դրությունը: Հայ գյուղացին մահմեդականից հինգ անգամ ավելի շատ հարկ էր վճարում: Ծանր և հյուծիչ հարկային քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում թուլացնել հայերի տնտեսական հզորությունը, զրկել ապրուստի միջոցներից, հարկադրել բռնել տարագրության ուղին: Թուրքական իշխանությունները նաև այս միջոցով էին փորձում հասնել հայկական նահանգների հայաթափման զագրելի ծրագրի իրականացմանը:

Տնտեսական բազմաբնույթ ճնշումները զուգակցվում էին ազգային հողի վրա տեղի ունեցող բռնություններով: Թուրք կառավարող վերնախավի, սուլթան Աբդուլ Համիդի մոտ արմատավորվել էր այն մտայնությունը, թե Հայկական հարցը պետք է «լուծել» հայերի բնաջնջման ճանապարհով: Այդ նպատակով սուլթանը դեռևս 1891-ին ստեղծել էր իր անունով կոչվող քրդական «համիդիե» հեծելազորերը, որոնց հիմնական խնդիրն էր կոտորել հայերին և մյուս քրիստոնյաներին: 1890-ական թթ. սկզբներին սուլթանական կառավարությունն ամենայն մանրամասնությամբ մշակեց ջարդերի ծրագիրը՝ համապատասխան հրահանգներ հղելով տեղական իշխանություններին՝ հայկական կոտորածները բարձրացնելով պետական մակարդակի:

Մասունի 1894թ. ապստամբությունը: Թուրքական իշխանությունը որոշեց նախ և առաջ հաշվեհարդար տեսնել հայ ազատագրական շարժման գլխավոր

Բիթլիս քաղաքի տեսարան

օջախներից մեկի՝ Մասունի հետ: Մասունը Արևմտյան Հայաստանի լեռնային գավառներից էր: Այն վարչականորեն գտնվում էր Բիթլիսի վիլայեթում և ուներ շուրջ 35000 հայ բնակչություն: Ազատաբաղձ և անկոտորում սասունցիներին ճշելու համար սուլթանի հրամանով թուրքական ուժերը հաճախակի հարձակումներ էին կազմակերպում Մասունի հայկական գյուղերի վրա: Հնչակյան կուսակցության գործիչներ Միհրան Տամատյանը, Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաջյան) տեղի գործիչներ Հրայրի, Գևորգ Չաուշի և ուրիշների հետ ժողովրդին ապստամբության էին կոչում: Շուտով լեռնականները հրաժարվում են հարկատվությունից: Սուլթանական կառավարությունը նախ փորձում է սասունցիներին հնազանդեցնել քուրդ ցեղապետների միջոցով, հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ դրանով ավելի կարվեն հայ-քրդական հարաբերությունները: Մակայն լեռնցիներն անկոտորում էին մնում: Մասունցիները Գրիգոր Մոսեյանի գլխավորությամբ 1893թ. պարտության են մատնում Բիթլիսի կուսակալի կողմից ուղարկված զորքերին: Բայց սուլթանին հաջողվում է ձերբակալել Մ. Տամատյանին, Տարոնի հոգևոր առաջնորդ Ներսես Եպիսկոպոսին և այլ ըմբոստ սասունցիներ՝ թվով 25 հոգու: Մակայն սասունցիները չեն վիատվում: Պայքարի դեկն իրենց ձեռքն են վերցնում Մեծն Մուրադը, Հրայրը, նրանց զինակիցները, որոնք ժողովրդին նախապատրաստում են զինված պայքարի: Առանձնապես մեծ աշխատանքներ է ծավալում երիտասարդ հայդուկ Գևորգ Չաուշը: Կատաղած սուլթանը սասունցիների դեմ է ուղարկում 4-րդ բանակի հրամանատար Ջեքի փաշային, որին միանում են նաև քրդական ջոկատները, թուրք խառնամբոխը: Ջեքի փաշան պահանջում է վերջին 7 տարիների հարկը, սակայն սասունցիները մերժում են:

1894թ. օգոստոսի սկզբին թուրքական ավելի քան 40000-անոց զորքն ու խառնամբոխը անցնում է հարձակման: Մասունցիները դիմում են հերոսական պաշտպանության՝ խիզախության և անձնագոհության հրաշքներ գործելով:

Տղամարդկանց հետ քաջաբար մարտնչում էին նաև կանայք և պատանիները: Տեսնելով, որ չի կարողանում ճշել քաջակորով լեռնականներին, թշնամին դիմում է նենգության, պատվիրակություն է ուղարկում սասունցիների մոտ և սուլթանի անունից ներում խոստանում, եթե նրանք անձնատուր լինեն: Բանակցությունների համար սասունցիներն ուղարկում են 148 հոգու, որոնք, սակայն, շրջապատվում են թշնամու կողմից և կոտորվում: Կռիվներն

սկսվում են նոր թափով: Բայց ուժերը խիստ անհավասար էին: Բազմիցս գերակշիռ հակառակորդը շուտով գրավում է մի շարք բնակավայրեր, նաև՝ պաշտպանության կենտրոն Գելիեգուզան գյուղը: Ընդամենը 2000 մարտիկ ունեցող սասունցիները նահանջելով դիրքավորվում են լեռներում և, սրընթաց հակագրոհներ կազմակերպելով, զգալի հարվածներ հասցնում թշնամուն: Շուրջ 15 օր շարունակվում է այդ անհավասար գոտենարտը: Օգոստոսի վերջերին թուրքական զորքերն ի վերջո հաղթում են և սրի քաշում մոտ 7000 հոգու: Կանանցից ումանք, չարատավորվելու համար, ինքնասպան են լինում: Գյուղապետ Գրիգորի գեղանի հարս Շաքեն զոհվում է՝ նետվելով ժայռից, նրա օրինակին են հետևում շատերը:

Սասունցի

Ապստամբության ղեկավարների մի մասը զոհվեց, իսկ մյուսները (Մեծն Մուրադ, Գևորգ Չաուշ և այլք) ձերբակալվեցին: Մուրադը դատապարտվեց 11 տարվա բանտարկության և արքային Տրիպոլի (Լիբանան): Սասունի 1894թ. ապստամբությունը Բեռլինի կոնգրեսից հետո արևմտահայերի առաջին զինված ելույթն էր օսմանյան բռնապետության դեմ: Սասունցիները հույս ունեին, որ մեծ տերությունները կմիջամտեն հօգուտ իրենց: Սակայն նրանց հույսերը չարդարացան: Մեծ տերությունները Սասունի իրադարձություններով սկսեցին զբաղվել միայն այն ժամանակ, երբ Աբդուլ Համիդն արդեն ճնշել էր ապստամբությունը և սրի քաշել հազարավոր անմեղ հայերի:

Բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը: Սասունի կոտորածները բողոք և զայրույթ առաջացրին բազմաթիվ երկրներում: Սիջազգային առաջադեմ հասարակայնությունը բողոքի ձայն բարձրացրեց Աբդուլ Համիդի կողմից Սասունում կատարված ոճրագործությունների դեմ: Հասարակական պահանջի ազդեցության տակ անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական կառավարությունները սկսեցին անդրադառնալ Սասունի ջարդերին: 1894թ. նոյեմբերին կազմվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Սասունի կոտորածներն ուսումնասիրելու համար: Մի քանի ամիս աշխատելուց հետո հանձնաժողովը եզրակացրեց, որ Սասունի հայությունը կոտորվել է առանց տարիքի և սեռի խտրության, կոտորվել է թուրքական իշխանությունների կողմից առանց պատճառի: Վերստին առաջ քաշվեց Հայկական հարցը:

1895թ. մայիսի 11-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները Թուրքիային ներկայացրին բարենորոգումների ծրագիր, որը կոչվեց մայիսյան: Ըստ դրա՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիար-

բեքիրի և Սեբաստիայի վիլայեթներում իրականացվելու էին բարենորոգումներ: Նահանգապետները նշանակվելու էին 5 տարի ժամկետով, առանց կրոնական խտրության: Եթե նահանգապետը քրիստոնյա էր, ապա տեղակալը պետք է լիներ մահմեդական և հակառակը: Նահանգապետերն ու գավառապետները նշանակվելու էին սուլթանի կողմից: Խաղաղ ժամանակ «համիդիե» հեծելազորը զրկվում էր զենք և համազգեստ կրելու իրավունքից: Վերացվելու էին բռնի պարհակները, կարգավորվելու էր հարկային դաշտը, լուծում էին ստանալու հողային և դատական հարցերը:

Ստանալով այդ փաստաթուղթը՝ սուլթանը կեղծավորաբար գոհունակություն հայտնեց, սակայն ավելացրեց, որ ինքն անարդար է համարում բարենորոգումների իրականացումը կայսրության միայն մի մասում: Գեապաններին նա ասաց, որ անհրաժեշտ է բարենորոգումներ իրականացնել նաև մնացած վիլայեթներում: Չնայած նրան, որ սուլթանը 1895թ. հոկտեմբերին հաստատեց բարենորոգումների ծրագիրը, սակայն ոչ մի քայլ չձեռնարկեց դրանց իրագործման ուղղությամբ:

Եվրոպայի մեծ տերությունների ուշադրությունը գրավելու և նրանց աջակցությամբ մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը կենսագործելու համար հնչակյանները 1895թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում խաղաղ ցույց կազմակերպեցին: Ցույցի կազմակերպիչները նախօրոք դեսպաններին տեղեկացրել էին, որ ցույցն ունի խաղաղ բնույթ: Շուրջ 4000 խաղաղ ցուցարարներ շարժվեցին դեպի Բար Ալի՝ կառավարության նստավայրը: Սակայն կես ճանապարհին ոստիկանները կանգնեցնում են ցուցարարներին և թույլ չեն տալիս պահանջագիրը հանձնել կառավարությանը: Ապա ցուցարարների վրա են հարձակվում զինվորները՝ գնդակոծելով նրանց: Նույն օրը ջարդերը տարածվում են ողջ Կ. Պոլսով, որին զոհ է գնում շուրջ 2000 հայ:

Արևմտահայության գանգվածային կոտորածները: Համոզվելով, որ մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը մեծ տերությունների միջև առկա հակասությունների պատճառով մնալու է թղթի վրա, սուլթանը վճռեց հայերի բողոքի ձայնը խեղդել աննախադեպ կոտորածներով: Գրանք սկսվում են փաստորեն 1894թ. և շարունակվում մինչև 1896թ. վերջերը:

Կառավարությունը հրահանգում է հետադեն մահմեդական հոգևորականությանը՝ կեղծ լուրեր տարածել, որ իբր հայերը ցանկանում են պետական հեղաշրջում կատարել, կոտորել մահմեդականներին: Ոտքի հանվեցին թուրք մուլեանդ խառնամբոխը, քրդական ցեղերը, ոստիկանական ուժերը, բանակային կանոնավոր զորամասերը, որոնք առանց սեռի և տարիքի խտրության սկսեցին հայերի կոտորածները: 1895թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ջարդեր տեղի ունեցան Բաբերդում, Երզնկայում, Շապին-Գարահիսարում, Էրզրումում, Սեբաստիայում, Ուրֆայում, Վանում, Բայազետում, Բիթլիսում և այլուր՝ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում:

1896թ. օգոստոսի 14-ին մի խումբ դաշնակցականներ դիմում են արտասովոր միջոցի: Նրանք մտնում են Օտտոմանյան բանկ և պահանջում դադարեցնել ջարդերը, այլապես սպառնում են պայթեցնել բանկը: Դեսպանների միջամտությամբ բանկը գրաված խումբն ազատվում է, բայց այդ դեպքը օսմանյան իշխանություններն օգտագործում են կոտորածների ծավալման համար: Եռօրյա ջարդերի արդյունքում միայն Կ. Պոլսում սրի է քաշվում մոտ 10 հազար հայ: Մեծ թվով հայեր գոհվեցին կոտորածներին հաջորդած ցրտաշունչ ձմռան, սովի և համաճարակի պատճառով:

1890-ական թթ. կոտորածներով, փաստորեն, սկսվեց արևմտահայության ցեղասպանությունը: Զոհվեց ավելի քան 300 հազար հայ, նույնքան էլ բռնեց տարագրության ճանապարհը: Մոտ 100 հազար հայեր գաղթեցին Ռուսաստան, իսկ 150-200 հազարը՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի զանազան երկրներ: Ցավոք, արևմտահայության որոշ մասն էլ դավանափոխվեց՝ ընդունելով մահմեդականություն:

Կոտորածների հետևանքները: 1890-ական թվականների ջարդերը խիստ ծանր հետևանքներ ունեցան Արևմտյան Հայաստանի և ողջ հայության համար: Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող հայերի թիվը 3 միլիոնից նվազեց մինչև 2,5 միլիոն: Բնաջնջված և տարագրված հայերի բնակավայրերում իշխանությունները բնակեցնում էին մահմեդականների՝ փորձելով բնակչության տեսակարար կշիռը փոխել հօգուտ մահմեդական ազգաբնակչության: Այդ պատճառով ի վնաս հայերի զգալիորեն փոխվեց Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը:

Կոտորածներից հետո ավելի ուժեղացան արևմտահայերի ազգային և սոցիալական ճնշումները: Ազատագրական շարժումներն անմիջապես ճնշելու համար օսմանյան կառավարությունը հայկական քաղաքներում և գյուղերում հիմնեց գորանոցներ, ստեղծեց տարբեր ավազակախմբեր: Ավելի հանդուգն սկսեցին գործել սուլթանի կողմից հովանավորվող քուրդ ցեղապետները, որոնք բռնագրավում էին հայերի հողերը՝ նրանց տերերին դարձնելով իրենց հպատակները:

Անկում ապրեց Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը: Ավերվել և փակվել էին արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կրճատվել ցանքատարածությունները: Դրանք քոչվոր ցեղերի կողմից օգտագործվում էին որպես արոտավայրեր:

Մեծ տերությունները և արևմտահայերի կոտորածները: Մեծ տերությունները, Հայկական հարցը դարձնելով միջազգային դիվանագիտության առարկա, ծառայեցնում էին իրենց քաղաքական և տնտեսական շահերին: Հայկական հարցը նրանք քննարկման առարկա էին դարձնում միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքիայից ցանկանում էին որոշակի զիջումներ ստանալ: Հասնելով իրենց նպատակին՝ նրանք մոռանում էին հայերի մասին: Նույն քաղաքականությունը նրանք վարեցին նաև 1890-ական թվականներին:

Այսպես, Մեծ Բրիտանիայի կառավարող վերնախավը հայտարարում էր, որ եթե չկանխեն ջարդերը, ապա կխայտատակվեն ողջ աշխարհի առաջ: Բայց երբ Մերձավոր Արևելքում մի շարք հարցեր լուծվեցին հոգուտ իրեն, անմիջապես մոռացության մատնեց Հայկական հարցը:

Գերմանիան, ձգտելով ուժեղացնել իր ազդեցությունն Օսմանյան Թուրքիայում, մշտապես հանդես էր գալիս սուլթանի պաշտպանությամբ: Օսմանյան Թուրքիայի ամբողջականության պահպանմամբ շահագրգռված էր նաև Ֆրանսիան, քանզի զգալի գումարներ էր ներդրել երկրում: Հետևաբար, նա դատապարտում էր օսմանյան բռնակալության ներքո հեծող ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի ազատագրական շարժումները:

ԱՄՆ-ը ընդհանրապես հրաժարվում էր արձարձել Հայկական հարցը՝ դա հիմնավորելով նրանով, որ իրենք չեն ստորագրել Բեռլինի պայմանագիրը, և որ միջամտությունն «ավելի կվնասի գործին»:

Ցարական Ռուսաստանը, մտավախություն ունենալով, թե արևմտահայ ազատագրական շարժումները կարող են իրենց արձագանքն ունենալ Անդրկովկասում, շատ դեպքերում համերաշխվում էր սուլթանի հետ: Այդ իսկ պատճառով հետապնդում էր ազատագրական շարժման գործիչներին, արգելում զինված և զինատար խմբերի անցումը Թուրքիա:

Բոլորովին այլ էր համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության վերաբերմունքը հայկական ջարդերի հանդեպ: Նա իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց օսմանյան իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականության դեմ: Մեծ տերություններից պահանջում էր հանդես գալ հայերի պաշտպանության դիրքերում, գործուն միջոցներ ձեռնարկել ջարդերի դադարեցման համար: Հիշատակության արժանի են ԱՄՆ-ում Մարկ Տվենի, Գերմանիայում Յոհան-Նես Լեփսիուսի, Ֆրանսիայում՝ Ժան Ժորեսի, Ռուսաստանում՝ Վիկտոր Գուլցի և շատ ուրիշների անունները: Սակայն նրանց խոսքի ուժը շատ քիչ էր ջարդերը կանխելու կամ մեծ տերությունների անտարբերությունը վերացնելու համար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում թուրքական կառավարության հայահաված քաղաքականության սաստկացումը: Փորձե՛ք հիմնավորել, որ սուլթան Համիդը հայկական կոտորածները բարձրացրել էր պետական մակարդակի:
2. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ թուրքական իշխանությունները հայկական կոտորածները որոշեցին սկսել Սասունից: Նկարագրե՛ք Սասունի 1894թ. ապստամբությունը, սասունցիների հերոսական սխրագործությունները: Սասունի համառ կռիվների ո՞ր դրվագները ձեզ վրա մեծ ազդեցություն ունեցան: Ինչո՞վ վերջացավ Սասունի հերոսամարտը և ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ:

3. Ներկայացրե՛ք մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը և փորձե՛ք վերլուծել այն: Եթե անգամ իրականացվեին մայիսյան բարենորոգումները, ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ կարող էր այն տալ արևմտահայությանը:
4. Ե՛րբ և որտե՛ղ տեղի ունեցան հայկական կոտորածները: Ի՞նչպե՞ն էին իրականացնում թուրք դահիճները հայկական ջարդերը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցան կոտորածները:
5. Ի՞նչո՞ւ մեծ տերությունները չկանխեցին հայկական կոտորածները: Փորձե՛ք պարզել, թե ինչ հետևություններ կարելի է անել հայկական կոտորածների նկատմամբ աշխարհի առաջադեմ հասարակայնության վերաբերմունքից:

ԹԵՍՏ

Օտտոմանյան բանկը գրավվել է.

1. 1891 թվականին,	3. 1895 թ. մայիսի 14-ին,
2. 1896 թ. օգոստոսի 14-ին,	4. 1894 թ. նոյեմբերին:

2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

Ջեյթունի 1895թ. ապստամբությունը:

Թուրքական իշխանության գլխավոր նպատակներից էր նաև հայոց ազատամարտի մեկ այլ միջնաբերդի՝ Ջեյթունի վերջնական հպատակեցումը: 1895թ. ամռանը Ջեյթունի և Լեռնային Կիլիկիայի մի շարք այլ բնակավայրերի հայությանը զինված պայքարի նախապատրաստելու համար Ջեյթուն են գալիս հնչակյան գործիչներ: Նրանք խորհրդակցության են հրավիրում Ջեյթունի իշխաններին, տեղացի գյուղապետներին, հոգևոր գործիչներին: Տեղեկանալով, որ կառավարությունը ուժեր է կենտրոնացնում Ջեյթունի հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար, քաջակորով զեյթունցիները որոշում են նրանց դիմավորել զենքը ձեռքին: Ապստամբության փաստական ղեկավար դարձավ Նազարեթ Չավուշ Նորաշխարհյանը: Երեք օր անց քաջամարտիկ լեռնականները գրավեցին Ջեյթունի կառավարչատունը՝ գերելով բոլոր պաշտոնյաներին, ապա գրավեցին գյուղաքաղաքի թուրքական գորանոցը և գերված 700 թուրք զինվորներին ստիպեցին գլուխները խոնարհած անցնել վանահոր թրի տակով: Ապա հայերը գրավեցին երկու թնդանոթ, երեք հարյուրից ավելի հրացան և ռազմամթերք: Ստեղծվում

Ջեյթունի տեսարան

է Զեյթունի ժամանակավոր կառավարությունը՝ հնչակյան գործիչ Աղասու գլխավորությամբ: Ձևավորվում է նաև զինվորական խորհուրդը: Զորանոցի վրա բարձրացվում է «Զեյթունի անկախ իշխանության» կարմիր դրոշը:

Սուլթանական կառավարությունը զեյթունցիների դեմ է ուղարկում 30-հազարանոց կանոնավոր և մի քանի հազարի հասնող անկանոն զորամասեր: Զեյթունցիները նրանց դիմավորում են 6000 կովոդ ուժով և ղեկավարների 2-ից 3-ը հետ են մղում մի քանի անգամ գերակշռող հակառակորդի բոլոր գրոհները: Ապստամբության շուրջ 4 ամսվա ընթացքում զեյթունցիները սպեցին 3500 զոհ, իսկ թշնամին՝ 20000 սպանված:

Զեյթունի՝ ամիսներ տևող հերոսամարտն իր վրա է հրավիրում նաև Եվրոպայի ուշադրությունը: Հասարակական կարծիքի ճնշման ներքո գործին միջամտեցին մեծ տերությունների ներկայացուցիչները: Հաշվի առնելով, որ Թուրքիայի ներքին և արտաքին դրությունը գնալով վատթարանում է և ունկնդրելով Եվրոպական դեսպանների միջնորդությանը՝ Աբդուլ Համիդը դադարեցրեց ռազմական գործողությունները: Անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական և իտալական հյուպատոսների միջնորդությամբ Հալեպում սկսվեցին բանակցությունները զեյթունցիների և թուրքական իշխանությունների միջև: Ի վերջո, փոխադարձ զիջումներով, 1896թ. հունվարի 30-ին կողմերի միջև պայմանագիր կնքվեց:

Ըստ համաձայնագրի՝ ապստամբներին շնորհվում էր ընդհանուր ներում: Հնչակյան գործիչները պետության ծախսով անարգել անցնելու էին արտասահման, փախստական հայերը կարող էին անարգել վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Զեյթունում այդուհետ նշանակվելու էր քրիստոնյա կառավարիչ: Հայերը վերադարձնելու էին թշնամուց խլված գետքը: Չեղյալ էին համարվում հարկային ապառքները: Համաձայնագրի իրացման հսկողությունը դրվում էր մեծ տերությունների հյուպատոսների վրա: Հատուկ այդ նպատակի համար գավառի կենտրոն Մարաշում բացվելու էին հյուպատոսություններ: Բայց համաձայնագրի կետերի մեծ մասը չիրականացվեց: Իրագործվեցին միայն Զեյթունում քրիստոնյա կառավարչի (ազգությամբ հույն) նշանակումը, ապստամբներին ներում շնորհելը և երկրորդական բնույթի խնդիրներ: Զեյթունի 1895-1896թթ. ապստամբությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի առասպել դարձած էջերից է: Անուրանալի է նրա ազդեցությունը ազատագրական պայքարի հետագա ծավալման գործում:

Ինքնապաշտպանական մարտերը: Արևմտահայերը կոտորածների առաջին օրերին հանկարծակի եկան: Բայց շուտով բազմաթիվ վայրերում կարողացան դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության: 1895թ. հոկտեմբերին Եդիշե քահանա Խաչատրյանի գլխավորությամբ ինքնապաշտպանության դիմեցին Մալաթիայի հայերը՝ պարտության մատնելով ոստիկաններին և խառնամբոխին: Սակայն նոր ուժեր ստանալով՝ թշնամին վերսկսեց հարձակումը: Մարտերն ընթանում էին փոփոխակի հաջողություններով: Ի վերջո,

թուրքերը կարողացան կոտրել հայերի դիմադրությունը և սրի քաշել 3000 հոգու:

1895թ. հոկտեմբերի 31-ին երկու հազարի հասնող թուրք և չերքեզ հրոսակները հարձակվում են Կիլիկիայի մի գյուղի վրա: Հայերը հնչակյան հայտնի գործիչ Մլառ-Շահենի (Մխիթար Սեֆերյան) գլխավորությամբ դիմագրավում են հակառակորդին: Համալրում ստանալով՝ թուրքերը նոյեմբերի 6-ին կրկին հարձակման են անցնում: Տեսնելով, որ ուժերը խիստ անհավասար են, հայերը կռվելով դուրս են գալիս գյուղից, բարձրանում լեռները՝ փրկվելով մահից: Մարաշի կոտորածների ժամանակ թուրք հրոսակները համառ և կազմակերպված դիմադրության են հանդիպում հայերի կողմից:

Վանի ժայռերը

մասը: Հունիսի 5-ին և 6-ին թուրքերը բազմիցս փորձեցին գրավել Այգեստանը, բայց մատնվեցին անհաջողության: Պաշտպանները հերոսաբար հետ էին մղում հակառակորդի բոլոր գրոհները:

Սակայն Սեժ Բրիտանիան միջամտում է գործին: Վանի բրիտանական հյուպատոսը ինքնապաշտպանության ղեկավարներին առաջարկում է դադարեցնել դիմադրությունը ու հեռանալ Պարսկաստան: Հայերը տեսնելով, որ ուժերը անհավասար են, իսկ օսմանյան իշխանությունները պարտավորվում են երաշխավորել նրանց ապահով անցումը Պարսկաստան, համաձայնում են: Հունիսի 8-ին մոտ մեկ ու կես հազար հայեր դուրս եկան Վանից և շարժվեցին դեպի Վարազա լեռը: Սակայն ուխտադրուժ թշնամին Սբ. Բարդուղիմեոս վանքի մոտ հարձակվեց նրանց վրա և կոտորեց: Սիայն 30 հոգու հաջողվեց անցնել Պարսկաստան:

Քաղաքը գրկվեց իր քաջարի պաշտպաններից: Թուրքերը հրո ճարակ դարձրին Վանը, ապա հարձակվեցին վիլայեթի հայկական գյուղերի վրա: Մոտ 20000 հայեր սրի քաշվեցին: Թալանվեցին և ավերվեցին Վասպուրականի գրեթե բոլոր վանքերը, այնտեղ պահվող թանկարժեք ձեռագրերը:

1896թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքը և մահմեդական ամբոխը հարձակվում են Ուրֆայի հայ բնակչության վրա: Ուրֆացիները երեք ամիս շարունակ հաջողությամբ հետ էին մղում ջարդարարներին: Տեսնելով, որ չի կարողանում կոտրել ուրֆացիների դիմադրական կամքը, գավառապետը դիմում է նենգության: Նա հայկական թաղամաս է ուղարկում 5000 զինվորներ և համիդեականներ, իբր ուրֆացիներին մահմեդական ամբոխից պաշտպանելու համար: Հավատալով գավառապետի խոստումներին՝ հայերն ընդունում են զինվորներին: Մտնելով թաղամաս՝ թուրքերն ու քրդերը սկսում են կոտորածը: Կանանց ու երեխաների մի մասն ապաստանում է եկեղեցում, որը հրկիզվում է ջարդարարների կողմից: Ելուզակները սրի են բաշում ավելի քան յոթ հազար հայի:

Արևմտահայերն ինքնապաշտպանության դիմեցին նաև այլ վայրերում: Այնտեղ, որտեղ հայերը դիմադրում էին, ավելի քիչ էին զոհեր տալիս, քան այնտեղ, որտեղ հանձնվում էին թշնամու ողորմածությանը:

Ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ դրսևորվեց հայ ժողովրդի ազատաբաղձ և անկոտրում ոգին: Այդ հերոսամարտերն ապացուցեցին, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից փրկության միակ հույսը զինված պայքարն է:

1890-ական թվականների կոտորածների ժամանակ եղան թուրքեր և քրդեր, որոնք պաշտպանեցին հայերին: Այսպես, Մոկսի կառավարիչ, ազգությամբ քուրդ Մուրթուլլա բեյը, տեղեկանալով ջարդերի մասին, մի գիշերվա ընթացքում Վանից հասնում է Մոկս և կանխում կոտորածը: Ցավոք, այդպիսի մարդկանց թիվը քիչ էր: Թուրքերի և քրդերի մեծ մասը, կրոնական մոլեռանդությամբ և թալանի տենչով համակված, տուրք տվեց իշխանության կոչերին և մասնակցեց կոտորածներին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ զեյթունցիները որոշեցին զինված պայքարի նախապատրաստվել: Ո՞ր կուսակցությունը կազմակերպեց Զեյթունի ապստամբությունը, ո՞վ դարձավ նրա փաստական ղեկավարը: Նկարագրե՛ք ապստամբության ընթացքը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ թուրքական իշխանությունները զիջումների գնացին և պայմանագիր կնքեցին ապստամբների հետ: Ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ նշանակություն ունեցավ ապստամբությունը:
2. Փորձե՛ք ապացուցել, որ կոտորածները չեն ընկճել արևմտահայության մարտական ոգին: Ի՞նչ էք կարծում, ինքնապաշտպանությունը փրկության միջոց էր, թե՞ պատվավոր մահ: Նկարագրե՛ք Մալաթիայի և Մարաշի ինքնապաշտպանական մարտերը: Ո՞րն էր դրանց նշանակությունը:

3. Ե՛րբ տեղի ունեցավ Վանի ինքնապաշտպանությունը: Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին վանեցիների հաջողությունների պատճառները: Ինչպե՞ս էք գնահատում ինքնապաշտպանության ղեկավարների դիմադրությունը դադարեցնելու և Պարսկաստան հեռանալու որոշումը:
4. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը: Ո՞րն էր գավառապետին հավատալու պատճառը. հայերի դյուրահավատությունը, միամտությունը, թե՛ պայքարի հեռանկարը կորցնելը:
5. Տեքստից դուրս գրե՛ք տարեթվերը և կազմե՛ք ժամանակագրություն:

ԹԵՍՏ

Ո՞վ էր Ջեյթունի ապստամբության փաստական ղեկավարը.

1. Եղիշե քահանա Խաչատրյանը,
2. Աղասին,
3. Նազարեթ Չավուշ Նորաշխարհյանը,
4. Մխլ-Շահենը:

ԹԵՄԱ 9-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 1880-90-ական թթ. ավելի վայրագ բնույթ ստացան արևմտահայերի ազգային և տնտեսական հալածանքները: Թուրք կառավարող վերնախավի և սուլթան Համիդ II-ի մոտ արմատավորվել էր այն մտայնությունը, թե Հայկական հարցը պետք է «լուծել» հայերին բնաջնջելու միջոցով: Արևմտահայ ազատագրական շարժումները ճնշելու նպատակով կազմվեցին քրդական «համիդիե» հեծելազնդերը: Սուլթանական կառավարության կողմից 1890-ական թվականներին մշակվեց հայերի ջարդի ծրագիր:
2. Սուլթանական կառավարության ազգահալած քաղաքականությունը հանգեցրեց Սասունի 1894թ. ապստամբությանը: Այն ղեկավարում էին Մեծն Մուրադը, Գևորգ Չաուշը, Հրայրը և ուրիշներ: Չնայած ապստամբությունը ճնշվեց, բայց խթանեց ազատագրական շարժման ծավալումը:
3. Ազատագրական պայքարը և մեծ տերությունների դիվանագիտական ճնշումը սուլթան Աբդուլ Համիդին հարկադրեցին ընդունել բարենորոգումների 1895թ. Մայիսյան ծրագիրը, որը կյանքում չիրագործվեց: Նույն թվականի սեպտեմբերին Կ.Պոլսում կազմակերպված Բաբ Ալիի խաղաղ ցույցը գնդակոծվեց իշխանությունների կողմից: Դա առիթ ծառայեց Կ.Պոլսում հայերի կոտորածներ հրահրելու:
4. Արևմտահայ ազատագրական շարժումները ճնշելու, Հայկական հարցը վերացնելու նպատակով սուլթան Համիդը 1894-1896թթ. կազմակերպեց հայկական կոտորածներ, որոնց զոհ գնաց ավելի քան 300 հազար հայ: Մի շարք վայրերում (Վան, Մուշ, Ուրֆա, Չարսանջակ և այլն) տեղի ունեցան ինքնապաշտպանական մարտեր:

5. Տեղեկանալով, որ թուրքերը մեծ ուժեր են կենտրոնացնում Ջեյթունի հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար, զեյթունցիները զենքի դիմեցին: Նրանք 1895թ. աշնանը ապստամբություն բարձրացրին թուրքական բռնապետության դեմ: Նրանց երկարատև և համառ պայքարն ավարտվեց որոշ հաջողությամբ: Ջեյթունում նշանակվեց քրիստոնյա կառավարիչ (հույն):
6. 1890-ական թթ. ջարդերի ժամանակ մեծ տերությունները էական ոչինչ չձեռնարկեցին արևմտահայությանն օգնելու համար: Հայկական հարցը նրանց կողմից շարունակում էր օգտագործվել Օսմանյան Թուրքիայում իրենց քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունը տարածելու, օգուտներ կորզելու նպատակով: Միայն առաջադեմ գործիչների հանդես եկան հայերի պաշտպանությամբ, իրենց կառավարություններից պահանջելով ազդու միջոցներով դադարեցնել կոտորածները:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ XX Դ. ՍԿԶԲԻՆ

Առաքելոց վանքի կռիվը: 1890-ական թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերից հետո թվում էր, թե արևմտահայությունն ի վիճակի չէ դիմադրել օսմանյան բռնապետությանը և համակերպվել է իր դրության հետ: Մակայն արևմտահայությանը չէր լքել ազատագրվելու գաղափարը: Երկյուղելով նոր ելույթներից՝ թուրքական կառավարությունը միջոցների է դիմում արգելելու ազատագրական շարժումները: Այդ նպատակով օսմանյան իշխանությունները Կովկասից սովոր թվով մահմեդական ժողովուրդների են բնակեցնում Արևմտյան Հայաստանում:

Հայ բնակչությանը մնում էր միայն իր իրավունքները պաշտպանել զինված պայքարի միջոցով: Զոհված հայդուկներին փոխարինելու են գալիս նորերը: Օսմանյան բռնապետության դեմ ուղղված շարժումը շարունակում էին ղեկավարել ազգային կուսակցությունները՝ հատկապես Գաշնակցությունը: Աղբյուր Սերոբի սպանությունից հետո արևմտահայության ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը Տարոնում գլխավորում են Անդրանիկն ու Հրայրը:

Ժողովրդի մարտական ոգին բարձրացնելու նպատակով Անդրանիկը 37 հայդուկների հետ որոշում է ամրանալ Մուշ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Առաքելոց վանքում: Նման բացահայտ մարտահրավերով Անդրանիկը և Գևորգ Չաուշը ապացուցում էին, որ պայքարը շարունակվում է:

1901թ. նոյեմբերի 3-ին հայդուկները հասնում են Առաքելոց վանք: Նրանց են միանում երկու տասնյակ զինված գյուղացիներ: Միացյալ ուժերով Նրանք ձեռնամուխ են լինում վանքի ամրացման աշխատանքներին:

Օսմանյան իշխանությունները, տեղեկանալով այդ մասին, զորք են ուղարկում վանքում ամրացած հայդուկներին պատժելու համար: Թուրք զինվորները և նրանց միացած մահմեդական զինված ջոկատները վանքն ամուր օղակում են: Երկուստեք փոխհրաձգություն է սկսվում: Չսայած կառավարական ուժերի թվային մեծ գերակշռությանը, նրանց չի հաջողվում գրավել վանքը: Բազմաթիվ թուրք զինվորներ են ընկնում վանքը գրոհելիս:

Տեսնելով, որ զենքի ուժով հնարավոր չէ ընկճել հայերին, թուրքական հրամանատարությունը դիմում է բանակցությունների՝ առաջարկելով ներկայացնել պահանջները:

Առաքելոց վանք մտած կառավարական պատվիրակությանը Անդրանիկը ներկայացնում է իրենց պահանջները: Դրանք էին՝ ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, տասանորդ տուրքի հավաքումը կատարել հայ գյուղացիների միջոցով, քրդերի զավթած գյուղերը վերադարձնել իրենց տերերին, զինաթափել հայկական բնակավայրերը ասպատակող քուրդ ելուզակներին և այլն:

Ներկայացված պահանջներից կատարվում է միայն առաջինը: Բանտից ազատ են արձակվում 31 հայ բանտարկյալներ: Սակայն պատվիրակության հեռանալուց հետո հակառակորդը վերսկսում է հրաձգությունը, և մարտը բորբոքվում է նոր թափով: Թուրքական անընդմեջ հարձակումներն ապարդյուն էին: Հակառակորդին չի հաջողվում ճեղքել հայերի պաշտպանությունը: Թուրքերի բանակատեղիում համաճարակ է բռնկվում: Հայերի դրությունը ևս ծանր էր, սպառվում էր զինամթերքը: Ուստի Անդրանիկն ու իր զինակիցները որոշում են ճեղքել պաշարումը: 1901թ. նոյեմբերի 27-ի ձյունածածկ գիշերը, քղարկվելով սպիտակ սավաններով, հայդուկները կարողանում են դուրս գալ վանքից և հեռանալ:

Առաքելոց վանքի կոիվը լայն արձագանք գտավ: Այն ցույց տվեց, որ համիդյան ջարդերը չեն կարողացել մարել արևմտահայության ազատատենչ ոգին: Սկսվում է հայկական ուժերի համախմբումը: Արևմտյան Հայաստանում ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով կազմվում է ղեկավար կենտրոն:

**Մշո Սբ Առաքելոց վանքի
ընդհանուր տեսքը**

Սասունի ինքնապաշտպանությունը: Օսմանյան իշխանությունները, տակավին 1894թ. չկարողանալով ընկճել սասունցիների դիմադրությունը, վճռում են նոր արշավանք կազմակերպել: Դրանով նրանք ձգտում էին վերացնել արևմտահայության ազատագրական կարևոր կենտրոններից մեկը:

Մենակ (Եգոր Առուստամյան)
(1882-1903)

Այդ ծրագիրն իրականացնելու համար իշխանությունները 1902-1904թթ. ընթացքում սկսում են զորամասեր տեղափոխել Մշո դաշտ և Սասուն: Զինվորների թիվը հասցվում է 10 հազարի: Նրանց են միանում շրջակա քրդական մի քանի ցեղեր: Կառավարության նախապատրաստություններն անսկաստ չեն մնում սասունցիներից: Նրանք ևս դիմում են նախազգուշական միջոցների: Հայ ազգային կուսակցությունները, անհանգստացած Արևմտյան Հայաստանից եկող տագնապալի լուրերից, որոշում են օգնություն ուղարկել Սասուն: 1902-1904թթ. Դաշնակցություն և Հնչակյան կուսակցությունները կազմակերպում են հայդուկային և զինատար խմբերի անցումը Արևմտյան Հայաստան:

Հ. Յ. Դաշնակցության հանձնարարությամբ Մենակը (Եգոր Առուստամյան) 1903թ. հետախուզեց Սասուն օգնություն հասցնելու ճանապարհները: Նույն

Թորգոմ (Թուման Թումյանց)
(1879-1904)

թվականի գարնանը ռուս-թուրքական սահմանն անցան դաշնակցական մի քանի ջոկատներ: Նրանցից միայն Թորգոմի (Թուման Թումյանց) 23 հոգուց բաղկացած հեծելաջոկատին հաջողվեց հասնել Սասուն: Նրանց հայտնվելը մեծ ոգևորություն առաջացրեց: Սակայն հայ ազգային կուսակցություններին չի հաջողվում անհրաժեշտ օգնությունը հասցնել Սասուն: Գրեթե բոլոր խմբերը, ճանապարհին մարտի բռնվելով ռուս սահմանապահների, թուրքական զորքի և քրդական ջոկատների հետ, չեն հասնում իրենց նպատակին: Չի հաջողվում Սասուն ուղարկել նախատեսված օգնությունը:

1903թ. աշնանը Սասունի Գելիեզուզան գյուղում տեղի ունեցավ ինքնապաշտպանության կազմակերպիչների և մի շարք գյուղերի ավագների ու քահանաների ժողով: Ընտրվեց զինվորական խորհուրդ: Նրա անդամներն էին Անդրանիկը, Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան), Կայծակ Առաքելը (Տիգրան Աբաջյան), Սերաստացի Մուրադը, Սմբատը և ուրիշներ: Ինքնապաշտպանության ղեկավար ընտրվեց Անդրանիկը:

Զինվորական խորհուրդը մեծ զգուշությամբ, կառավարությունից գաղտնի, նախապատրաստվում է դիմադրության: Միաժամանակ քայլեր էին

ձեռնարկվում, որպեսզի հարկադրեն սուլթանին հրաժարվել Սասունի վրա արշավելուց:

Թուրքական կառավարությունը հայերի դեմ ուղարկում է թնդանոթներով և գնդացիներով զինված 10 հազար զինվոր: Նրանց էին միացել 5 հազար զինված քրդեր: Թշնամուն դիմագրավում էին 200 հայդուկ և 1000 սասունցիներ: Նրանք պաշտպանում էին տեղի 12 հազարի հասնող բնակչությանը:

1904թ. ապրիլի 1-ին սկսվում է Սասունի վրա օսմանյան ուժերի հարձակումը հյուսիսից և հարավից: Նրանց դիմագրավում էին Հրայրի և Գևորգ Չաուշի ուժերը: Հայ ինքնապաշտպանները նահանջում են Տավորիկ: Ապրիլի 6-ին թուրքերն անցնում են լայնածավալ հարձակման: Հրայրն իր մարտիկներով կարողանում է կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը: Թուրքերը, սակայն, լրացուցիչ ուժեր են կենտրոնացնում և հրետանու կրակի ներքո անցնում են հարձակման: Չկարողանալով դիմագրավել թշնամուն՝ Հրայրը մի քանի գյուղերի բնակչության հետ նահանջում է Գելիեգուզան, որի ժամանակ էլ սպանվում է: Ջոհվեց հայ ազատագրական պայքարի ամենապայծառ ռահվիրաներից մեկը: Հրայրին թաղում են Աղբյուր Սերոբի կողքին, Գելիեգուզան գյուղում:

Սասունցիներին հաջողվում է կանգնեցնել հակառակորդի հարձակումը: Նրանք հարկադրում են թուրքերին նահանջել մինչև Շենիկ:

Ապրիլի 15-ին օսմանյան հրամանատարությունը նախաձեռնում է նոր հարձակում: Հայերը ստիպված էին դիմագրավել 20 անգամ գերազանցող ուժերին: Հակառակորդին հաջողվում է ծանր մարտերով մոտենալ Գելիեգուզանին: Սասունցիների ինքնապաշտպանության վերջին օջախը պաշտպանում էին Անդրանիկի գլխավորած մարտիկները: Ի վերջո զգացվում է զինամթերքի պակասը, և ինքնապաշտպանները ստիպված են լինում տեղի տալ: Ապրիլի 22-ին թուրքական զորքերը գրավում են Գելիեգուզանը: Ինքնապաշտպանները 10 օր շարունակ անհավասար մարտեր են մղում՝ ապահովելով խաղաղ բնակչության նահանջը Մշո դաշտի հայկական գյուղեր:

Գիմադրական կռիվները շարունակվում են մինչև 1904թ. հուլիսի կեսերը: Հայերը շարունակում են մի շարք հաղթանակներ տանել: Ուժերը, սակայն, անհավասար էին: Թուրքական բանակին և քրդական ջոկատներին հաջողվում է ճնշել հայերի ինքնապաշտպանությունը: 1904թ. Սասունի ինքնապաշտպանությունն ավարտվում է հայերի պարտությամբ:

Օսմանյան իշխանությունները փորձում են սասունցիներին վերաբնակեցնել Մշո դաշտում: Լեռնականները, սակայն, ոչ միայն մերժեցին կատարել նրանց պահանջը, այլև սպառնացին կրկին գենքի դիմել: Ի վերջո, իշխանությունները հարկադրված էին տեղի տալ և թույլատրել սասունցիներին վերադառնալ:

Սասունում հայերն ունեցան շուրջ 7 հազար սպանված: Ավերվեց և թալանվեց 42 գյուղ:

Ինքնապաշտպանության ընթացքում Եվրոպայի տերություններին ուղղված օգնության դիմումներն ու խնդրագրերը մնացին անպատասխան: Ռուսաստանը, պատերազմի մեջ լինելով Ճապոնիայի հետ, չէր ցանկանում լարել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ և բացասաբար էր վերաբերվում հալազատագրական շարժումներին:

Սասունի դեպքերով չեն վերջանում թուրքական բռնությունները: Սուլթանական զորքերը ավերիչ արշավանքներ են կազմակերպում Սշո դաշտի հայկական գյուղերի վրա: Գիմադրելով ջարդարարներին և թուրքական նոր ստորանքներից հայ բնակչությանը զերծ պահելու համար հայդուկային խմբերի զգալի մասը որոշում է աստիճանաբար հեռանալ Արևմտյան Հայաստանից: Գևորգ Չաուշն իր կողմնակիցներով մնում է երկրում: 1905-1907թթ. ընթացքում Գ. Չաուշը պայքարում է թուրք և քուրդ հարստահարողների դեմ: Օսմանյան իշխանությունները գերագույն ճիգեր են գործադրում խիզախ հայդուկի հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար: 1907թ. մայիսին Սուլուխ գյուղի մոտ նա ծանր վիրավորվում է և կնքում իր մահկանացուն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ քայլերի դիմեց Անդրանիկը ժողովրդի մարտական ոգին բարձրացնելու համար: Ձեր կարծիքով՝ ճիշտ էին Անդրանիկի ձեռնարկումները:
2. Նկարագրե՛ք Առաքելոց վանքի կոնիվը: Ի՞նչ եք կարծում, այն ծառայե՞ց իր նպատակին:
3. Ինչո՞ւ ազգային կուսակցություններին չհաջողվեց անհրաժեշտ օգնություն հասցնել Սասուն:
4. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Սասունի ինքնապաշտպանությունը:
5. Որո՞նք են Արևմտյան Հայաստանից հայդուկների հեռանալու պատճառները: Ճիշտ էր արդյոք այդ քայլը:

ԹԵՍՏ

Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարն էր.

1. Հրայրը,	3. Մուրադը,
2. Կայծակ Առաքելը,	4. Անդրանիկը:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1-2. ՑԱՐԻՋՄԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1903թ. հունիսի 12-ի հրամանագիրը: Ցարի կողմից հայ ժողովրդի դեմ XX դարի 90-ական թվականներից ծայր առած հալածանքներն ավելի սաստկացան իշխան Գ. Գոլիցինի օրոք: Նա 1896թ. նշանակվում է Կովկասի կառավարչապետ:

XX դարի սկզբին հայկական մշակութային միությունների, դպրոցների, մանուկի, մտավորականության դեմ իրականացվող բռնություններն արտահայտվեցին նոր ուժով: 1903թ. հունիսի 12-ին ցար Նիկոլայ II-ը Գոլիցինի ստորաձևով ստորագրեց հատուկ օրենք, որով պետությանն էր անցնում հայկական հոգևոր հաստատություններին պատկանող ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը:

Այդ օրենքն ուղղված էր լուսավորական-կրթական հիմնարկությունների, առաջին հերթին դպրոցների դեմ: Հայտնի է, որ վանքերի և եկեղեցիների կալվածքներից ստացվող եկամուտների հաշվին էին պահվում հայկական դպրոցները: Այս նոր բռնությունը լցրեց ժողովրդի համբերության բաժակը:

Ինչպես Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, այնպես էլ Անդրկովկասի հայաբնակ կենտրոններում տեղի ունեցան բազմաթիվ ելույթներ, ցույցեր: Դրանք հաճախ վերածվում էին ոստիկանության և ժողովրդի միջև զինված ընդհարումների: 1903թ. օգոստոսին Գանձակում տեղի ունեցավ առաջին զինված ընդհարումը, որի հետևանքով բնակչությունը սովեց մոտ 80 սպանված և վիրավոր:

Թիֆլիսում և Բաքվում նույնպես ընդհարումներ եղան բնակչության և ոստիկանության միջև: Ցույցեր և ելույթներ տեղի ունեցան նաև Ալեքսանդրապոլ, Երևան, Շուշի քաղաքներում, էջմիածնում և բազմաթիվ գյուղերում:

Հայապահպանության և եկեղեցու ունեցվածքը վերադարձնելու խնդրում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հայ ազգային կուսակցությունները, մասնավորապես Հայ հեղափոխական դաշնակ-

Երևանի հրապարակը

ցություն և Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները: Այդ օրերին ընդհատակում հրատարակվող մարքսիստական «Իսկրա» թերթում լույս տեսավ հայ նշանավոր հեղափոխական Բոգդան Կոնյանցի «Նոր կողպուտ» հոդվածը, որտեղ նա մերկացնում էր ցարական իշխանությունների ավազակությունը Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ:

1904թ. սկսված ռուս-ճապոնական պատերազմը, հեղափոխական շարժումները, հայ ժողովրդի միահամուռ դիմադրությունը հարկադրեցին կառավարությանը հրաժարվել հակահայ բացահայտ դիրքորոշումից: Իշխանությունները վերադարձրեցին եկեղեցական գույքը և 1905թ. օգոստոսի 1-ի հրովարտակով չեղյալ հայտարարեցին 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքը:

Արևելյան Հայաստանը ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին: 1905թ. հունվարի 9-ին (22) Պետերբուրգում բանվորների խաղաղ ցույցի գնդակոծությամբ սկսվեց Ռուսաստանում բուրժուա-դեմոկրատական առաջին հեղափոխությունը: Հեղափոխությունը նպատակ ուներ տապալել ցարիզմը և երկրում հաստատել ժողովրդավարական կարգեր: Ռուսաստանի մայրաքաղաքում բանվորների նկատմամբ տեղի ունեցած արյունալի սպանդն ալեկոծեց ամբողջ երկիրը: Ծայր առան գանգվածային շարժումներ: Պայքարի մեջ ընդգրկվեց նաև Անդրկովկասը: Հունվար-փետրվար ամիսներին անընդհատ գործադուլներ էին տեղի ունենում Թիֆլիսում, Բաքվում: Գործադուլների ալիքը հասավ նաև Հայաստան: 1905թ. մարտին գործադուլ հայտարարեցին Ալավերդու հանքարդյունաբերության շրջանի շուրջ 1000 բանվորներ: Նրանց պահանջները հիմնականում տնտեսական բնույթ ունեին:

Բանվորական գործադուլներն իրենց ազդեցությունը ունեցան նաև հայ գյուղացիության վրա: Արդեն 1905թ. գարնան, ամռան ամիսներին Հայաստանի մի շարք վայրերում, հատկապես Լոռիում տեղի ունեցան գյուղացիական ելույթներ:

1905թ. աշնան-ձմռան ամիսներին հեղափոխական շարժումը Ռուսաստանում հասավ իր բարձրակետին, որն ստիպեց թագավոր Նիկոլայ II-ին հոկտեմբերի 17-ին մանիֆեստ հրապարակել, որով ազդարարվում էին «քաղաքական ազատությունների անխախտ հիմունքներ» և օրենսդիր Դումայի (Խորհրդարանի) հրավիրում: Խորհրդարանի հրավիրումն արդեն ապացույց էր այն բանի, որ Ռուսաստանը դառնում էր սահմանադրական միապետություն:

Հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները: Հեղափոխության առաջին ամիսներից արքունիքը, բարձրաստիճան պաշտոնյաները միջոցներ էին որոնում ժողովրդի ուժերը մասնատելու համար: Իշխանությունները չէին խորշում դիմելու այնպիսի հանցավոր քայլի, ինչպիսին տարբեր ժողովուրդների միջև կրոնական և ազգային թշնամանք բորբոքելն էր:

1905թ. փետրվարի 6-ին տեղական իշխանությունների և հատկապես Բաքվի նահանգապետ Մ. Նակաշիձեի հրահրումով մի քանի օր անընդհատ

տեղի ունեցան հայ-աղբրեջանական ընդհարումներ: Սակայն չարիքը միայն Բաքվով չսահմանափակվեց: Բաքուն ազդանշան ծառայեց Անդրկովկասի մյուս վայրերի համար:

Խաղաղ աշխատանքով զբաղված հայ բնակչությունը ընդհարումների առաջին օրերին անակնկալի եկավ և բավականին զոհեր տվեց: Հետագայում հայերը կազմակերպվեցին և հակառակորդ կողմին զգալի կորուստներ պատճառեցին: Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունն այս ծանր օրերին իր վրա էր վերցրել Դաշնակցություն կուսակցությունը: Նշանավոր հայդուկներ Նիկոլ Դումանը, Վարդանը (Խանասորի Վարդան), Քեռին (Արշակ Գաֆաֆյան) և մյուսները ղեկավարում էին դիմադրական մարտերը:

**Նիկոլ Դումանի (1867-1914)
ջոկատի մի մասը**

Կատաղի բախումներ եղան Գանձակի նահանգում, այդ թվում և Շուշի քաղաքում: 1905թ. օգոստոսին Շուշիի կոտորածին արձագանքեց Բաքուն, որտեղ ընդհարումներն ուղեկցվում էին նավթահորերի և նավթագործարանների հրդեհումով:

Նոյեմբերի 20-ին Բաքվում սկսվեց և այնտեղից Վրաստան ու Հայաստան տարածվեց ջարդերի և կոտորածների նոր ալիք: Վրաստանում, մասնավորապես Թիֆլիսում, հայկական ինքնապաշտպանությունը գլխավորում էր Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյանը): Սաստիկ կռիվներ տեղի ունեցան Սյունիքում, որտեղ թաթարական մեծաթիվ ուժերին դիմագրավում և պարտության էին մատնում հայկական փոքրաթիվ, բայց կազմակերպված խմբերը: 1906թ. ընթացքում Անդրկովկասի գանազան վայրերում դեռևս ընդհարումներ էին տեղի ունենում:

**Արմեն Գարո
(Գարեգին
Փաստրմաճյան)
(1872-1923)**

1906թ. սեպտեմբերին ցարական իշխանությունները դադարեցնում են երկրում բռնկված ընդհարումները, քանի որ այլևս կարիք չկար ապակայունացնելու իրադրությունը:

Հայ-աղբրեջանական կռիվների ժամանակ համերաշխության կոչերով հանդես եկան երկու ժողովուրդների առաջադեմ ներկայացուցիչներից շատերը և հատկապես Հովհաննես Թումանյանն ու աղբրեջանցի գրող Միրզա Սափիրը:

Հեղափոխական շարժումների հետագա ընթացքը: Չնայած 1905թ. դեկտեմբերյան զինված ապստամբությունը պարտություն կրեց, բայց հեղափոխական շարժումները շարունակվեցին նաև 1906-1907 թվականներին:

Ռուսաստանում ծավալված հեղափոխական շարժումների համեմատությամբ Հայաստանում տեղի ունեցած հուզումները զգալիորեն թույլ էին: Դրանք ավելի շուտ ռուսաստանյան շարժումների արձագանքներն էին: Դա բացատրվում էր նաև նրանով, որ հայ ժողովրդի ուշադրությունը գերազանցապես բևեռված էր Արևմտյան Հայաստանի վրա, որտեղ հայերի զանգվածային կոտորածներ էին տեղի ունենում: Հեղափոխության տարիներին Ռուսաստանում աշխույժ գործունեություն ծավալեց Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Նրա նշանավոր հայազգի գործիչներից Ստեփան Շահումյանը, Բոգդան Կնունյանցը և Սուրեն Սպանդարյանը 1905 թվից առաջ Հայաստանում ստեղծել էին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ, որոնք հեղափոխության տարիներին դարձան կազմակերպություններ: Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության անդամները, իրենց կուսակցության հիմնարար դրույթներին հավատարիմ, և՛ արևելահայության, և՛ արևմտահայության ազատագրությունը կապում էին ռուսաստանյան հեղափոխության հաղթանակի հետ:

**Ստեփան
Շահումյան
(1878-1918)**

Հայ ժողովրդական զանգվածներին ազգային հարցի լուծման նման հեռանկարները իրական չէին թվում, ուստի սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցությունը համեմատաբար թույլ էր:

**Սուրեն
Սպանդարյան
(1882-1916)**

Հեղափոխության տարիներին հայ հասարակական կյանքի աշխուժացման վկայությունն էր նաև Դաշնակցություն կուսակցության ձեռնարկած հայկական եկեղեցին բարենորոգելու փորձը: Դաշնակցությունը կարողացավ համոզել կաթողիկոս Սկրտիչ Խրիմյանին 1906թ. կոնդակ հրապարակել, որով ազդարարում էր հայկական եկեղեցու ժողովրդավարական սկզբունքը վերականգնելու մասին:

1906թ. օգոստոսի 17-ին էջմիածնում բացվեց 46 պատգամավորների մասնակցությամբ ժողով: Ժողովի նախագահ ընտրվեց Դաշնակցություն կուսակցության նշանավոր գործիչ Սիմոն Զավարյանը: Սակայն կովկասյան իշխանությունները խիստ անհանգստացած էին ժողովում տեղի ունեցող ըմբոստ ելույթներից, և նրանց հրահանգով օգոստոսի 30-ին փակվում է ժողովը:

1906թ. հունվար-մարտ ամիսներին տեղի ունեցան Դումայի ընտրությունները: Դուման բացվեց 1906թ. ապրիլին: Մասնակցելով վերջինիս աշխատանքներին՝ հայ պատգամավորները հատուկ հարցապնդում կատարեցին հայ-ադրբեջանական ընդհարումների ժամանակ իշխանությունների սադրիչ գործունեության վերաբերյալ: Դումայի պատգամավորների ըմբոստ վերա-

բերնունքը պատճառ է դառնում, որ կառավարությունը ցրի Դուման: Երկրորդ դուման ևս չարդարացրեց Նիկոլայ II-ի հույսերը, այն ևս ցրվեց:

1907թ. հունիսերեքյան հեղաշրջումով ավարտվեց Ռուսաստանի առաջին ժողովրդական հեղափոխությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՛րբ է ստորագրվել հայկական հոգևոր հաստատությունների գույքի բռնագրավման մասին հրամանագիրը: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում այն: Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը մերժեց այդ օրենքը:
2. Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչը ստիպեց ցարական կառավարությանը չեղյալ հայտարարել 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքը: Ի՞նչ հետևություններ կարելի է անել դրանից:
3. Ե՛րբ սկսվեց ռուսական առաջին հեղափոխությունը և ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում: Ինչպիսի՞ն է ձեր վերաբերմունքը հեղափոխությունների նկատմամբ:
4. Ինչպիսի՞ արձագանք գտավ ռուսական առաջին հեղափոխությունը Արևելյան Հայաստանում: Թվարկե՛ք Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած առավել հայտնի ելույթները:
5. Ի՞նչ նպատակով ցարական կառավարությունը կազմակերպեց հայ-թաթարական ընդհարումները: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ ցարական իշխանությունները որպես թիրախ ընտրեցին հայերին ու թաթարներին:
6. Ե՛րբ և ինչո՞ւ դադարեցվեցին հայ-թաթարական բախումները: Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչ հետևանքներ ունեցան:
7. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ ռուսական առաջին հեղափոխությունը Հայաստանում և ինչպե՞ս ավարտվեց այն:

ԹԵՍՏ

Հայ-թաթարական բախումները սկսվել են.

1. 1905թ. հունվարին,   3. 1906թ. սեպտեմբերին,
2. 1905թ. փետրվարին,   4. 1907թ. փետրվարին:

3. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1907-1912 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ցարական կառավարությունը և «Դաշնակցության գործը»: 1905 թվականի հեղափոխության պարտությունից հետո սկսվեց հետադիմության, ռեակցիայի ժամանակաշրջանը:

Երկիրը հնազանդ պահելու համար ցարական հետադիմական պաշտոնյաներն ամիթներ էին որոնում բռնությունների դիմելու համար:

Շուտով ներկայացավ այդպիսի առիթ: Խմբապետ Միհրանը (Գաբրիել Քեշիշյան) գժտվեց Դաշնակցության ղեկավարության հետ: Կուսակցությունը

**Պյոտր Ստոլիպին
(1862-1911)**

Միհրանին վտարեց իր շարքերից: Նա ցարական ոստիկանությանը մատնեց Դաշնակցության վերաբերյալ իրեն հայտնի գաղտնիքները: Սկսվեցին ձերբակալություններ: Ցարական իշխանությունները ստեղծեցին այսպես կոչված «Դաշնակցության գործը» և փորձեցին այն օգտագործել հայ մտավորականությանը հակառուսաստանյան քաղաքականության մեջ մեղադրելու համար: «Դաշնակցության գործի» բուն քննությունը սկսվեց Պետերբուրգում, 1912թ. հունվարին: Մեղադրանք ներկայացվեց 159 մարդու: Դաշնակցականների հետ մեղադրյալների աթոռին հայտնվեցին բազմաթիվ անկուսակցականներ, այդ թվում մտավորականներ, մի քանի հայ արդյունաբերողներ: Դա բացատրվում է դատավարությանը համահայկական բնույթ տալու ցարական կառավարության միտումով: Դատավարության ընթացքում չհաջողվեց ապացուցել հայ ժողովրդի հակառուսական տրամադրությունների մասին սևհարյուրակային մամուլի կողմից տարածվող զրպարտությունները: Ռուսական ազատական մամուլը խիստ քննադատության տակ առավ ամբողջ դատավարությունը:

Կառավարությունը, հաշվի առնելով ծավալվող քննադատությունը, 1912թ. մարտի դատավճռով անմեղ ճանաչեց 94 մարդու, մյուսներն էլ համեմատաբար մեղմ պատիժներ ստացան: Այսպիսի «խաղաղ» վճիռը բացատրվում է նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ կատարված շրջադարձով:

Արդեն 1912թ. սկզբին Ռուսաստանը Բալկաններում, որի մի մասը շարունակում էր մնալ օսմանյան տիրապետության տակ, սլավոնների հովանավորելու քաղաքականություն էր վարում: Ուստի ռուսական կառավարությունը հանդուրժում և համեմատաբար մեղմ էր վերաբերվում հայկական ազգային շարժմանը և ազգային կուսակցություններին:

Արևելյան Հայաստանը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին (1912-1914թթ.): XX դարի երկրորդ տասնամյակում Հայաստանը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական առաջընթաց էր ապրում: Հայաստանում կառուցվում են նոր երկաթուղիներ և խճուղիներ: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Հայաստանի երկաթուղիների երկարությունը կազմում էր 680 կիլոմետր:

Հայաստանում 1909-1913 թվականներին պղնձի ձուլման քանակը 278,2 հազար փութից հասավ 343,4 հազար փութի: Պղնձարդյունաբերությունից հետո, ինչպես հայտնի է, իր տեսակարար կշռով երկրորդ տեղն էր բռնում սպիրտ-կոնյակի արդյունաբերությունը:

Մշակվում էին նաև Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի (Կաղզվան) աղահանքերը: Ղարաբաղում կային բազմաթիվ գորգագործական արհեստ-

տանոցներ, որոնց արտադրանքը հաջողությամբ սպառվում էր Անդրկովկասում: Երևանի նահանգում եղած մետաքսի ձեռնարկությունների արտադրանքը սպառվում էր միայն տեղում:

XX դարի երկրորդ տասնամյակը նշանավորվում է նաև հեղափոխական շարժումների նոր վերելքով: Արդեն 1910 թվականին Ռուսաստանում ծայր են առնում գործադուլային շարժումները, իսկ 1912 թվականին Ռուսաստանում սկսվում են հզոր բանվորական շարժումներ, որոնք տարածվում են ամբողջ երկրում:

1912 թվականը նաև Չորրորդ պետական դումայի հրավիրման տարի էր: Ի տարբերություն 1907 թվականին հրավիրված Երրորդ դումայի, որը ոչ մի կարևոր հետք չթողեց, Չորրորդը նշանակալից քաղաքական դերակատարություն ունեցավ Ռուսաստանի պատմության մեջ: Չորրորդ դումայում էր, որ բուռն կերպով արձարժվում էր նաև հայ ժողովրդի համար կարևորագույն՝ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու հարցը: Այն ջերմ պաշտպանություն էր գտնում ռուսաստանյան «կադետական» կուսակցության առաջնորդների կողմից, որոնք պնդում էին, որ վերաբացվող Հայկական հարցի լուծումը բխում է նաև Ռուսաստանի պետական շահերից:

Արևելյան Հայաստանում 1910-1914 թվականներին տեղի ունեցած բանվորական շարժումները, պետք է նշել, համեմատաբար թույլ էին և հեշտությամբ ճնշվում էին:

Գյուղացիական շարժումները, որ բռնկվում էին երկրի տարբեր վայրերում, ավելի տևական բնույթ ունեին և գնալով ավելի բազմամարդ էին դառնում: Այդուհանդերձ նրանց պահանջները տնտեսական հարցերից այն կողմ չէին անցնում, ուստի և իշխանությունների կողմից նույնպես հեշտությամբ ճնշվում էին:

Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Հայաստանում տեղակայված զորամիավորումներում տեղի էին ունենում բավական ուժեղ խմորումներ: Հուզումներ բռնկվեցին Կարսի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կադզվանի, Սարիղամիշի, Օլթիի զորամասերում:

Սակայն ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Հայաստանում, զինված հուզումները բացահայտ ապստամբության չվերաճեցին, որովհետև վրա հասած համաշխարհային պատերազմը փոխեց իրադրությունն ամբողջ երկրում:

Պատերազմը Ռուսաստանի ժողովուրդների առաջ դրեց այլ խնդիրներ.

Գորգագործական արհեստանոց

հեղափոխական պայքարի հարցերը հետին պլան մղվեցին: Հայրենիքի պաշտպանությունն առաջնահերթ գործ դարձավ: Երկրի վրա կախված վտանգը միավորեց բոլոր կուսակցություններին: Միայն ճախակողմյան կազմակերպությունները մնացին ցարական կարգերի դեմ դասակարգային կռիվը շարունակելու դիրքերում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ 1905-1907թթ. հեղափոխությունից հետո սաստկացան քաղաքական բռնությունները և ազգային հալածանքները:
2. Ի՞նչ իրադարձություններ ստիպեցին ցարական ինքնակալությանը փոխելու իր վերաբերմունքը և ավելի հանդուրժողական լինելու հայկական ազգային շարժումների նկատմամբ:
3. Ի՞նչ նոր տեղաշարժեր կատարվեցին Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում և ի՞նչ սոցիալական շարժումներ տեղի ունեցան:

ԹԵՄՏ

Չորրորդ պետական դումայում արծարծված հայ ժողովրդի համար կարևոր հարցն էր.

1. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը,
2. Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անցկացումը,
3. Հայաստանում զինվորական ելույթների ճնշումը,
4. Հայաստանում նոր երկաթուղու կառուցումը:

4. ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երիտթուրքական 1908թ. պետական հեղաշրջումը: Ինչպես տեսանք, Օսմանյան կայսրությունը տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ էր ապրում: Ուժեղացել էին հպատակ ժողովուրդների ազատագրական շարժումները: Թուրքական հասարակությունում առաջացել էին ուժեր, որոնք ցանկանում էին երկիրը դուրս բերել ծանր կացությունից և ամեն գնով պահպանել կայսրությունը: 1889թ. կազմակերպված «Իթթիհատ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը գլխավորում է հակասուլթանական շարժումը:

1907թ. դեկտեմբերին Փարիզում երիտթուրքական և դաշնակցական կուսակցությունները, արաբական, հրեական, ապա մակեդոնական կոմիտեները համաձայնության եկան համատեղ ջանքերով համիդյան վարչակարգը տապալելու և Թուրքիայում սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար:

1908թ. հուլիսին Մակեդոնիայում գորքերն ապստամբում են: Կարճ ժամանակում Թուրքիայում տեղի է ունենում պետական հեղաշրջում: Երկրում հաստատվում են սահմանադրական կարգեր, որտեղ վճռական դեր էին խաղում երիտթուրքերը:

Համիդյան բռնակալության տապալումը մեծ խանդավառություն առաջացրեց կայսրության բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի մեջ: Հայերի մեծ մասը հավատաց երիտթուրքերի խոստումներին՝ կարծելով, թե վերջ կտրվի իրենց տառապանքներին: Երիտթուրքերը, սակայն, հրաժարվեցին իրենց խոստումներից: Նրանք որդեգրեցին օսմանիզմի քաղաքականությունը: Իրականում այդ քաղաքականությունը նպատակ ուներ թուրքացնել բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին: Հանդիպելով նրանց դիմադրությանը՝ երիտթուրքերի ծրագիրն անհաջողության է մատնվում: Ավելի ուշ նրանք առաջ են քաշում պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի ծրագիրը: Առաջինը նպատակ ուներ Թուրքիայի շուրջը համախմբել մահմեդականներով բնակեցված երկրները և տարածքները, իսկ երկրորդը՝ համախմբել թուրքալեզու ժողովուրդներին: Երիտթուրքերն իրենց առջև խնդիր են դնում բռնի ձուլման միջոցով թուրքացնել կայսրության ոչ թուրք բնակչությանը: Աբդուլ Համիդ II-ը գաղտնի նախապատրաստություններ էր տեսնում վերականգնելու սուլթանական բացարձակ միապետությունը:

1909թ. մարտի 31-ին նա հեղաշրջում կազմակերպեց: Մակայն կառավարությանը հավատարիմ գորքերը վերականգնում են երիտթուրքերի իշխանությունը: Սուլթանը գահընկեց արվեց: Երիտթուրքերը գահ են բարձրացնում նրա եղբորը՝ Մահմեդ V-ին:

Ադանայի կոտորածը: Անցնելով իշխանության գլուխ՝ երիտթուրքերը սաստկացրին ազգային հալածանքները: Նրանք ազգայնամոլությունը բարձրացնում են պետական քաղաքականության աստիճանի: Փաստորեն երիտթուրքերը ազգային քաղաքականության խնդրում հանդիսացան Աբդուլ Համիդ II-ի ժառանգորդները: Նրանք յուրացրին և կատարելագործեցին սուլթանի հայացինք գործելակերպը: Անրապնդելով իրենց իշխանությունը՝ երիտթուրքերը ծրագրում և իրականացնում են Կիլիկիայի հայության կոտորածը:

XX դարի սկզբին Ադանայի նահանգի բնակչության մեծ մասը՝ մոտ 400 հազարը, իսկ Ադանա քաղաքի 60 հազար բնակչությունից 22 հազարը հայեր էին:

Նրանք նահանգի տնտեսության առաջատար ուժն էին: Առաջին հարվածը հասցվեց Ադանային, որի հայությունն աչքի էր ընկնում բարեկեցությամբ: Իշխանությունները ցանկանում էին տեր դառնալ հայերի ունեցվածքին և գլխավորը՝ վերջ տալ նրանց հնարավոր ազգային պահանջներին:

1909թ. ապրիլի 1-ին Ադանայի իշխանությունների կարգադրությամբ թուրքերը ներխուժում են քաղաքի հայկական թաղամասերը և սկսում

կոտորածն ու թալանը: Ջարդարարներին զոհ են գնում հիմնականում կանայք, երեխաներ և ծերունիներ: Երեք օր շարունակվում էին այդ ոճրագործությունները:

Ջարդերը միայն Ադանա քաղաքով չեն սահմանափակվում: Կոտորածներ են տեղի ունենում նաև Կիլիկիայի հայկական այլ բնակավայրերում:

Կիլիկիայի մի շարք վայրերում հայերը դիմում են ինքնապաշտպանության, որը հնարավորություն է տալիս շատերին փրկվելու:

Ադանայի ջարդի առաջին օրը՝ ապրիլի 1-ին, քաղաքի երեք հայկական թաղամասերում բնակիչներն ինքնապաշտպանություն են կազմակերպում: Մեծաքանակ և լավ զինված ուժերին դիմագրավում էին 173 հայեր:

Առաջին ջարդից հետո իշխանությունները խաբեությամբ հավաքում են քաղաքի հայերի գեները: Ապահովելով իրենց հնարավոր դիմադրությունից՝ թուրքերը շարունակում են կոտորածները: Դրանց մասնակցում էին օսմանյան զորքերը: Ադանայում հայերն ավելի քան 18 հազար զոհ են տալիս:

Երիտթուրք ելուզակներին միշտ չէ, որ հաջողվում էր անարգել հաշվեհարդար տեսնել հայ բնակչության հետ: Կիլիկիայի մի շարք հայկական բնակավայրերում հայերը կարողացան դիմադրություն կազմակերպել:

Դյորթ-Յոլ գյուղում 400 հայեր դիմագրավում են գերակշիռ ուժերի: Ինքնապաշտպանությունը գլխավորում է Միհրան Մելքոնյանը: Տղամարդկանց են միանում գերանդիներով և եղաններով զինված 100 կանայք և երիտասարդներ: Թուրքերը 13 օր շարունակ հարձակումներ են կազմակերպում գյուղի վրա, սակայն ապարդյուն: Օտարերկրյա հյուպատոսների միջնորդության և հայերի հերոսական դիմադրության շնորհիվ թուրքերը դադարեցնում են Դյորթ-Յոլի պաշարումը:

Միս քաղաքի բերդի ավերակները

Ջարդարարներին դիմագրավում է Միս քաղաքի հայությունը՝ 1500 հոգի: Ղևոնդ վարդապետ Թուրսարգյանի և Գյուտ վարդապետի ղեկավարությամբ նրանք ապաստանում են վանքում և դիմադրում ջարդարարներին: Մեկշաբաթյա պաշարումից հետո հակառակորդն ապարդյուն հեռանում է:

Շելյա Մուրադ գյուղի երիտասարդության հնգօրյա դիմադրության շնորհիվ բնակչությունը կարողանում է հեռանալ և ապաստանել Ադանայում:

Կիլիկիայի հայության հերոսական ինքնապաշտպանության մեջ նշանավոր էր Հաճընի 12-օրյա դիմադրությունը: Քաղաքի հայությունը Ներսես վարդապետի գլխավորությամբ դիմագրավում է թուրքական բազմահազար

ուժերին: Ի վերջո, Մերսին քաղաքի անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ պաշարումը դադարեցվում է: Մարաշ քաղաքում թուրքական իշխանությունները չեն համարձակվում տեղի հայության նկատմամբ որևէ բռնություն գործադրել, քանի որ երկյուղում են զեյթունցիների պատասխան հարձակումից: Նրանք սպառնացել էին իշխանություններին՝ Մարաշի հայերի կոտորածի դեպքում Ջեյթունը անտարբեր չի մնա իր հայրենակիցների ճակատագրի հանդեպ:

Ինքնապաշտպանական մարտեր են տեղի ունենում նաև հայկական այլ բնակավայրերում:

Ընդհանուր առմամբ Կիլիկիայի հայության ջարդերին զոհ է գնում ավելի քան 30 հազար մարդ: Տեղի հայությունը հայանվում է ծանր վիճակում: Միայն Ադանայի վիլայեթում հայերի նյութական կորուստը կազմում էր 20 միլիոն թուրքական լիրա:

Հայկական հարցը 1912-1914թթ.:

Երիտթուրքերի տիրապետությունը գրեթե ոչ մի էական փոփոխություն չնտրեց ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ արևմտահայության դրության մեջ: Ընդհակառակը, վատթարացրեց այն:

1912-1913թթ. Բալկանյան պատերազմներում Օսմանյան Թուրքիայի կրած պարտությունը քաղաքական աշխուժություն է առաջացնում հայերի շրջանում: Ելնելով ստեղծված բարենպաստ իրավիճակից՝ հայերը որոշում են մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրել հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ իրականացնելու վրա: 1912թ. հոկտեմբերի 2-ին կաթողիկոս Գևորգ V-ը պաշտոնապես դիմում է Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Գաշկովին՝ խնդրելով հարց բարձրացնել ցարի առջև՝ Բեռլինի 61-րդ հոդվածը իրականացնելու համար: Մեկ ամիս անց կաթողիկոսը եզրփաստահայ նշանավոր քաղաքական և հասարակական գործիչ Պողոս Նուբար Փաշային լիազորում է մեծ տերություններին ներկայացնել հայկական բարենորոգումների խնդիրը: Հայկական հարցի վերաբացումից անհանգստացած թուրքական կառավարությունը կազմում է բարենորոգումների մի ծրագիր: Դրանով նախատեսվում էր բարենորոգումներ կատարել հայկական վեց վիլայեթներից (Վան, Բիթլիս,

Գևորգ V Սուրենյանց (1847-1930)

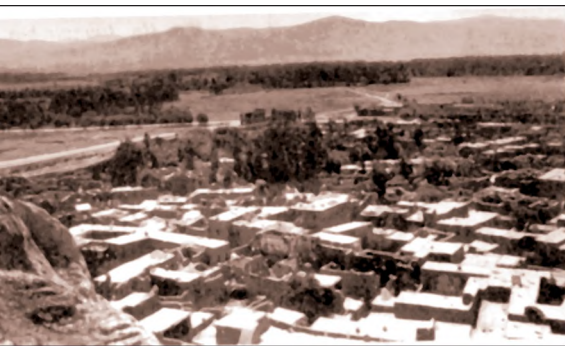
Պողոս Նուբար փաշա (1851-1930)

Գիարբեքիր, Տրապիզոն, Էրզրում և Սեբաստիա) միայն չորսուն:

Իրենց հերթին արևմտահայերը կազմում են բարենորոգումների իրականացման սեփական ծրագիրը: Այն նախատեսում էր վեց վիլայեթները միավորել մեկ երկրամասի մեջ, որը պետք է գլխավորեր գերագույն կոմիսարը կամ գեներալ-նահանգապետը:

Հայկական բարենորոգումների իրականացման վերահսկողությունը դրվում էր մեծ տերությունների վրա: Ռուսաստանը պետք է հետևեր դրանց իրագործմանը:

Հայկական բարենորոգումների խնդիրը և ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: 1912թ. վերջին և 1913թ. սկզբին ռուսական, անգլիական և

ֆրանսիական կառավարությունները համաձայնության են գալիս Օսմանյան Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների նախագիծ կազմելու:

1913թ. հունիսի 4-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան աշխատակից Անդրեյ Մանդելշտամը ներկայացնում է բարենորոգումների իրականացման ռուսական տարբերակը: Այն նախատեսում էր հայկական վեց վիլայեթներից կազմել մեկ նահանգ: Նահանգը ղեկավարվելու

Վան (19-րդ դարի վերջ)

կամ եվրոպացի գեներալ-նահանգապետի կողմից: Նա իրականացնելու էր գործադիր իշխանությունը: Գեներալ-նահանգապետին էին ենթարկվելու ոստիկանական և զինվորական ուժերը: Օրենսդիր մարմինը կազմվելու էր տեղի մահմեդական և քրիստոնյա բնակչությունից: Առաջարկվում էր վերացնել «համիդիե» գնդերը: Պաշտոնական լեզուն լինելու էր թուրքերենը: Զուգահեռաբար թույլ էր տրվում օգտագործել հայերենը և քրդերենը: Բարենորոգումների հսկողությունն իրականացնելու էին մեծ տերությունները:

Ռուսական կողմի ներկայացրած բարենորոգումների ծրագիրը հանդիպում է հատկապես Գերմանիայի առարկությանը: Վերջինս ձգտում էր թույլ

չտալ, որ Թուրքիայում ուժեղանան Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դիրքերը: Օսմանյան կառավարությունը, ստանալով գերմանացիների և ավստրիացիների աջակցությունը, հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների ծրագիրը ձախողելու միտումով զանազան խոչընդոտներ է հարուցում:

Տրապիզոնը

Բանակցություններ են սկսվում Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև: Ի վերջո, թուրքական կառավարությանն է ներկայացվում վեց կետից բաղկացած մի նախագիծ: 1913թ. հոկտեմբերի 10-ին օսմանյան կառավարությունը պաշտոնապես տեղեկացնում է ռուսական կողմին, որ ինքը պատրաստ է իրագործել հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների ներկայացրած ծրագիրը:

1914թ. հունվարի 26-ին կնքվում է ռուս-թուրքական համաձայնագիր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու վերաբերյալ: Այն նախատեսում էր Արևմտյան Հայաստանը բաժանել երկու նահանգի: Առաջին նահանգի մեջ մտնելու էին էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի, իսկ երկրորդի մեջ՝ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի և Խարբերդի վիլայեթները: Նահանգապետների թեկնածությունն առաջադրելու էին եվրոպացիները, իսկ հաստատելու էր սուլթանը: Նահանգապետների ենթակայության ներքո էին գտնվելու վարչական, դատական և ոստիկանական իշխանությունները: Նահանգներում պաշտոնական գրագրությունը կատարվելու էր տեղի ժողովուրդների լեզուներով (հայերեն, քրդերեն և թուրքերեն):

Նահանգապետներն ունենալու էին գինված ուժեր, որոնք պետք է հետևեին նահանգների ներքին կարգ ու կանոնին: Հայերին արտոնվում էր մահմեդականների նման զենք կրել: Նահանգների վարչական խորհուրդները կազմվելու էին հավասար թվով մահմեդականներից ու քրիստոնյաներից: Նույն սկզբունքը պետք է կիրառվեր ոստիկանական և այլ պաշտոններ բաշխելիս: Հայկական դպրոցների պահպանման ծախսերն իր վրա էր վերցնում օսմանյան պետությունը:

Վարսը 1890-ականներին

1914թ. գարնանը Արևմտյան Հայաստանի նահանգապետներ են նշանակվում հոլանդացի դիվանագետ Լ. Վեստենենկը և նորվեգացի գնդապետ Ն. Հոֆը: Նրանք նոր էին անցել իրենց պարտականությունների կատարմանը, երբ բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Հայկական բարենորոգումներն այդպես էլ չիրականացան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՛րբ և ինչո՞ւ սկսվեց հակասությանական շարժումը: Քաղաքական ի՞նչ ուժ էր գլխավորում այն:
2. Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞ւ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը միացավ հակասությանական շարժմանը: Ձեր կարծիքով՝ ճիշտ էր արդյոք Դաշնակցության այդ քայլը:

3. Ե՛րբ տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը և ի՞նչ քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում: Ի՞նչ դիրք բռնեց արևմտահայությունը: Արդյո՞ք արդարացան նրանց հույսերը:
4. Ե՛րբ տեղի ունեցան Կիլիկիայի հայության կոտորածները, և որո՞նք էին պատճառները: Նկարագրե՛ք կիլիկիահայության ինքնապաշտպանական մարտերը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան դրանք:
5. Փորձե՛ք վերհիշել՝ ի՞նչ է Հայկական հարցը, ի՞նչ փուլեր է անցել, լուծման ի՞նչ փորձեր են արվել:
6. Նշե՛ք այն պայմանները, որոնք նպաստավոր եղան Հայկական հարցի վերաբացման համար:
7. Ձեր կարծիքով՝ ներկայացված ծրագրերից ո՞րն էր ավելի ընդունելի արևմտահայության համար:
8. Բարենորոգումների ռուսական ծրագիրը ո՞ր երկրների առարկությանը հանդիպեց և ինչո՞ւ:
9. Ներկայացրե՛ք 1914թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Համեմատե՛ք այն բարենորոգումների ռուսական ծրագրի հետ: Նշե՛ք նմանությունները և տարբերությունները:

ԹԵՍԵՐ

Հաճընի ինքնապաշտպանությունը գլխավորում էր.

1. Գյուտ վարդապետը,   3. Կարապետ Լաչինյանը,
2. Միհրան Մելքոնյանը,   4. Ներսես վարդապետը:

Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան աշխատակիցն էր.

1. Հոֆը,   3. Վեստենենկը,
2. Մանդելշտամը,   4. Վորոնցով-Գաշկովը:

ԹԵՄԱ 11-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Արևմտահայության ազատագրական պայքարի նշանակալից դրվագներից էր 1901թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած Մշո Առաքելոց վանքի կռիվը: Անդրանիկի գլխավորությամբ վանքում դիրքավորված հայդուկներն իրենց խիզախ մարտական գործողություններով ապացուցեցին, որ արևմտահայության ազատագրական պայքարը շարունակվում է:
2. 1904թ. ապրիլին օսմանյան գերակշիռ ուժերը հարձակվեցին Սասունի վրա: Զինվորական խորհուրդն Անդրանիկի գլխավորությամբ դիմադրություն կազմակերպեց: Հակառակորդը, օգտագործելով ուժերի գերակշռությունը, կարողանում է ճնշել սասունցիների դիմադրությունը: Սուլթանական ուժերն ավերիչ արշավանքներ են կատարում նաև Մշո դաշտի հայկական գյուղերի վրա:

3. 1908թ. հուլիսին տեղի ունեցած երիտթուրքական հեղաշրջումը չբարեկամեց կայսրության հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի վիճակը: Երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության առաջին դրսևորումը Ադանայի կոտորածն էր 1909թ. ապրիլին: Մի շարք վայրերում հայերը համառ դիմադրություն կազմակերպեցին՝ փրկվելով անխուսափելի թվացող կործանումից:
4. 1912թ. աշնանը բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում Հայկական հարցի վերաբացման համար: Գևորգ V կաթողիկոսը Պողոս Նուբար փաշային լիազորում է հայկական բարենորոգումների խնդիրը ներկայացնել մեծ տերություններին: Երկարատև բանակցություններից հետո, 1914թ. հունվարին, կնքվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, որով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր բարենորոգումներ իրականացնել Արևմտյան Հայաստանում: Սակայն բռնկված Առաջին համաշխարհային պատերազմն ի չիք է դարձնում այդ ծրագիրը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պատերազմի սկիզբը: 1914թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Այն մղվում էր երկու խոշոր ռազմաքաղաքական խմբավորումների՝ Անտանտի (Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա և Ֆրանսիա) և Եռյակ, իսկ 1915 թվականից՝ Քառյակ միության (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա և Բուլղարիա) միջև: Ե՛վ Անտանտը, և՛ Եռյակ միությունն այս պատերազմում հետապնդում էին զավթողական նպատակներ: Թուրքիան ձգտում էր գրավել Կովկասը, Դրիմը, Իրանական Ատրպատականը և Միջին Ասիան: Դրանով իրագործվելու էր երիտթուրքերի պանթուրքական ծրագիրը: Իր հերթին ցարական Ռուսաստանը նպատակ ուներ գրավել Արևմտյան Հայաստանը, Կ. Պոլիսը, Բոսֆորի և Գարդանելի նեղուցները: Կովկասյան ճակատում մարտական գործողությունները սկսվում են 1914թ. հոկտեմբերի 29-30-ին: Թուրքերը կենտրոնացրել էին 300 հազար զինվոր: Ռուսական զորքերի թիվը հասնում էր շուրջ 200 հազարի: Մարտական գործողություններն ընթանում էին Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճը՝ 720 կմ երկարությամբ: Առաջինը նախահարձակ են լինում թուրքերը: Օգտագործելով ուժերի գերակշռությունը և այն հանգամանքը, որ ռուսները զորքերի մի մասը Կովկասից տեղափոխել էին Արևմտյան ռազմաճակատ, թուրքերին հաջողվում

է գրավել ռուսական սահմանամերձ մի քանի շրջաններ: Զավթված տարածքների բնակչությունը՝ հույեր, հույներ և ասորիներ, հալածանքների և կոտորածի են ենթարկվում թուրք զինվորների կողմից:

Մանազկերտի համայնապատկեր

Ռազմական նախարար Էնվեր փաշան հազիվ է խուսափում գերի ընկնելուց: Ռուսների 60 հազար զորքից գոհվում է 20 հազարը: Զարգացնելով հարձակունք՝ ռուսական ուժերը գրավում են Թավրիզը և Դիլմանը, հետևում Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զորքերին: 1915թ. գարնանը Արևմտյան Հայաստանում ևս ռուսական Կովկասյան բանակը հաջող գործողություններ է ծավալում: Թշնամուց գրավվում են Մանազկերտը, Շատախը, Արճեշը և Վանը: 1915թ. հուլիսին, սակայն, ռուսները անսպասելի նահանջում են Ալաշկերտի հովիտ: Ռուսական հրամանատարությունը, լրացուցիչ ուժեր ստանալով, անցնում է հարձակման և վերագրավում կորցրած տարածքները:

1916թ. հունվարին ռուսական բանակներն անցնում են լայնածավալ հարձակման: Կարճ ժամանակամիջոցում ջախջախվում է թուրքական երեք դիվիզիա: Իսկ 1916թ. փետրվարին, հնգօրյա կատաղի մարտերից հետո, նրանք գրավում են ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Էրզրումը: Նույն թվականի ապրիլին ռուսական ցամաքային և ծովային ուժերի համատեղ ջանքերով գրավվում է Սև ծովի ափին գտնվող Տրապիզոն քաղաք-նավահանգիստը:

Երկարատև պատերազմը և Արևմտյան ճակատում ռուսական զորքերի պարտությունը հնարավորություն չտվեցին շարունակել ռազմական գործողությունները: 1917թ. մայիսից սկսած՝ ռուս-թուրքական մարտադաշտում հարաբերական դադար է հաստատվում: Իսկ 1917թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը նոր իրադրություն է ստեղծում երկրում և ռազմաճակատում: Դեկտեմբերին Երզնկայում ստորագրվում է զինադադար ռուսական և թուրքական կողմերի միջև:

Կանավորական շարժումը: Կանավորական շարժումը սկիզբ առավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից: Ռուսական կայսրությունում բնակվող շուրջ 2 միլիոն 54 հազար հայերից ռուսական բանակ են զորակոչվում մոտ 200 հազար հոգի: Իսկ Անտանտի բանակներում

ծառայող հայերի թիվը 50 հազարի է հասնում: Միաժամանակ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանները ձեռնամուխ են լինում կամավորական ջոկատների ստեղծմանը: Կամավորական ջոկատների կազմակերպումը նպատակ ուներ նպաստել ոչ թե ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությանը, այլ օգտագործել նրա ռազմական ուժերը Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու համար: Ռուսաստանի շահերը Մերձավոր Արևելքում և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում համընկնում էին հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին: Բացի հայերից, կամավորական ջոկատներ են կազմվում ասորիներից, հույներից, վրացիներից և կովկասյան այլ ժողովուրդներից:

Կամավորական ջոկատների կազմակերպման աշխատանքներն իր վրա է վերցնում Թիֆլիսում գործող Հայկական ազգային բյուրոն: Նրա ճնշող մեծամասնությունը Դաշնակցություն կուսակցության անդամներն էին: Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու կոչը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն կայսրության հայաբնակ շրջաններում, այլև արտասահմանում: Կամավորներ ժամանեցին շատ երկրներից, նույնիսկ Միացյալ Նահանգներից: Միաժամանակ հայությունը բավականին դրամ հանգանակեց ջոկատների հանդերձավորման համար: Սկզբնապես 1914թ. աշնանը կազմակերպվում են կամավորական չորս ջոկատներ: Առաջինի հրամանատարն էր Անդրանիկը, երկրորդինը՝ Դրոն, երրորդինը՝ Համազասպը, չորրորդինը՝ Քեօին: Հինգերորդ ջոկատի հրամանատարն էր Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան): Ավելի ուշ կազմակերպվում են ևս երեք ջոկատներ: Վեցերորդ ջոկատի հրամանատարն էր Արշակ Ջանփոլադյանը, ապա՝ Գրիգոր Ավշարյանը: Վերջինիս զոհվելուց հետո՝ Հայկ Բժշկյանը (հետագայում՝ խորհրդային զորահրամանատար Գայ): Ընդհանուր առմամբ այս ջոկատներում ընդգրկված էին շուրջ 10 հազար հոգի: 1915թ. ապրիլին, Ազգային բյուրոյի որոշմամբ, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ ջոկատները միացվում են 5-րդին:

Այս գորամիավորումը ստանում է Արարատյան անվանումը: Նրա հրամանատար է դառնում Վարդանը: Հայ կամավորական ջոկատները կռվում էին խիզախությամբ: Նրանցից առավել աչքի ընկավ առաջին ջոկատը՝ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Անդրանիկի հրամանատարությամբ: 1915-1916թթ. կամավորները ռուսական բանակի կազմում մասնակցում են Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի ազատագրմանը: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը բազմիցս դրվատել է հայ կամավորներին: Առանձնահատուկ ընդգծվում էին նրանց քաջությունն ու հերոսությունը: Մարտական գործողությունների ընթացքում զոհվում են մոտ 800 կամավորականներ: 500 կամավորականներ պարգևատրվեցին ռուսական Գեորգիևյան խաչերով և

**Վարդան
(Սարգիս
Մեհրաբյան)**

մեղալներով: Ցարական իշխանությունը, երկյուղելով, որ հայ կամավորական ջոկատները կարող են դառնալ ազգային բանակի հիմք, վճռում է դրանք ցրել: 1916թ. ամռանը այդ ջոկատներից կազմվում են վեց հրաձգային գումարտակներ, որոնք մտցվում են ռուսական զորքի կազմի մեջ:

Ռուսական հրամանատարությունը, սակայն, վերջնականապես չի հրաժարվում հայ կամավորներից: Նրանց, իհարկե, ավելի փոքրաթիվ խմբերով, օգտագործում է ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում Թուրքիան և Ռուսաստանը այդ պատերազմում:
2. Ե՞րբ սկսվեցին մարտական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում: Ինչպիսի՞ն էր ուժերի հարաբերակցությունն այստեղ:
3. Ի՞նչ ռազմական հաջողություններ ունեցան ռուսական զորքերը Արևմտյան Հայաստանում: Ո՞րն էր, ձեր կարծիքով, ամենախոշոր հաղթանակը:
4. Որքա՞ն հայեր զորակոչվեցին ռուսական բանակ: Որքա՞ն էր Անտանտի բանակներում ծառայող հայերի թիվը:
5. Քանի՞ հայկական կամավորական ջոկատ ստեղծվեց: Ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում կամավորական ջոկատների կազմակերպումը: Ի՞նչ եք կարծում, ճիշտ էր արդյոք կամավորական ջոկատների կազմակերպումը և արդյո՞ք այն ծառայեց իր նպատակին:

ԹԵՍՏ

Կամավորական 3-րդ ջոկատի հրամանատարն էր.

1. Անդրանիկը,	3. Վարդանը,
2. Համազասպը,	4. Քեռին:

2. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Հայերի ցեղասպանության երիտթուրքական ծրագիրը: Սկսված պատերազմը հնարավորություն էր ընձեռում թուրքական կառավարությանը հաշվեհարդար տեսնել կայսրության հայ հպատակների հետ: Երիտթուրքերն իրականացնում էին 1910-1911թթ. Սալոնիկ քաղաքում կայացած իրենց կուսակցության գաղտնի ժողովների որոշումները: Այն նախատեսում էր, որ կայսրության տարածքում բնակվող և թուրք ազգությանը չպատկանող մահմեդականները պետք է թուրքացվեն, իսկ քրիստոնյաները՝ ոչնչացվեն:

Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ տարածքներում բնակվող հայ ժողովուրդը դարձավ այս հրեշավոր քաղաքականության

առաջին գոհերից մեկը: Այդ ծրագրի հեղինակներն էին Թալեաթ փաշան (Ներքին գործերի նախարար), Էնվեր փաշան (ռազմական նախարար), Ջեմալ փաշան (ծովային նախարար, Պաղեստինյան ճակատի հրամանատար), Բեհաէդդին Շաքիր բեյը (երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ) և ուրիշներ:

Մտադրվելով ոչնչացնել հայերին՝ երիտթուրքերը ձգտում էին վերացնել Հայկական հարցը: Հայերը և Հայաստանը արգելք էին հանդիսանում պանթուրքական ծրագրի իրականացման ճանապարհին: Նրանց երազած «Մեծ Թուրանը» պետք է ձգվեր Բոսֆորից մինչև Ալթայ: Երիտթուրքերը ցանկանում էին այդ ստեղծվելիք պետության մեջ ներգրավել բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, բացի հայերի զանգվածային տեղահանությունից և կոտորածներից, օսմանյան իշխանություններն իրականացնում են կայսրության մի շարք այլ հպատակ ժողովուրդների՝ ասորիների, հույների և արաբների մասնակի ջարդեր:

Թուրքական իշխանությունների վայրագությունները հանկարծակիի բերեցին նաև այդ ժողովուրդներին: Հարկ է նշել, որ հայ քաղաքական շրջանակների կողմից ևս իր ամբողջության մեջ չընկալվեց նախադեպը չունեցող արհավիրքը:

1914թ. հոկտեմբերին երիտթուրքերը կազմավորում են Երեքի գործադիր կոմիտե, որին հանձնարարվում է իրականացնել օսմանահպատակ հայերի զանգվածային բռնագաղթն ու կոտորածը: Նախկին քրեական հանցագործներից կազմակերպվում է «Հատուկ կազմակերպություն»: Նրանց էր հանձնարարված տեղերում հայերի ջարդը: Այդ նպատակի համար կայսրությունը բաժանվում է երեք շրջանների. 1. Կիլիկիա և Սիրիա, 2. Արևելյան Անատոլիա (Արևմտյան Հայաստան), 3. Արևմտյան Անատոլիա:

Իրենց հրեշավոր քաղաքականությունն իրագործելու նպատակով թուրքական իշխանությունները հայերին գրկում են դիմադրելու հնարավորությունից: Նրանք 1915թ. գարնանը առաջին հերթին սկսում են օսմանյան բանակ զորակոչված հայ տղամարդկանց զինաթափումն ու ոչնչացումը: Նրանք ռազմաճակատից տեղափոխվում են թիկունք, ընդգրկվում բանվորական գումարտակներում: Հայ զինվորների հետ զինաթափվում են օսմանյան բանակում ծառայող հույները: Զինաթափված հայերին հանձնարարվում է ամենաձանր աշխատանքը՝ ճանապարհների, ամրությունների կառուցումը և բեռների տեղափոխումը: Ապա անասելի ծանր աշխատանքներից և թերսնվելուց հյուծված հայ զինվորներին 50-ական կամ 100-ական խմբերով զինվորական կամ ոստիկանական հսկողության ներքո դուրս էին բերում իրենց տեղակայված վայրից և ոչնչացնում:

Դրանից հետո երիտթուրքական իշխանությունները, զանազան միջոցներ օգտագործելով, բռնագրավում են հայ բնակչության ունեցած սակավ զենքն ու

գինամթերքը: Օսմանյան կառավարության հաջորդ քայլը կուսակցական, աշխարհիկ, հոգևոր ներկայացուցիչների և մասնավորապես հայ մտավորականության ձերբակալումն ու ոչնչացումն էր: Այդ քայլով իշխանությունները ցանկանում էին զրկել հայությանը նրա դեկավարող և կազմակերպող ուժերից: Ամենաձանր հարվածը հասցվում է Կ. Պոլսում: 1915թ. ապրիլի 24-ին այստեղ ձերբակալվում և արքայազններ, երեխաներ, մանկավարժներ, հասարակական գործիչներ: Ձերբակալվածների թվում էին նշանավոր երգահան Կոմիտասը,

Դրո (Դրաստամատ Կանայան)
(1883-1956)

գրողներ Գրիգոր Զոհրապը, Ռուբեն Սևակը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, բժիշկ Նազարեթ Տաղավարյանը և ուրիշներ: Աքսորի ճանապարհին հայ մտավորականները ենթարկվում էին զանազան զրկանքների և նվաստացումների: Կոմիտասը, չլինելով իր ժողովրդի դեմ կատարվող վայրագություններին, խելագարվում է: Հայ մտավորականության մեծ մասը սպանվում է ջարդարարների կողմից: Հունիսին Կ. Պոլսում կեղծ ամբաստանությունների հիման վրա ձերբակալում և մահապատժի են ենթարկվում Հնչակյան կուսակցական նշանավոր գործիչ Փարամազը (Մաթևոս Սարգսյան) և իր 19 կուսակցական ընկերները:

Քեռի (Արշակ Գավաֆյան)
(1858-1916)

Հիմնականում արքայազններ և ոչնչացնելով 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց՝ երիտթուրքական իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում գրեթե անպաշտպան մնացած հայ կանանց, երեխաների ու ծերերի բռնագաղթին և կոտորածին:

Յեղասպանության իրագործումը: 1914թ. աշնանից և հատկապես 1915թ. գարնանից սկսվում է արևմտահայ բնակչության բռնագաղթն ու կոտորածը: Թուրքական իշխանությունները հայ բնակչությանը արքայազն են Միջագետքի անապատային շրջանները: Աքսորից առաջ կամ դրա ընթացքում բռնագրավվում կամ թալանվում էր հայերի գույքը: Գեղեցիկ կանայք և աղջիկները բռնի

կերպով տարվում են մահմեդականների հարեմները: Մինչև արքայազն հասնելը տարագիրները ենթարկվում էին զանազան քրդական և այլ մահմեդական ավագակախմբերի, այդ թվում՝ արքայականներին հսկող ոստիկանների և զինվորների բռնություններին: Ուրբեր ի վիճակի չէին լինում շարունակել ճանապարհը, սպանվում էին տեղում: Տարագրման վայր էր հասնում արքայականների չնչին մասը: Այսպես, Տրապիզոնից դուրս եկած 3 հազար արքայականներից Հալեպ հասան միայն 35 հոգի: Մնացածը կամ սպանվեցին կամ մահացան սովից, ծարավից ու զանազան հիվանդություններից:

Կայսրության մի շարք հարավային քաղաքներ, որոնք գտնվում էին հայերի տարագրման ճանապարհին, վեր էին ածվել ստրկավաճառության շուկաների: Այնտեղ չնչին գներով վաճառվում էին արքայական հայեր:

Մինչև 1915թ. վերջը Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հայաբնակ տարածքներն ամբողջությամբ հայաթափ են լինում, շատ քչերին է հաջողվում փրկվել: Հայերն ամբողջությամբ չեն արքայվում միայն երկու քաղաքներից՝ Կ. Պոլսից և Զմյուռնիայից:

Զանգվածային կոտորածներից փրկվելու նպատակով մեծ թվով արևմտահայեր հարկադրված էին լքել իրենց հայրենի օջախները: 1914թ. նոյեմբերից մինչև 1916թ. հարյուր հազարավոր հայեր, հիմնականում կանայք և երեխաներ, գաղթում են Ռուսաստան՝ Արևելյան Հայաստան և այլ վայրեր:

Մեծ թվով հայ գաղթականներ ապաստան են գտնում արաբ ժողովրդի մոտ: Հայերի մի մասն էլ հյուրընկալվում է Պարսկաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Հունաստանում, Ֆրանսիայում,

Հայ գաղթականների ընտանիք Եգիպտոսում

ԱՄՆ-ում և այլ երկրներում: Տեղահանված արևմտահայերը հայտնվում են նյութական ծանր պայմաններում: Սովի և գանազան հիվանդությունների հետևանքով մահանում էին շատերը: Գաղթականներին օգնելու և վերջնական կործանումից փրկելու համար Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերում կազմակերպվում են հանգանակություններ: Ռուսական իշխանությունները կազմակերպում են հատուկ կոմիտե՝ հայ գաղթականությանն օժանդակելու նպատակով: Փախստականների օգնության հիմնական ծանրությունն ընկնում է հայ բարեգործական ընկերությունների և հայ եկեղեցու վրա: Արևմտահայերին զգալի օժանդակություն են ցույց տալիս նաև գանազան միսիոներական կազմակերպություններ:

1915-1916թթ. ընթացքում հայության նկատմամբ իրականացված երիտթուրքերի քաղաքականությունը որակվում է որպես ցեղասպանություն, քանի որ այն նպատակ ուներ ամբողջությամբ բնաջնջել հայ ժողովրդին: Եվ դա իրավամբ համարվում է 20-րդ դարի առաջին խոշոր ցեղասպանությունը:

Ընդհանուր հաշվով Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող 2,5 միլիոն հայերից 1,5 միլիոնը գոհ գնաց թուրքական յաթաղանին: Ավելին, արևմտահայությանը հասցվեց հսկայական նյութական վնաս, ավերվեցին հայկական եկեղեցիները, կրթության ու մշակույթի օջախները, յուրացվեցին հայերի կալվածքները, աները, նյութական միջոցները:

Տեղի ունեցածը, հիրավի, նախադեպը չունեցող մի ոճրագործություն էր,

որը կազմակերպեցին և առավել դաժանորեն իրագործեցին երիտթուրքական ջարդարարները:

1915թ. իրադարձությունները հայոց պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկն է: Ամեն տարի ապրիլի 24-ին համայն հայությունը հարգանքի տուրք է մատուցում Հայոց եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակին:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԵՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յոհաննես Լեփսիուս (1858-1926)

Մաքսիմ Գորկի (1868-1936)

Վալերի Բրյուտսով (1873-1924)

Արևմտահայերի զանգվածային բռնագաղթն ու կոտորածներն առաջացնում են համաշխարհային հասարակայնության և առաջադեմ գործիչների զայրույթն ու բողոքը: Քաղաքական զանազան համոզմունքների և տարբեր ազգությունների մարդիկ իրենց ելույթներում դատապարտում են երիտթուրքերի ոճրագործությունները: Արդեն 1915թ. կեսերին Արևմտյան Հայաստանից վերադարձած մի խումբ ամերիկյան միսիոներներ միջազգային հանրությանը պատմում են այն ահավոր չարագործությունների մասին, որոնց ենթարկվում էին հայերը: Հրապարակվում են նաև կոտորածներին ականատես եղած գերմանացի, հույն, իտալացի, արաբ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչների վկայությունները:

Հատկապես բուռն գործունեություն է ծավալում նշանավոր արևելագետ, գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ, դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը: Իր հայանպաստ գործունեության համար նա ստիպված է լինում հեռանալ Գերմանիայից: Իսկ 1916թ. անգլիական պետական գործիչ և պատմաբան լորդ Ջեյմս Բրայսը հրատարակում է փաստաթղթերի ժողովածու, ուր ամփոփված էին ջարդերի ականատես օտարերկրացիների և կոտորածներից փրկված հայերի վկայությունները:

Հայերի ցեղասպանության դեմ առաջին հերթին բողոքում են այն մարդիկ, որոնք արդեն ծանոթ էին հայ ժողովրդի պատմությանը և մշակույթին: Նրանք իրենց ելույթներում ու հողվածներում դատապարտում էին երիտթուրքերին, ինչպես նաև նրանց հովանավորող գերմանական և ավստրո-հունգարական իշխանություններին:

Հայերի զանգվածային կոտորածների դեմ բողոքի ձայն են բարձրացնում Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուտսովը (Ռուսաստան), Անատոլ Ֆրանսը, Անտուան Մե-

յեն, ժակ դը Մորգանը (Ֆրանսիա), Արմին Վեգները, Յոզեֆ Մարկվարտը (Գերմանիա) և շատ ուրիշներ:

Նրանք իրենց հրապարակային ելույթներում հերքում էին օսմանյան իշխանությունների այն պնդումները, թե հայերը «տեղափոխվում» են անվտանգ վայրեր, որովհետև խռովություններ են բարձրացրել թուրքական բանակի թիկունքում, կոտորել մահմեդական բնակչությանը և այլն: Առաջադեմ գործիչները ընդգծում էին, որ երիտթուրքական կառավարությունն ուներ վաղօրոք մշակված ծրագիր՝ բնաջնջել թուրքահպատակ հայերին:

**Հենրի Մորգենթաու
(1856-1946)**

Այդ տարիներին Օսմանյան Թուրքիայում ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուն իր հուշերում վկայում է. «Անհեթեթ են թուրքական կառավարության այն հավաստիացումները, թե ինքը մտադիր էր հայերին վերաբնակեցնել նոր վայրերում, պահակագործ ուղեկցվող խմբերի նկատմամբ վերաբերմունքը պարզ ցույց է տալիս, որ էնվերի և Թալեաթի իրական նպատակն էր բնաջնջել հայերին»: Ապա դեսպանը հիշում է. «Համոզված եմ, որ մարդկության ողջ պատմության մեջ չկան այնքան զարհուրելի փաստեր, ինչքան այս կոտորածը: Անցյալում նշված մեծ ջարդերն ու հալածանքները գրեթե աննշան են թվում 1915թ. հայ ազգի կրած տառապանքների համեմատ»:

Անտանտի տերությունները, հավաստի տեղեկություններ ստանալով հայերի նկատմամբ իրականացվող զանգվածային կոտորածների մասին, 1915թ. մայիսի 11-ին, Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ, հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ: Նրանք կատարված հանցագործությունների համար պատասխանատու են համարում թուրքական կառավարությանը և մասնակից պաշտոնյաներին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունից և երիտթուրքերի փախուստից հետո նոր կառավարության հրամանով Կ. Պոլսում ստեղծվեց ռազմական դատարան (տրիբունալ), որը հրապարակային դատ կազմակերպեց պատերազմի հանցագործ ու եղեռնագործ երիտթուրք պարագլուխների նկատմամբ: 1919թ. հուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի ռազմական դատարանը հեռակա կարգով մահապատժի դատապարտեց հայերի ցեղասպանությունը ծրագրած և իրականացրած Թալեաթին, էնվերին, Ջենալին և դոկտոր Նազրմին:

Սակայն հետագա իրադարձություններն այնպես են դասավորվում, որ հնարավոր չի լինում հասնել երիտթուրք ռճրագործների դատավճռի օրինական կատարմանը: Այդ գործն իրենց վրա են վերցնում հայ վրիժառուները:

Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կառավարությունները, քաջատեղյակ լինելով հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնություններին, ոչ միայն չարգելեցին դաշնակցին՝ Թուրքիային, այլև հայերին մեղադրեցին խռովություններ բարձրացնելու մեջ:

Անտանտի տերությունների ղեկավարությունը, ենթարկվելով առաջադեմ գործիչների ճնշմանը, բազմիցս հայտարարում է, որ պատերազմի ավարտից հետո այդքան մարդկային զոհեր տված Հայաստանը կստանա բարոյական և նյութական հատուցում, ու նրա արդարացի պահանջները կկատարվեն: Այդ ամենը, սակայն, մնացին լոկ խոստումներ: Դաշնակից տերությունների ղեկավարներից միայն Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Լլոյդ Ջորջը համարձակություն ունեցավ խոստովանելու. «Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895-1897 և 1909 թվականների ահավոր սպանդներին և 1915 թվականի զարհուրելի եղեռնին»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են արևմտահայության ցեղասպանության պատճառները: Ինչո՞ւ արևմտահայությունն ու կոտորածները իրականացվեցին Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:
2. Ինչպե՞ս նախապատրաստեցին երիտթուրքերը օսմանահպատակ հայերի կոտորածը: Ի՞նչ քայլեր իրականացրին նրանք այդ ուղղությամբ:
3. Ե՞րբ և ինչպե՞ս տեղի ունեցավ հայ զինվորների զինաթափումը և ոչնչացումը: Ձեր կարծիքով՝ նրանք կարո՞ղ էին մինչև զինաթափումը չենթարկվել թուրքական հրամանատարությանը և ապստամբել նրանց դեմ:
4. Նշե՞ք թուրքական յաթաղանին զոհ գնացած հայ մտավորականների անունները: Ի՞նչ հույզեր և զգացումներ են արթնացնում այդ անունները ձեր սրտերում:
5. Ե՞րբ սկսվեց հայ քնակչության զանգվածային բռնագաղթը և կոտորածը: Ինչպիսի՞ն էր գաղթի ճանապարհը: Ի՞նչ անմարդկային փորձությունների ենթարկվեցին նրանք:
6. Կարո՞ղ եք ապացուցել, որ հայոց ցեղասպանությունը 20-րդ դարի առաջին խոշոր ցեղասպանությունն էր, որպիսին մինչ այդ չէր տեսել ողջ մարդկությունը:

ԹԵՄՏ

Հնչակյան գործիչներից ու՛վ է իր 19 կուսակցական ընկերների հետ մահապատժի ենթարկվել.

1. Ա. Նազարբեկյանը,	2. Փարամազը,
3. Գ. Կաֆյանը,	4. Ռ. Խանազատը:

4. ԻՆՔՆԱԿԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1915Թ.

Չնայած 1915թ. ստեղծված օրհասական դրությանը, Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի մի շարք հայաբնակ վայրերում տեղի հայությունը դիմում է ինքնապաշտպանության: Դա հնարավորություն է տալիս բնակչության մի մասին փրկվել, իսկ մնացածին՝ գեներալ ձեռքին պատվավոր մահ ընդունել:

Ջարդարարներին առաջին դիմադրությունը ցույց տվեց Վանի վիլայեթի հայությունը: Հայերը դիմագրավում են թուրք և քուրդ հրոսակներին Շատախում,

Հայոց ձորում, Գավաշում, Թիմարում և այլ վայրերում: Մոկսի հայությունը փրկվում է շնորհիվ տեղի ցեղապետ Մուրթուլլա բեյի:

Առավել կատաղի և անզիջում դիմադրություն է ցույց տրվում թուրք և քուրդ հրոսակներին Վան քաղաքում: Հայ բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Այգեստան՝ 20 հազար հոգի և 2000 հոգի էլ Քաղաքամեջ կոչվող թաղամասերում:

Ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար Այգեստանում ստեղծվում է Զինվորական մարմին: Նրա մեջ ընդգրկվում են տարբեր կուսակցությունների անդամներ և ոչ կուսակցականներ՝ Արմենակ Եկարյանը (ղեկավար), Արամ Մանուկյանը, Կայծակ Առաքելը, Բուլղարացի Գրիգորը, Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ: Քաղաքամեջի Զինվորական մարմնի ղեկավար է ընտրվում Հայկակ Կոստյանը: Երկու թաղամասերն էլ բաժանվում են պաշտպանական շրջանների: Փորվում են խրամատներ, կառուցվում են պաշտպանական ամրություններ: Կանայք և աղջիկները զբաղված էին մարտիկների, հայ և ասորի գաղթականների համար հագուստ և պարեն հայթայթելով: Երեխաները հանդես էին գալիս որպես կապավորներ Զինվորական մարմնի և դիրքերի միջև: Նրանցից ոմանք մասնակցում էին մարտերին: Կազմակերպվել էր զինագործական արհեստանոց, որտեղ վերանորոգում էին գեներալ և լիցքավորում փամփուշտները: Այգեստանում ներքին կարգուկանոնը վերահսկելու համար կազմակերպվել էր ոստիկանություն: Վանի ողջ բնակչությունը մեկ մարդու նման դուրս էր եկել կենսոց և մահու կռիվ մղելու թշնամու դեմ: Վանի նահանգապետ Ջևդեթ բեյը քաղաքի հայության դեմ կենտրոնացրել էր հրետանիով և գնդացիներով զինված 12-հազարանոց զորք: Այգեստանի և Քաղաքամեջի հայությունն այս ահռելի ուժին կարող էր հակադրել միայն վատ սպառազինված և 10 անգամ ավելի քիչ մարտիկներ:

Վանի ինքնապաշտպանություն

1915թ. ապրիլի 7-ին թուրքերի հարձակումով սկսվում են Վանի ինքնապաշտպանական մարտերը: Երկուստեք կատաղի հրաձգություն է սկսվում:

Վանի կամավորական ջոկատներ

1915թ. մայիսին կազմվում է Վանի և շրջանի ժամանակավոր վարչություն: Ռուսական հրամանատարությունը Արամ Մանուկյանին նշանակում է Վասպուրականի նահանգապետ:

Աստիճանաբար քաղաքը և ազատագրված գավառները բնականոն հունի մեջ մտան: Սակայն 1915թ. հուլիսի կեսերին ռուսական զորքն անակնկալ նահանջում է: Նահանգի և քաղաքի հայությունը, չունենալով անհրաժեշտ միջոցներ հակառակորդին դիմագրավելու համար, ստիպված է լինում հետևել ռուսական բանակին: Իրենց օջախներն են լքում մոտ 200 հազար Վան-վասպուրականցիներ: Նրանց պահպանությունն իրականացնում էին հայ կամավորները, ինչպես նաև ռուսական որոշ զորամասեր:

Երիտթուրք ջարդարարների կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս Շապին-Գարահիսար քաղաքի հայկական թաղամասի բնակչությունը: Այստեղ ինքնապաշտպանական մարտերը սկսվում են 1915թ. հունիսին: Կազմվում է Զինվորական խորհուրդ: Այն գլխավորում է Գուկաս Տեովլեթյանը: 5000-ի հասնող հայ բնակչությունն ամրանում է քաղաքից ոչ հեռու գտնվող բերդում, որը շրջապատվում է թշնամու կողմից:

Ինքնապաշտպանական մարտերին մասնակցում էին նաև հայ պատանիները: 14-ամյա Հայկ Թևեթեյանը կյանքի գնով կարողանում է ձախողել թուրքական գրոհը և փախուստի մատնել թշնամուն: Զինամթերքի, պարենի և հատկապես ջրի սպառվելու վտանգը ստիպում է գարահիսարցիներին փորձել հանդուգն գրոհով դուրս գալ շրջապատումից:

1915թ. հունիսի 29-ի գիշերը մոտ 1000 հոգուց բաղկացած հայկական ջոկատը, մի քանի ուղղություններով գրոհելով, ծանր մարտերից հետո ճեղքում է հակառակորդի օղակը: Դրանից հետո թուրք զինվորները ներխուժում են բերդ և գազանաբար հաշվեհարդար տեսնում մնացած բնակչության հետ:

Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան Մուշում և Մասունում, որտեղ բնակչությունը մի քանի ամիս շարունակ համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս թշնամուն:

5. ՍՈՒԵՐԻԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

1915թ. ինքնապաշտպանական ինքնատիպ մարտերից էր Սուետիայի հայության նշանավոր գոյամարտը: Սուետիան գտնվում էր Միջերկրական ծովի առափնյա շրջանում և ընդգրկում էր յոթ հայկական գյուղեր:

1915թ. հուլիսի վերջին, ստանալով գաղթի հրամանը, տեղի հայության մեծ մասը որոշում է չենթարկվել, այլ դիմել ինքնապաշտպանության: Դիմադրությունը ղեկավարելու համար ստեղծվում է Զինվորական խորհուրդ: Նրա մեջ ընդգրկվում են Տիգրան Աղդրեսայանը, Հաբեթ Իսկենտեյանը, Եսայի Յաղուբյանը և ուրիշներ: Դիմադրության համար ընտրվում է մոտակա Մուսա լեռը: Լեռ են բարձրանում ավելի բան 4 հազար մարդ:

Օգոստոսին տեղի է ունենում առաջին մարտը: Հայերը հետ են շարտում հակառակորդին: Այդ պարտությունից հետո թուրքական հրամանատարությունն ավելի մեծ ուժեր է կենտրոնացնում: Բերվում է հրետանի, որը սկսում է ռմբակոծել հայկական դիրքերը:

Թշնամին մեծ ուժերով, հրետանու աջակցությամբ, կատաղի մարտերից հետո կարողանում է մոտենալ հայկական դիրքերին և գրավել դրանցից մի քանիսը: Հայ մարտիկները, սակայն, հավաքելով իրենց ուժերը, անակնկալ հարձակում են ձեռնարկում և հետ շարտում հակառակորդին:

Մի շարք անհաջողություններից հետո թուրքական հրամանատարությունն այլևս ակտիվ մարտական գործողությունների չի դիմում: Նա ավելի ու ավելի է սեղմում պաշարման օղակը՝ սուետիահայերին դատապարտելով դանդաղ սովամահության: Չնայած ծանր դրությանը՝ հայերը պահպանում էին ոգու արիությունը: Լեռան բարձր գագաթների վրա նրանք երկու մեծ դրոշներ էին ամրացրել: Մեկի վրա ասեղնագործված էր կարմիր խաչ, իսկ մյուսի վրա գրված էր. «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են»:

Մեպտեմբերի 5-ին հորիզոնում մի ռազմանավ է երևում: Գիտորդները սկսում են ազդանշան տալ: Պարզվում է, որ դա ֆրանսիական «Գիշեն» հաճանավն էր, որ պարեկություն էր կատարում Միջերկրական ծովի այդ մասում: Հայերը նավապետից օգնություն են խնդրում:

Մեպտեմբերի 10-ին սկսվում է սուեդիա-հայության տեղափոխությունը: Առաջին հերթին նավ են բարձրանում կանայք, երեխաները և ծերունիները: Տղամարդիկ այդ ժամանակ շարունակում էին մնալ դիրքերում՝ ապահովելով յուրայինների անվտանգ տեղափոխումը: Ֆրանսիական և անգլիական նավերով 4058 հայեր հասնում են Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ նավահանգիստ:

Սուեդիայի ինքնապաշտպանությունն իր արտացոլումն է գտել ավստրիացի նշանավոր գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպում:

Թուրք ջարդարարների դեմ վերջին գոյամարտն է մղում Ուրֆա (Եդեսիա) քաղաքի հայկական թաղամասի բնակչությունը: Ուրֆայի հայության ինքնապաշտպանությունը սկսվում է 1915թ. սեպտեմբերին: Գիմադրությունը կազմակերպելու համար կազմվում է զինվորական խորհուրդ: Գեկավար է ընտրվում Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը: Մարտերին մասնակցում էին նաև կանայք և աղջիկներ:

Չնայած հայերի հերոսական դիմադրությանը՝ հակառակորդն աստիճանաբար կարողանում է նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը: Թուրքական հրետանին մեկը մյուսի հետևից քանդում է հայկական ամրությունները: Մարտիկների մեծ մասը կամ վիրավորվում, կամ զոհվում է: Դա հնարավորություն է տալիս թշնամուն ներխուժել հայկական թաղամաս, ավելի ճիշտ՝ նրա փլատակները: 2300 տներից կանգուն էին մնացել միայն 50-ը: Սակայն տների փլատակներում թաքնված հայ մարտիկները շարունակում են դիմադրել մինչև 1915թ. նոյեմբերի կեսերը: 15 հազար կանայք ու երեխաներ թուրքական իշխանությունների կողմից արքայություն են Միջագետքի անապատային շրջանները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպե՞ս պատասխանեց արևմտահայությունը հայկական կոտորածներին: Օսմանյան կայսրության ո՞ր շրջաններում տեղի ունեցան ինքնապաշտպանական կոիվներ:
2. Ե՞րբ տեղի ունեցավ Վանի ինքնապաշտպանությունը: Ինչպե՞ս էին կռվում Վանի պաշտպանները:
3. Նկարագրե՛ք Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանական կոիվները: Հայ պատանիներից ո՞վ աչքի ընկավ իր սխրանքով:
4. Ներկայացրե՛ք Մուսա լեռան հերոսամարտը: Ինչպե՞ս եք պատկերացնում մուսավեղիներին: Ի՞նչ արձագանք գտավ Մուսա լեռան հերոսամարտը:

5. Ի՞նչ նշանակություն ունեցան 1915թ. ինքնապաշտպանական կռիվները: Ինչպիսի՞ն է ձեր վերաբերմունքը այդ կռիվների նկատմամբ:
6. Ինչպիսի՞ն էր աշխարհի առաջադեմ հասարակայնության վերաբերմունքը հայոց ցեղասպանության նկատմամբ:

ԹԵՍՏ

«Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը գրել է.

1. Ջեյմս Բրայսը,   3. Վալերի Բրյուսովը,
2. Անատոլ Ֆրանսը,   4. Ֆրանց Վերֆելը:

ԹԵՄԱ 12-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 1914թ. հուլիսի 19-ին (օգոստոսի 1-ին) բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Օսմանյան Թուրքիան նպատակ ուներ տիրանալ հսկայական տարածքների, ստեղծել «Մեծ Թուրան» պետությունը: Իր հերթին, ցարական Ռուսաստանը ձգտում էր նվաճել Արևմտյան Հայաստանը, հաստատվել Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցներում: Ռուսական զորքերը մինչև 1917թ. զրավում են Արևմտյան Հայաստանը՝ հասնելով Սերաստիայի վիլայեթ:
2. Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործում ռուսական բանակներին աջակցելու նպատակով Թիֆլիսում գործող Հայկական ազգային բյուրոն ձեռնամուխ եղավ հայ կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը: Կազմավորվեցին հայ կամավորական ութ ջոկատներ, որոնցում ընդգրկվեցին շուրջ 10 հազար հոգի: Նրանց քաջությունն ու հերոսությունը բազմիցս նշվել է Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության կողմից:
3. Պանթուրքիզմի ծրագրի իրականացմանը և «Մեծ Թուրանի» ստեղծմանը խոչընդոտում էր Հայաստանը: Այդ «արգելքը» վերացնելու նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը ծրագրեց և իրագործեց հայերի ցեղասպանությունը: Առաջին հերթին, արևմտահայությանը պաշտպանության հնարավորությունից զրկելու համար, ոչնչացվեց օսմանյան բանակ զորակոչված հայ տղամարդկանց մեծ մասը: Ապա վճռական հարվածը հասցվեց հայ մտավորականությանը: Դա նպատակ ուներ գլխատել հայ ժողովրդին, զրկել նրան կազմակերպող և դեկավարող ուժից: Այս ամենի հետ լայն թափ ստացան արևմտահայության զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածները, որին զոհ գնաց 1,5 միլիոն մարդ: Արևմտահայության նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությունը խստորեն դատապարտեցին ականատես օտարերկրացիները և համայն աշխարհի առաջադեմ գործիչները:

4. Արևմտյան Հայաստանում, կայսրության մի շարք շրջաններում հայ ժողովուրդը դիմեց ինքնապաշտպանության: Դա հնարավորություն տվեց քնակչության մի մասին փրկվել, իսկ մյուսներին՝ զենքը ձեռքին հերոսաբար ընկնել մարտի դաշտում: Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան Վանում, Մուշ-Սասունում, Շապին-Գարա-հիսարում, Մուսա լեռան մոտ, Ուրֆայում և այլուր:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1917Թ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ցարիզմի տապալումը: Նոր իշխանության մարմինների ստեղծումը: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ռուսաստանը հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Երկիրը կանգնեց հեղափոխության շեմին: Ժողովրդի ընդհանուր դժգոհությունը վերաճեց հզոր ապստամբության, և 1917թ. փետրվարին Ռուսաստանում տապալվեց ցարական ինքնակալությունը: Դրանով վերջ տրվեց Ռոմանովների արքայատոհմի 300-ամյա տիրապետությանը: Երկրում հաստատվեց երկիշխանություն: Դրանցից մեկը աշխատավորական գանգվածների շահերն արտահայտող իշխանությունն էր՝ ի դեմս բանվորների, զինվորների և գյուղացիների պատգամավորների սովետների (խորհուրդների), իսկ մյուսը՝ իշխող շերտերի (բուրժուազիայի)՝ հանձին ժամանակավոր կառավարության: Պետական իշխանությունը գտնվում էր ժամանակավոր կառավարության ձեռքում: Դրա կողքին մեծ դերակատարություն ուներ մայրաքաղաք Պետրոգրադի պատգամավորների խորհուրդը:

Հեղափոխության ալիքը տարածվեց երկրով մեկ: Ամենուրեք առաջացան բանվորագյուղացիական խորհուրդներ: Տեղական իշխանության մարմիններ ստեղծվեցին նաև Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում:

Փետրվարյան հեղափոխությամբ իրադրությունը հիմնովին փոխվեց նաև Անդրկովկասում: Քանի որ ցարիզմը տապալվել էր, բնականաբար, վերացվեց նաև Կովկասի փոխարքայությունը: Դրա փոխարեն երկրամասում հիմնվեց ժամանակավոր կառավարության տեղական իշխանության մարմինը, որը կոչվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե՝ ՕՋաԿոմ (Особый Закавказский Комитет): ՕՋաԿոմ-ի կազմի մեջ մտան Ռուսաստանի Պետական դումայի (խորհրդարանի) 5 անդամներ, որոնք ներկայացնում էին կովկասյան հիմնական ազգություններին՝ հայերին, վրացիներին, ադրբեջանցի թուրքերին և

ռուսներին: Նոր իշխանության այս մարմինները ժամանակավոր էին: Դրանք պետք է կառավարեին երկիրը մինչև Համառուսաստանյան սահմանադիր (հիմնադիր) ժողովի հրավիրումը և օրինական իշխանության ձևավորումը:

Հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի աշխուժացումը: Ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը: Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո զարթոնք ապրեց ազգային կյանքը: Սկսեցին ազատորեն գործել բոլոր կուսակցությունները: Լայն գործունեություն ծավալեցին հայ կուսակցությունները՝ Դաշնակցական, Հնչակյան և այլն: 1917թ. ապրիլին Թիֆլիսում ստեղծվեց մի նոր կուսակցություն՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ):

Հայ քաղաքական կուսակցությունները հիմնականում պաշտպանում էին ժամանակավոր կառավարության վարած քաղաքականությունը: Նրանք հույս ունեին ժամանակավոր կառավարության օգնությամբ լուծել Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման խնդիրը:

Դա բարդ խնդիր էր, քանի որ Արևմտյան Հայաստանը Մեծ եղեռնի հետևանքով հայաթափ էր եղել: Ժամանակավոր կառավարությունը ռուսական զորքերի գրաված Արևմտյան Հայաստանի համար սահմանեց կառավարման հատուկ վարչաձև: Արևմտահայ նահանգներից կազմվեց երեք (Էրզրումի, Վանի և Խնուսի) վարչական շրջան: Քայլեր ձեռնարկվեցին արևմտահայ գաղթականներին իրենց երկիրը ներգաղթեցնելու, նրանց անվտանգությունը ապահովելու և տնտեսական պայմանները բարելավելու ուղղությամբ:

**Վահան
Փափազյան
(1876-1973)**

Արևմտահայերի և Արևելահայերի առաջին համագումարները:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Անդրկովկասում առաջացան ազգային խորհուրդներ, որոնք կոչված էին կառավարելու տվյալ ազգի կյանքը: Այդպիսիք հիմնեցին Անդրկովկասի մահմեդականները, վրացիները, նաև հայերը: Արևմտահայությանը հուզող խնդիրների քննության նպատակով 1917թ. մայիսին Երևանում գումարվեց Արևմտահայերի 1-ին համագումարը: Նրա աշխատանքներին մասնակցում էին արևմտահայ գործիչներ, հայդուկապետներ, այդ թվում՝ Անդրանիկը: Համագումարն ընտրեց Արևմտահայերի ազգային խորհուրդ՝ Վահան Փափազյանի (Կոմսի) նախագահությամբ: Այդ ընթացքում նկատելի աշխատանք կատարվեց: Մինչև 1917թ. վերջերը Արևմտյան Հայաստանում արդեն ապրում էին մի քանի հարյուր հազար հայեր: Հույս էր փայփայվում, որ դրականապես կլուծվի Հայկական հարցը:

**Ավետիս
Ահարոնյան**

հայեր: Հույս էր

Արևմտահայ ազգային խորհրդին հաջորդեց Արևելահայոց ազգային խորհրդի ստեղծումը: 1917թ. աշնանը Թիֆլիսում կայացավ Արևելահայերի 1-ին համագումարը: Համագումարի պատվիրակների կեսից ավելին Գաշնակցություն կուսակցության անդամներ էին: Համագումարը քննության առավ արտաքին ու ներքին կյանքի (ինքնապաշտպանության, գաղթականության, պարենավորման և այլն) մի շարք կարևոր խնդիրներ: Վերջում բազմակուսակցական սկզբունքով ստեղծվեց 15 հոգուց բաղկացած Հայոց (կենտրոնական) ազգային խորհուրդ: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող Ավետիս Ահարոնյանը: Հայոց ազգային խորհուրդն ուներ իր բաժինները կամ կոմիսարիատները՝ զինվորական, գաղթականության, դպրոցական, պարենավորման, բժշկական և այլն: Գեպքերի բերումով Հայոց կենտրոնական ազգային խորհրդին վիճակված էր կարևոր դեր խաղալ: Նա փաստորեն դարձավ հայ ժողովրդի գերագույն իշխանությունը մինչև Հայաստանի պետական անկախության հռչակումը:

Բացի Թիֆլիսի Հայոց կենտրոնական ազգային խորհրդից, տեղերում նույնպես ստեղծվեցին ազգային խորհուրդներ, որոնք զբաղվում էին տեղական նշանակության խնդիրների լուծմամբ: Նման Հայ ազգային խորհուրդներ ստեղծվեցին Բաքվում, Երևանում, Դարաբաղում, Ախալքալաքում և այլուր:

Այսպիսով, Օջակում-ի և դասակարգային հիմքով ստեղծված բանվորների, զինվորների և գյուղացիների խորհուրդների կողքին ստեղծվեցին նաև ազգային խորհուրդներ՝ իբրև ազգային իշխանության մարմիններ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Իրադրությունը Անդրկովկասում և Հայաստանում: Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո բոլշևիկները, Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ, խնդիր դրեցին զինված ապստամբության միջոցով տապալել ժամանակավոր կառավարությունը և գրավել իշխանությունը: Գրան հասնելու համար նրանք լայն քարոզչություն ծավալեցին՝ ժողովրդական զանգվածներին հուզող հաշտության, հողի, հացի, աշխատանքի հարցերի շուրջը և ժողովրդի մի մասին գրավեցին իրենց կողմը: 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին (ս. տ. նոյեմբերի 7-ին) բոլշևիկները մայրաքաղաք Պետրոգրադում (Սանկտ Պետերբուրգ) պետական հեղաշրջում կատարեցին և իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը: Այդպիսով վերջ տրվեց ժամանակավոր կառավարությանը, իսկ քիչ ուշ ձախողվեց նաև Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը: Իշխանափոխությունից հետո բոլշևիկները ընդունեցին հաշտության և հողի դեկրետներ (հրովարտակ), կազմվեց բանվորագյուղացիական կառավարություն՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ՝ Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ:

Այսպիսով՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխությամբ սկսվում է խորհրդային պետության պատմության ժամանակաշրջանը, որը տևում է ավելի քան 70 տարի, մինչև 1991թ.:

Հոկտեմբերյան իրադարձությունները, որ հաճախ կոչում են նաև հեղաշրջում, Անդրկովկասում միանշանակ չընդունվեցին: Անդրկովկասի

քաղաքական ազդեցիկ ուժերը հիմնականում բացասաբար ընդունեցին այդ հեղաշրջումը և չճանաչեցին խորհրդային իշխանությունը: 1917թ. նոյեմբերին երկրամասի ամենաազդեցիկ երեք կուսակցությունները՝ վրաց մենշևիկները, հայ դաշնակցականները և ադրբեջանական մուսավաթականները, հեղինակազրկված Օջախոմ-ի փոխարեն ստեղծեցին իշխանության նոր մարմին՝ Կոմիսարիատ: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, իբրև գործադիր մարմին, ժամանակավորապես ստանձնեց երկրամասի կառավարումը: Ստեղծվեց նաև օրենսդիր մարմինը՝ Անդրկովկասյան սեյմը (խորհրդարանը): Խորհրդային Ռուսաստանի և Անդրկովկասի կառավարությունները իրար հանդեպ անհաշտ էին:

Տարածաշրջանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը պաշտպանեցին միայն տեղի բոլշևիկյան կազմակերպությունները և նրանց ազդեցության տակ գտնվող կովկասյան բանակի առանձին զորամասերը: 1917թ. դեկտեմբերի կեսերին խորհրդային կառավարության ղեկավար Վ. Բ. Լենինի հանձնարարականով ականավոր բոլշևիկ Ստ. Շահումյանը (1878-1918թթ.) նշանակվեց կովկասյան գործերի արտակարգ կոմիսար: Բոլշևիկները այստեղ ևս վերցրին Կովկասի խորհրդայնացման ուղեգիծ (ռազմավարություն), որը, սակայն, հաջողվեց իրականացնել միայն բանվորաշատ Բաքվում:

Թուրքահայաստանի մասին դեկրետը: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կարգախոսներից մեկը ճշված ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հռչակումն էր: Դա ոգևորեց մի շարք հայ ազդեցիկ գործիչների՝ Ստ. Շահումյանին, Վ. Տերյանին, Ռոստոմին, Հ. Զավրիյանին և ուրիշների: Նրանց ջանքերով 1917թ. դեկտեմբերի վերջին խորհրդային կառավարությունը ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը:

Այդ դեկրետով խորհրդային կառավարությունը ճանաչում էր Թուրքահայաստանի (Արևմտյան Հայաստանի) հայ բնակչության ազատ ինքնորոշման իրավունքը ընդհուպ լիակատար անկախություն: Դրա կենսագործման համար ժողկոմխորին անհրաժեշտ էր համարում ռուսական զորքի դուրսբերումը Արևմտյան Հայաստանից: Արևմտահայերի անձի ու գույքի անվտանգության ապահովման նպատակով նախատեսվում էր հայկական ազգային միլիցիայի ստեղծում: Պահանջվում էր նաև թուրքական իշխանությունների կողմից տեղահանված հայերի անարգել վերադարձ հայրենիք, տեղում իշխանության մարմինների ստեղծում և այլն: Սակայն հեղափոխության հետևանքով ռուսական զորքերի կազմալուծումը և Արևմտյան Հայաստանից դրանց վաղաժամ դուրսբերումը կործանարար եղան հայերի համար: Շուտով թուրքական զորքերը անցան հարձակման, կարճ ժամանակում վերագրավեցին Արևմտյան Հայաստանը և «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակր մնաց չկենսագործված:

Այսպիսով՝ 1917թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած խոշոր իրադարձությունները հայության համար շատ բարդ, անորոշ ու դժվարին կացություն

ստեղծեցին: Նման պայմաններում հայերը ինքնակազմակերպման քայլեր ձեռնարկեցին: Ստեղծվեցին ազգային խորհուրդներ: Դրանք կոչված էին, մի կողմից, կազմակերպել ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը, իսկ մյուս կողմից, ի վերջո, նրան առաջնորդել անկախության ուղիով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպե՞ս փոխվեց իրադրությունը Անդրկովկասում փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: Ինչպե՞ս կրնոթագրե՞ք Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն (ՕԶԱԿոմ): Ի՞նչ էր երկիշխանությունը:
2. Ինչպիսի՞ն էր Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի հարցում: Դա բխո՞ւմ էր արդյո՞ք հայ ժողովրդի շահերից: Հիմնավորե՞ք ձեր տեսակետը:
3. Ե՞րբ տեղի ունեցավ Արևմտահայերի I համագումարը: Ի՞նչ գործունեություն ծավալեց Արևմտահայերի ազգային խորհուրդը:
4. Ինչպիսի՞ կազմ ունեւր Արևելահայերի համագումարը և ի՞նչ հարցեր քննարկեց: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Հայոց (արևելահայ) ազգային խորհրդի ստեղծումը:
5. Ի՞նչ արձագանք գտավ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Անդրկովկասում: Իշխանության ի՞նչ նոր մարմին ստեղծվեց ՕԶԱԿոմ-ի փոխարեն: Ինչպե՞ս էր կոչվում Անդրկովկասի օրենսդիր մարմինը և ի՞նչ խնդիր էր փորձում լուծել:
6. Ե՞րբ ընդունվեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը: Վերլուծե՞ք հրովարտակի բովանդակությունը: Ձեր կարծիքով՝ կայի՞ն դրա իրականացման իրական երաշխիքներ: Ինչպե՞ս եք գնահատում հրովարտակը:

ԹԵՍՏ

Հայոց (արևելահայ) ազգային խորհրդի նախագահն էր.

1. Անդրանիկը,	2. Ստեփան Շահումյանը,
3. Ավետիս Ահարոնյանը,	4. Հակոբ Զավրիյանը:

ԹԵՄԱ 13-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 1917թ. փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը տապալեց ցարիզմը: Ռուսաստանում հաստատվեցին ժողովրդավարական կարգեր: Ժամանակավոր կառավարության հրամանով վերացվեց Կովկասի փոխարքայությունը, և 1917թ. մարտին կազմակերպվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն: Անդրկովկասի քաղաքական կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, հանդես եկան Ժամանակավոր կառավարության պաշտպանությամբ:

2. Արևմտյան Հայաստանի վերաշինության հարցերը քննարկվեցին 1917թ. մայիսին Երևանում տեղի ունեցած արևմտահայերի համագումարում: Ընտրվեց արևմտահայերի Ազգային խորհուրդ: Նույն թվականի աշնանը Թիֆլիսում ստեղծվեց Արևելահայ ազգային խորհուրդ:
3. 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում տեղի ունեցավ բոլշևիկյան զինված հեղաշրջում: Չընդունելով բոլշևիկյան իշխանությունը՝ Անդրկովկասի քաղաքական շրջանները 1917թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում ստեղծեցին իշխանության տեղական մարմին՝ Անդրկովկասի կոմիսարիատ:
4. 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովրդիկ հռչակեց «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը, որով նախատեսվում էր արևմտահայերի ինքնորոշման իրավունք՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անջատում: Սակայն հրովարտակի իրականացման համար չկային երաշխիքներ:

**ԹՈՒՐԹ-ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՄԱՅԻՍՅԱՆ
ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ**

**1. ԹՈՒՐԹ-ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1917Թ. ՎԵՐՁԻՆ ԵՎ 1918 Թ. ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ**

Երզնկայի զինադադարը: Ռազմաճակատի քայքայումը: Ինչպես գիտենք, խորհրդային իշխանության ընդունած հաշտության դեկրետով կոչ էր արվում պատերազմող երկրներին՝ վերջ տալ իմպերիալիստական պատերազմին և կնքել արդարացի հաշտություն: Սակայն Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կոչը արձագանք չգտավ Անտանտի տերությունների կողմից: Ուստի երկիրը պատերազմից դուրս բերելու և հաշտություն կնքելու նպատակով 1917թ. վերջերին բոլշևիկները զինադադար կնքեցին Գերմանիայի հետ, ու սկսվեցին անջատ հաշտության բանակցությունները:

Խորհրդային կառավարության օրինակով Անդրկովկասյան կոմիսարիատը ևս, արձագանքելով հաշտության գաղափարին, որոշեց զինադադար կայացնել թուրքերի հետ: Կողմերը ընդառաջ գնացին իրար, և 1917թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում ստորագրվեց զինադադար:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո տազնապալի վիճակ էր ստեղծվել Հայաստանում և Անդրկովկասում: Մի կողմից՝ ցրտաշունչ ձմեռ, սով, քայքայում, իսկ մյուս կողմից՝ թուրք-քրդական ավազակային հարձա-

կումներ, թալան, սպանություններ: Երկրամասի համար առավել կործանարար հետևանք ունեցավ Կովկասյան ռազմաճակատի շուրջ կեսմիլիոնանոց բանակի քայքայումն ու կազմալուծումը:

Դրան հատկապես նպաստեց այն հանգամանքը, որ 1917թ. վերջին խորհրդային կառավարությունը հրահանգ էր իջեցրել՝ ռուսական զորքերը դուրս բերել Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի գրավյալ տարածքներից: Դրա հետևանքով Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերը սկսեցին զանգվածաբար լքել իրենց դիրքերը և վերադառնալ տուն: Այդպիսով՝ գործնականում քայքայվեց ու մերկացավ շուրջ 750 կմ երկարությամբ ձգվող ռազմաճակատը: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայ ժողովուրդը կրկին կանգնում էր թուրքական ներխուժման սպառնալիքի առաջ: Եվ թուրքական զորքերի հարձակումը չուշացավ:

**Արամ Մանուկյան
(Սարգիս
Հովհաննիսյան)
(1879-1919)**

**Անդրանիկ
(Անդրանիկ
Օզանյան)
(1865-1927)**

**Թովմաս
Նազարբեկյան
(1855-1928)**

**Նոհեի (Գարեգին
Տեր-Հարությունյան)
(1886-1955)**

Հայկական զորամիավորումների ստեղծումը: Թուրքերի հարձակումը:

Կովկասյան ճակատի քայքայման պայմաններում ինքնապաշտպանության նպատակով անհրաժեշտություն առաջացավ ստեղծելու ազգային զորամիավորումներ: Ռուսական բանակում ծառայող հայ զինվորներից ու կամավորական խմբերից պետք էր ստեղծել զորամիավորումներ՝ կասեցնելու թուրքական հարձակումը: Այդ գործում մեծ դեր կատարեցին Հայոց ազգային խորհուրդները: Երևանի ազգային խորհուրդը գլխավորում էր նշանավոր գործիչ Արամ Մանուկյանը: Ավելի ուշ նա ստանձնեց Երևանի նահանգի դիկտատորի պարտականություններ:

1917թ. նոյեմբերից սկսեց ձևավորվել Հայկական բանակային կորպուսը (զորակազմը): Այդ աշխատանքներում ներգրավվեցին ցարական բանակի հայազգի գեներալներ ու բարձրաստիճան սպաներթ. Նազարբեկյանը, Մ. Սիլիկյանը, Գ.

Բեկ-Փիրումյանը և ուրիշներ: Հայկական կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը, իսկ կոմիսար՝ Դրաստամատ Կանայանը (Դրո): Բանակային կորպուսի մեջ էր մտնում նաև արևմտահայերից կազմված երկրապահ կամավորական զորաբաժինը (դիվիզիան), որի

հրամանատար նշանակվեց գեներալի կոչում ստացած Անդրանիկը: Անդրանիկի կողքին խիզախաբար կռվում էին Սեբաստացի Մուրադը, Սեպուհը, Գ. Նժդեհը, Պանդուխտը և ուրիշներ: 1918թ. մարտի 1-ից Հայկական բանակային կորպուսը վերակառուցվեց Հայկական առանձին բանակային կորպուսի, որի շարքերում կային 26 հազարից ավելի զինվոր ու սպա:

Հայկական զինուժը հետագայում դարձավ հայկական ազգային բանակի հիմքը:

Ռուսական բանակի քայքայումը ձեռնառու էր թուրքերին, և 1918թ. հունվարի վերջին նրանք, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, անցան հարձակման: Թուրքերը կարճ ժամանակում փաստորեն գրավեցին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը և գարնանը սկսեցին «բախել» Անդրկովկասի դռները: Մինչև ատամները զինված թուրքական դիվիզիաներին դիմակայող միակ ուժը նոր ձևավորվող հայկական զորամիավորումներն էին: Սակայն փորձի պակասի, Անդրկովկասի կառավարության ներսում առկա հակասությունների հետևանքով հայկական նորաստեղծ զինուժին չհաջողվեց կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Թուրքական հարձակման և ձմեռվա դաժան ցրտերի պայմաններում տեղի ունեցան արևմտահայության նոր կոտորածներ ու գաղթ: Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց:

Սեբաստացի Մուրադ (1874-1918)

Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունը և Տրապիզոնի բանակցությունները: Թուրքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս կանխելու և գոնե 1914թ. նախապատերազմյան սահմանները պահպանելու նպատակով անդրկովկասյան իշխանությունները (Կոմիսարիատը և Սեյմը) 1918թ. մարտի սկզբին Տրապիզոնում Թուրքիայի հետ հաշտության բանակցություններ սկսեցին: Բայց մինչև բանակցությունները սկսելը հայտնի դարձավ, որ 1918թ. մարտի 3-ին Խորհրդային Ռուսաստանը Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ Բրեստ-Լիտովսկում կնքել է հաշտության ծանր պայմանագիր: Այդ կողոպտիչ պայմանագրով, Գերմանիայի ճնշման տակ, Ռուսաստանը Թուրքիային էր հանձնում ոչ միայն ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանի մասը կազմող Կարսը, Արդահանը, ինչպես նաև Վրաստանից՝ Բաթումը: Բրեստի պայմանագրի 4-րդ կետում ասվում էր. «Ռուսաստանը կանի իրենից կախված ամեն ինչ, որպեսզի ապահովի Արևելյան Անատոլիայի գավառների (Արևմտյան Հայաստան) շուտափույթ մաքրումը և դրանց օրինական հանձնումը Թուրքիային: Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի օկրուգները ևս անհապաղ պիտի մաքրվեն ռուսական զորքերից»: Այսինքն՝ վերականգնվում էր այն սահմանագիծը, որը

գոյություն էր ունեցել մինչև 1877-1878թթ. ռուս- թուրքական պատերազմը:

Բրեստի պայմանագիրը հաղթաթուղթ դարձավ Թուրքիայի ձեռքին իր հետագա զավթողական պլաններն իրականացնելու համար: Թուրքական պատվիրակությունը, գոտեպնդված իր ռազմական հաջողություններով, պահանջեց Թուրքիային հանձնել Կարսը, Արդահանը, Բաթումը:

Միաժամանակ Թուրքիան պահանջ դրեց, որ Անդրկովկասը անջատվի Ռուսաստանից, իրեն անկախ հռչակի: Դրանով նա նպատակ էր հետապնդում, մեկուսացնելով երկրամասը, իրականացնել իր պանթուրքական զավթողական պլանները: Նման պայմաններում Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովը ստավ փակուղի, և ապրիլի սկզբին բանակցություններն ընդհատվեցին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը հանդես եկավ պատերազմին վերջ տալու և արդարացի հաշտություն կնքելու առաջարկությամբ: Ինչպիսի՞ հետևանքներ ունեցավ այդ քաղաքականությունը Հայաստանի համար:
2. Ե՞րբ կնքվեց Երզնկայի զինադադարը: Ինչպե՞ս ընթացավ ռուսական բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծումը: Ի՞նչ եք կարծում, կարելի՞ էր դա աղետ համարել հայ ժողովրդի համար: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ նպատակով ստեղծվեցին հայկական գորամիավորումները: Ովքե՞ր ներգրավվեցին այդ գործում:
4. Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից խախտվեց Երզնկայի զինադադարը: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ թուրքերին հաջողվեց գրավել ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Ի՞նչ ընթացք ունեցան Տրապիզոնի բանակցությունները: Ինչո՞ւ էր Թուրքիան պահանջում Անդրկովկասը անջատել Ռուսաստանից:
5. Ե՞րբ կնքվեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը: Հայկական ի՞նչ տարածքներ հանձնվեցին Թուրքիային: Ինչպե՞ս եք գնահատում այդ պայմանագիրը:
6. Տեքստից դ՞ուրս գրեք տարեթվերը, կազմե՛ք ժամանակագրական աղյուսակ:

ԹԵՍՏ

Հայկական առանձին բանակային կորպուսի կոմիսարն էր.

1. Անդրանիկը,	3. Սեպուհը,
2. Գ. Նժդեհը,	4. Դրոն:

2. ԹՈՒՐ-ՔԱԿԱՆ ԶՈՐ-ՔԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ: ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

Թուրքական գորքերի ներխուժումը Արևելյան Հայաստան: Տրապիզոնի հաշտության բանակցությունների ձախողումից հետո թուրքական գորքերը արշավեցին Արևելյան Հայաստան: 1918թ. մարտի վերջին ընկավ Սարիղամիշը: Անդրկովկասյան կառավարության (Նախագահ՝ Ա. Չխենկելի) դավաճանական վարքագծի հետևանքով, գրեթե առանց դիմադրության թուրքերին հանձնվեց լավ ամրացված Կարսը: Վիճակը ամենևին էլ չփրկեց Անդրկովկասը անկախ հայտարարելը: Չկար համերաշխություն Անդրկովկասյան կառավարության ներսում և Սեյմում: Նոր կառավարության նախագահ, մենչևիկ Ա. Չխենկելին վարում էր ըստ էության թուրքամետ գիծ: Անդրկովկասի երեք հիմնական (հայ, վրացի, ադրբեջանցի) ազգերի անմիաբանությունն էր պատճառը, որ թուրքական գորքերը ռազմական հաջողություններ էին ունենում: Ադրբեջանցիները բացահայտ համակրում և օժանդակում էին թուրքերին:

Թուրք զավթիչների դեմ պայքարի հարցում հայ քաղաքական բոլոր կուսակցությունները միական էին: 1918թ. ապրիլին Ալեքսանդրապոլում Հայոց ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ կայացավ հայ քաղաքական կուսակցությունների և անկուսակցական գործիչների խորհրդակցություն: Խորհրդակցությունը որոշեց «բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել երկրի պաշտպանությունը»: Սակայն հայությունը միայնակ ի վիճակի չէր դիմակայել թուրք զավթիչներին:

Թուրքական գորքերի ռազմական հաջողությունները հարկադրեցին Անդրկովկասի կառավարությանը վերսկսելու Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները: Մայիսի սկզբներին Բաթումում սկսվեցին թուրք-անդրկովկասյան հաշտության նոր բանակցություններ: Սակայն ռազմական հաջողություններով արբեցած թուրքերն ամենևին ստադրություն չունեին բավարարվելու Բրեստի հաշտության պայմաններով: Այժմ նրանք կողոպտչական նոր պահանջներ ներկայացրին, որի պատճառով բանակցությունները կրկին ընդհատվեցին:

1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերը և դրանց պատմական նշանակությունը: Օգտվելով նպաստավոր հանգամանքից՝ մայիսի 15-ին թուրքական գորքերը հանկարծակի հարձակումով գրավեցին Ալեքսանդրապոլը (Գյումրին) և առաջ շարժվեցին երկու հիմնական ուղղություններով: Թուրքական գորքերի մի խմբավորում Ալեքսանդրապոլից շարժվեց դեպի Արարատյան դաշտ՝ Երևանը և Էջմիածինը գրավելու, իսկ սյուսը՝ Ղարաբաղի (Վանաձոր)՝ Ղազախով ռազմավարական ուղղություն վերցրեց դեպի Բաքու: Հայկական ազգային զորամասերը անկարող էին երկարատև դիմադրություն ցույց տալ զավթիչներին: Հայ ժողովրդի գլխին նորից կախվեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը:

Թուրքերին դիմակայելու համար կատարվեց հայկական զինված ուժերի վերադասավորում: Ստեղծվեց Երևանյան զորախումբը, որի հրամանատարն էր գեներալ Մովսես Միլիկյանը:

**Մովսես Միլիկյան
(1862-1937)**

Արարատյան դաշտ ներխուժած թուրքական ուժերը մայիսի 21-ին գրավեցին Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը: Հայ ժողովուրդը ազգային-ազատագրական պայքարի ելավ, ուր վճռվելու էր նրա լինել-չլինելու հարցը:

Մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան եկեղեցու զանգերի դողանջների ներքո սկսվեց Սարդարապատի պատմական ճակատամարտը: Սարդարապատի զորաջոկատը, որի հրամանատարը գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանն էր, հրետանային նախապատրաստությունից հետո անցավ հակահարձակման: Հայկական զինուժը հուժկու գրոհով

հետ վերցրեց թշնամու կողմից մեկ օր առաջ գրաված Սարդարապատը: Թուրքերը, մեծ կորուստներ տալով, խուճապահար նահանջեցին մինչև Արաքս կայարանի մոտակա բարձունքները: Իսկ մի քանի օր տևած համառ ու ծանր մարտերից հետո թուրքական 15-հազարանոց զորքը ջախջախվեց և նահանջեց դեպի Գյումրի:

**Դանիել
Բեկ-Փիրումյան
(1861-1921)**

Այդ հաղթանակը բարձրացրեց զորքի և ժողովրդի տրամադրությունը: Հարկ է նշել, որ հայրենիքի և Երևանի պաշտպանության համար ոտքի ելավ Երևանի ու Արարատյան դաշտի ողջ հայ բնակչությունը: Հարյուրավոր մարդիկ, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, մասնագիտությունից, քաղաքական համոզմունքներից ու տարիքից, ներկայանում էին զորամաս և կամավոր մեկնում ճակատ: Գյուղացիները տրամադրում էին փոխադրամիջոցներ, փամփուշտ, սննդամթերք, մտնում աշխարհագորայինների շարքերը, փորում խրամատներ: Հերոսամարտը ստացավ համաժողովրդական բնույթ, հայ ժողովուրդը համախմբվել, մի բռունցք էր դարձել, որովհետև յուրաքանչյուր հայ գիտակցում էր, որ ինքը մարտնչում է հանուն հայրենիքի, հանուն կյանքի ու ազգային արժանապատվության: Արարատյան դաշտի ինքնապաշտպանության ոգին Երևանի դիկտատոր Արամ Մանուկյանն էր (1879-1919թթ.): Նրա աննկուն կամքի և հմուտ կազմակերպչական ջանքերի շնորհիվ հայ ժողովուրդը հաղթանակ տոնեց:

Սարդարապատի ճակատամարտին գրեթե զուգընթաց ահեղ մարտեր մղվեցին նաև Բաշ-Ապարանում և Ղարաբաղի խաչում: Մայիսի 22-ին թուրքական մի դիվիզիա, գրավելով Սպիտակը, շարժվեց Բաշ-Ապարան՝ նպատակ ունենալով Երևանի վրա գրոհել հյուսիսից, մտնել Արարատյան դաշտ և

Սարդարապատի մոտ հայկական զորամասերին հարվածել թիկունքից: Ստեղծվեց հարվածային խումբ: Հայկական զորամասը, Դրոյի հնուտ ղեկավարությամբ, ոչ միայն կասեցրեց թուրքերի առաջընթացը, այլև խիզախ հակագրոհով փախուստի մատնեց թշնամուն: Այդ կռիվներում հայերին օգնում էր Ջահանգիր աղայի քրդական (եզդիական) ջոկատը:

Մայիսի 24—28-ը ահեղ մարտեր տեղի ունեցան Ղարաքիլիսայի մոտ: Երկու կողմերն էլ ունեցան մեծ կորուստներ: Չնայած թշնամին ի վերջո գրավեց Ղարաքիլիսան և շարժվեց առաջ, սակայն այնտեղ նույնպես հայերը ցույց տվեցին հիրավի հերոսական դիմադրություն: Դա խոստովանել է հենց թուրք հրամանատարությունը:

Ղարաքիլիսայի կռիվներում աչքի ընկան սպաներ Ա. Բեյ Մամիկոնյանը, Ն. Ղորղանյանը, Գ. Նժդեհը, մարտերում հերոսաբար զոհվեցին կապիտան Գ. Տեր-Մովսիսյանը և ուրիշներ:

Այսպիսով՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերում հայ ժողովուրդը կարողացավ թշնամուն արժանի հակահարված տալ և վիժեցնել Արևելյան Հայաստանը զավթելու ու տեղի հայությանը ոչնչացնելու երիտթուրքերի ծրագիրը: Մայիսյան հերոսամարտը ամբողջ հայ ժողովրդի հավաքական ուժի և ազգային միասնության հաղթանակն էր: Ավելին, եղեռն տեսած, կյանքի ու մահվան եզրին կանգնած հայ ժողովուրդը ոչ միայն պահպանեց իր ֆիզիկական գոյությունը, այլև ստիպեց հակառակորդին հաշվի նստել իր հետ և ճանաչել իր անկախ ապրելու իրավունքը: Մայիսյան հերոսամարտերը հիմք հանդիսացան Հայաստանի պետական անկախության համար: Եվ հենց այդ հաղթանակի օրերին հռչակվեց Հայաստանի անկախությունը: Մայիսյան հերոսամարտը դարձավ հայոց նոր ժամանակների Ավարայրը, որ իր խաղացած դերով ու նշանակությամբ, հիրավի, հայ ժողովրդի պատմության ամենահերոսական

Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիրը

Դրո (Դրաստամատ Կանայան) (1883-1956)

դրվագներից է: Այս դեպքերով, կարելի է ասել, փակվում է հայ ժողովրդի ողբերգական և հերոսական իրադարձություններով հարուստ նոր պատմության շրջանը, և սկսվում 'նորագույն' հայկական պետականությունների պատմության ժամանակաշրջանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ ռազմական հաջողություններ ունեցան թուրքական զորքերը Արևելյան Հայաստանում, որո՞նք էին դրանց պատճառները: Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞ւ Անդրկովկասյան կառավարությունը շահագրգռվածություն հանդես չբերեց Արևելյան Հայաստանի պաշտպանության հարցում:
2. Փորձե՞ք պատկերացնել, թե ինչ էր սպառնում հայ ժողովրդին Արարատյան դաշտ ներխուժած թուրքական զորքերի հաջողության դեպքում:
3. Ե՞րբ տեղի ունեցավ Սարդարապատի ճակատամարտը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Սարդարապատում տարած հաղթանակը հայ ժողովրդի համար: Դուք համաձայն եք այն մտքի հետ, որ Սարդարապատի ճակատամարտը նոր ժամանակների Ավարայրն էր: Հիմնավորե՞ք ձեր տեսակետը:
4. Նկարագրե՞ք Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերը: Ովքե՞ր այցի ընկան այդ կռիվների ժամանակ: Ձեր կարծիքով՝ ո՞րն է թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ հայ ժողովրդի հաղթանակի գաղտնիքը:
6. Տեքստից դո՞րս գրեք տարեթվերը, կազմե՞ք ժամանակագրական աղյուսակ:

ԹԵՍՏ

Համապատասխանեցրե՞ք տարեթվերը իրադարձությունների հետ.

1. 1918թ. մայիսի 15,	ա. Սարիղամիշի գրավումը,
2. 1918թ. մայիսի 24-28,	բ. Ալեքսանդրապոլի գրավումը,
3. 1918թ. մարտի վերջ,	գ. Սարդարապատի ճակատամարտի սկսվելը,
4. 1918թ. մայիսի 22,	դ. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը:

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«1918թ. մարտի 17-ի երեկոյան 7-8 հազար հայ զինվորներ և դրանց միացած բազմահազար ժողովուրդ, հավաքված Երևանի Ազգային խորհրդի մուտքի առաջ, կրճղդիմանային ճակատ գնալու: Դեռ այցիս առջև է այն բռնակ, երբ Արամը պատշգամբ ելավ և ասաց.

— Կամ այստեղ ինձ կլսիեք, կամ բոլորդ կգնաք կովի դաշտ:

Այս երկու խոսքը բավական եղավ, որ զինվորների մեջ բռնկվի հայրենասիրության կայծը, և բոլորը միական որոշեցին մեկնել ռազմա-ճակատ»:

«Մայիսի 19-ի առավոտյան զորավար Սիլիկյանը ուղիղ հեռագրաթելի մոտ է կանչում Արամին:

ՄԻԼԻԿՅԱՆ. — Արամ, բարև, մեր դրությունը վճռական է, մենք առանց կռվի նահանջում ենք դեպի Ջեյվա, թշնամին գերազանց ուժեր ունի, իմ գորամասս քայքայվում է շնորհիվ թիկունքի ընդհանուր քայքայման. դասալքությունը բազմացել է: Մտածում եմ, թե ստիպված եմ նահանջել...

ԱՐԱՄ. — Ջորավար, Ձեր խոսակցությունից եզրակացնում եմ, որ Գուք մտադիր եք նահանջել դեպի Երևան և նույնիսկ մայրաքաղաքը ենթարկել ոմբակոծման:

ՄԻԼԻԿՅԱՆ. — Ամեն ինչ հնարավոր է:

ԱՐԱՄ. — Այդ չի լինի: Ասացեք անմիջապես՝ ինչ է պետք Ձեզ հարձակողականի անցնելու և նախօրոք դրված խնդրի իրագործման համար:

ՄԻԼԻԿՅԱՆ. — Փամփուշտներ, մարդիկ, հաց, տեղափոխության միջոցներ, իսկ գլխավորը՝ թիկունքի ոգևորությունը, և հաղթանակը երաշխավորում եմ:

ԱՐԱՄ. — Պահեցե՛ք, զորավար, դիրքերը երկու օր, և ամեն ինչ կլինի»:

«Արամը իբրև շարժական ոգի ամեն տեղ էր՝ հրապարակներում, շուկայում, տներում, եկեղեցիներում, և կոզևորեր իր խոսքերով և կներշնչեր ամենքին: Եվ գործը եռաց: Բոլորն էլ աշխատում էին: Խրամատներ կփորելին և՛ շրջանային դատարանի նախագահը, և՛ դպրոցական երեխան, և՛ երիտասարդ գեղեցկուհի երևանցին, և՛ 60 տարեկան վանուհին»:

Եվ վերջապես հասավ վճռական գոտեմարտի պահը: Սիլիկյանը հաղորդեց, որ ինքը ամեն ինչ ունի և լրացուցիչ օգնության կարիք չունի: Սարդարապատի տակ ահեղ մարտերն ընթացան մի քանի օր շարունակ: Մայիսի 26-ին՝ երեկոյան, Ազգային խորհուրդը հավաքվել և սրտատրոփ սպասում էր ճակատամարտի ելքին: Մտացվեց զոր. Սիլիկյանի զեկուցումը. «16-ժամյա համառ մարտերից հետո թշնամին ջախջախված է»: Բոլորի աչքերի մեջ արցունքներ երևացին: Հաղթանակն ապահովված էր:

ԹԵՄԱ 14-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 1917թ. դեկտեմբերին կնքված զինադադարի համաձայն ռուսական զորքերը դուրս քերվեցին Արևմտյան Հայաստանից: Կովկասյան ռազմաճակատը սկսեց քայքայվել: Այդ պայմաններում ինքնապաշտպանության նպատակով ստեղծվեցին հայկական ազգային զորամիավորումներ: Այդ զորամիավորումները կազմակերպելու համար հրավիրվեցին ռուսական բանակի հայազգի

գեներալներ և բարձրաստիճան սպաներ՝ Թ. Նազարբեկյան, Մ. Սիլիկյան, Դ. Բեկ-Փիրումյան և ուրիշներ:

2. Խորհրդային Ռուսաստանի և Քառյակ միության երկրների միջև Բրեստ-Լիտովսկում կնքված պայմանագրով Թուրքիային հանձնվեցին մի շարք հայկական տարածքներ: Երկու պետությունների միջև հաստատվեցին այն սահմանները, որոնք գոյություն ունեին մինչև 1877—1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Անդրկովկասի Մեյմը պայմանագիրը չճանաչեց, նա նախընտրեց Տրապիզոնում անջատ հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ: Թուրքական շարունակվող առաջխաղացման պայմաններում ընթացող բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք:
3. Օսմանյան Թուրքիայի հետևողական պնդմամբ՝ հայտարարվեց Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Թուրքիան ստացավ գործողությունների լիակատար ազատություն: Կարճ ժամանակում հակառակորդը նվաճեց Կարսը, Ալեքսանդրապոլը և մոտեցավ Երևանին:
4. Հայրենիքի պաշտպանության համար ոտքի ելավ ժողովուրդը: 1918թ. մայիսի 22-28-ը Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբաղի ճակատամարտերում հայկական ուժերը ջախջախեցին թուրքերին, կասեցրին նրանց հետագա առաջխաղացումը:
5. Մայիսյան հերոսամարտը ամբողջ հայ ժողովրդի հավաքական ուժի և ազգային միասնության հաղթանակն էր: Այն դարձավ նոր ժամանակների Ավարայրը և հիմք հանդիսացավ Հայաստանի անկախության համար:

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին գիտության ու տեխնիկայի հայտնագործությունները (հեռախոս, ռադիոկապ, ավտոմեքենա, օդանավ և այլն) մեծապես նպաստեցին աշխարհի տարբեր մասերում ապրող ժողովուրդների շփումներին և մշակույթի վերելքին: Համընդհանուր նվաճումներն իրենց բարերար ներգործությունն ունեցան տարբեր ժողովուրդների, այդ թվում և հայ մշակույթի վրա: Հայ ժողովրդի զավակները, շփումների մեջ լինելով Եվրոպայի և Ռուսաստանի կենտրոնների հետ, յուրացնում էին այնտեղ ստեղծված արժեքները և ձգտում առաջավոր գաղափարներով լուսավորել հայրենիքն ու հայրենակիցներին:

Արևելահայերը կապված էին գերազանցապես ռուսական, իսկ արևմտահայերը՝ Ֆրանսիական մշակույթի հետ: Ճակատագրի բերումով հայ ժողովրդի մի զգալի մասը ցրված էր աշխարհով մեկ: Հետևաբար հայկական մշակույթը պահպանվում ու զարգանում էր նաև նշանավոր հայկական գաղթավայրերում:

Այս շրջանում վերջնականապես ձևավորվեց հայ նոր գրականությունը, աշխարհաբար գրական լեզուն, հիմնվեցին կուլտուր-կրթական բազմաթիվ ընկերություններ, զարգացան մամուլը, հրապարակախոսությունը, արվեստը, առհասարակ մշակույթը իր բազում ճյուղերով:

1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Գպրոց: Նախորդ դարաշրջանում, ինչպես տեսանք, հայկական մշակույթը զարգանում էր հիմնականում արտերկրների հայկական գաղթավայրերում: Մոսկվան, Պետերբուրգը, Թիֆլիսը, Կ. Պոլիսը, Վենետիկը, Զմյուռնիան, Նոր Նախիջևանը հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոններ էին: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին հայ մտավորականությունը սկսում է իր գործունեությունը տարածել նաև մայր հայրենիքում՝ Հայաստանում: Այս շրջանում հայկական գավառներում բացվեցին բարեկարգ դպրոցներ, հիմնվեցին տպարաններ, գրադարաններ, լույս տեսան պարբերականներ, Էջմիածնում հիմնադրվեց (1874) ճեմարան, որը իր հիմնադրի՝ Գևորգ IV կաթողիկոսի անունով կոչվեց Գևորգյան: Արդյունավետ գործող Լազարյան ճեմարանի, Ներսիսյան դպրոցի հետ Գևորգյան ճեմարանը դարձավ գիտակրթական կենտրոն: 1860-1870-ական թվականներին Թիֆլիսում, Երևանում, Շուշիում, Ալեքսանդրապոլում, Ալսալցխայում բացվեցին իգական դպրոցներ: Այս շրջանում ևս ուսուցման տարածված տեսակը եկեղեցիներին առընթեր ծխական դպրոցներն էին, որոնք անմխիթար վիճակում էին:

Գևորգյան ճեմարանը (1874թ.)

Գևորգ IV Կոստանդնուպոլսեցի (1813-1882)

Գյուղերի մեծ մասը դպրոց չունեն։ Ուսուցիչների մեծ մասը թերի կրթություն ունեն և գտնվում էր նյութական ծանր կացության մեջ։

Ցարական կառավարությունը, ռուսացման քաղաքականություն վարելով, փաստորեն խոչընդոտում էր կրթության գործին։ Հատկապես 1880-1890-ական թվականներին իշխանությունները բռնի մեթոդներով փակեցին հայկական շատ դպրոցներ։ Այդուհանդերձ հասարակական կյանքի ընդհանուր առաջընթացը կատարում էր իր դերը։ Հենց այդ նույն տասնամյակներին հրապարակ եկան բարեգործական և հասարակական այլ կազմակերպություններ, որոնք մեծապես նպաստում էին կրթական գործին։

Ուսումնակրթական գործը մեծապես հովանավորող Գևորգ կաթողիկոսի կարգադրությամբ բարեկարգվեցին և բոլոր գյուղերում բացվեցին եկեղեցական ծխական դպրոցներ։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Այսրկովկասի եկեղեցական-ծխական դպրոցների թիվը անցնում էր 400-ից, ուր սովորում էին 30 հազարից ավելի աշակերտներ։

Կրթական գործը աշխուժություն ապրեց նաև արևմտահայության շրջանում։ Այնտեղ ստեղծվեցին տարբեր անուններով բազմաթիվ ընկերություններ, որոնք մեծապես նպաստում էին ուսումնական գործին։ 1870-ական թվականներին Թուրքիայում գործում էին 450-ից ավելի հայկական դպրոցներ, իսկ XX դ. սկզբին նրանց թիվը անցնում էր 800-ից։ Կ. Պոլսի մոտ գտնվող Արմաշի վանքում հիմնվել էր եկեղեցական բարձրագույն ուսումնարան, որը պետք է նույն դերը կատարեր, ինչ Գևորգյան ճեմարանը Արևելյան Հայաստանում։ Նշանավոր էին Պետերբուրգի բարերար Սանասարյանի՝ Կարինում հիմնած (1881) վարժարանը, Վանի Երամյան, Սանդիստյան դպրոցները, Ղալաթիայի կենտրոնական վարժարանը և ուրիշներ։

Վենետիկի Սբ Ղազար կղզին

Հայկական դպրոցներ են հիմնվում նաև Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Բուլղարիայի և այլ երկրների հայկական գաղութներում։ Այդ դպրոցներից Մխիթարյանների Փարիզի Մուրադյան և Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանները 1870թ. Վենետիկում միավորվեցին՝ կազմելով Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը։ Այս վարժարանի հեղինակությունը աստի-

ճանաբար այնքան բարձրացավ, որ իտալական կառավարությունը նրան շնորհեց պետական միջնակարգ դպրոցի կարգավիճակ:

Ծխական դպրոցներում դասավանդում էին հիմնականում կրոն և հայոց լեզու, իսկ մյուս ուսումնական օջախներում՝ նաև պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն, օտար լեզու, վայելչագրություն, երգեցողություն և այլ առարկաներ:

Մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանք են կատարել, դպրոցական ծրագրեր, դասագրքեր կազմել Մ. Մամուրյանը, Պ. Շանշյանը, Ղ. Աղայանը, Ա. Բահաթյանը, Ռ. Պերպերյանը, Ստ. Մալխասյանը և շատ ուրիշներ:

Հատկանշական է, որ դարի երկրորդ կեսին հիմնվեցին ուսումնակրթական նոր կենտրոններ: 1874թ. բացվեց Էջմիածնի ճեմարանը, որը իր հիմնադրի՝ Գևորգ IV կաթողիկոսի անունով կոչվեց Գևորգյան ճեմարան: Կրթական այս կենտրոնը բեղուն գործունեություն ունեցավ և սովեց մշակույթի, գիտության, մանկավարժության շատ նշանավոր գործիչներ: Կոստանդնուպոլսում Կեդրոնական, Վանում Երեմյան վարժարանները բացվեցին, Նոր Նախիջևանում՝ թեմական, Էրզրումում՝ Սանասարյան դպրոցները, իսկ Երևանում՝ զիննագիա: Թիֆլիսում, Երևանում, Բաքվում, Ալսալցխայում, Ալեքսանդրապոլում և այլ տեղերում բացվեցին իգական դպրոցներ: Կրթական-լուսավորական իրենց առաքելությունները լավագույնս իրականացնում էին դարի առաջին կեսին հիմնված Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: 90-ական թվականների կեսերին երկրամասի դպրոցներում սովորում էին 30 հազարից ավելի հայ աշակերտներ:

2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ գիտական միտքը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին զարգացավ գերազանցապես հայոց պատմության, լեզվի և հայագիտության մյուս ճյուղերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Մխիթարյան միաբանության անդամ Գևորգ Ալիշանը, որը երբեք չէր եղել Հայաստանում, ստեղծեց պատմաաշխարհագրական մի շարք («Շիրակ», «Սիսուան», «Այրարատ» և այլն) հիմնարար աշխատություններ: Նա թողել է ավելի քան 45 հատոր հայագիտական գործեր: Մաղաքիա Օրմանյանը իր ծանրակշիռ «Ազգապատում» աշխատության մեջ ներկայացրեց հայ եկեղեցու ամբողջական պատմությունը: Լազարյան ճեմարանի դասախոս Մկրտիչ Էմինը վիթխարի աշխատանք կատարեց միջնադարյան հայ պատմիչների երկերը ռուսերեն և ֆրանսերեն թարգմանելով: Դրանով նա օտարազգի ժողովուրդներին ծանոթացնում էր հայոց մեծարժեք գրավոր ժառանգությանը:

Գևորգ Ալիշան
(1820-1901)

Հայ պատմագիտության զարգացման գործում լուրջ ներդրում ունեն Ստ. Պալասանյանը, Ք. Պատկանյանը, Գր. Խալաթյանը, Ա. Գարգաշյանը, Ա. Երիցյանը և ուրիշներ: Գարեգին Սրվանձտյանը բեղմնավոր աշխատանք կատարեց բանահյուսության ասպարեզում: Նա հայտնաբերեց «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպը: Ազգագրության մեջ մեծ է Երվանդ Լազարյանի վաստակը:

**Մանուկ Արեղյան
(1865-1944)**

Գիտության զարգացումը մեծ չափերով խթանվեց 20-րդ դարի սկզբներին, որն իր արգասավոր պտուղները տվեց նաև հայ իրականության մեջ: Լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը հեղինակեց արժեքավոր աշխատություններ հայոց և ընդհանուր լեզվաբանության բնագավառում: Մանուկ Արեղյանը հիմնավոր ուսումնասիրեց հայ հին և միջնադարյան գրականությունը և ժողովրդական բանահյուսությունը: Պատմության և գրականության ասպարեզում բեղմնավոր աշխատանք կատարեց Լեոն (Առաքել Բաբախանյան): Միջնադարյան Հայաստանի պատմությունը խորությամբ հետազոտեց Նիկողայոս Ադոնցը:

Լեո (1860-1932)

19-րդ դարի երկրորդ կեսին լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին նաև բնական գիտությունների մեջ: Գունավոր հեռուստատեսության և այլ հայտնագործությունների հեղինակ էր Հովհաննես Ադամյանը: Երկրաբան և քիմիկոս Անդրեաս Արծրունին, որն ավարտել էր Պետերբուրգի և Հայդելբերգի համալսարանները, ուսումնասիրել է Կովկասի և Ուրալի օգտակար հանածոների հանքավայրերը: Նա առաջնակարգ գիտական հետազոտությունների համար, իսկ Քերովբե Պատկանյանը հումանիտար գիտություններում ընտրվում են Ռուսաստանի

գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ: Բժիշկ Մարգար Առուստամյանը հռչակվեց պրակտիկ գործերով: Նա խիզախ պայքար կազմակերպեց 1893թ. Աստրախանում բռնկված և համընդհանուր տազնապ առաջացրած խոլերայի դեմ և փրկեց հազարավոր մարդկանց կյանք: Ժամանակակիցները շատ բարձր են գնահատել նրա անձնվեր գործունեությունը:

Քիմիայի բնագավառում մեծ անուն է վաստակել մի շարք աշխատությունների հեղինակ Հակոբ Չամչյանը (1857-1921), որը գործել է Իտալիայում: Բժշկության ու բուսաբանության ասպարեզում հայտնի են Ս. Շահամիրյանը, Ն. Տաղավարյանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչը նպաստեց հայկական մշակույթի վերելքին 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Որո՞նք էին հայկական մշակույթի զարգացման կենտրոնները:
2. Որո՞նք էին ցարական իշխանությունների կողմից հայկական դպրոցների փակման պատճառները:
3. Թվարկե՛ք նոր բացված դպրոցները: Որո՞նք են դրանցից նշանավորները: Ի՞նչ դեր խաղացին դրանք կրթական գործում:
4. Թվարկե՛ք գիտության այն ճյուղերը, որոնք բարձր զարգացման հասան:
5. Ի՞նչ հաջողություններ ձեռք բերվեցին բնագիտության բնագավառում: Ովքե՞ր են այդ ոլորտի նշանավոր ներկայացուցիչները:

ԹԵՍՏ

«Շիրակ» աշխատության հեղինակն է.

1. Մաղաքիա Օրմանյանը,	2. Ղևոնդ Ալիշանը,
3. Նիկողայոս Աղոնցը,	4. Գարեգին Սրվանձոյանը:

3. ՄԱՄՈՒԼ: ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մամուլ: Անսախաղեպ զարգացում ապրեց հայական մամուլը: Եթե 19-րդ դարի առաջին կեսին հրատարակվել էին ընդամենը 30, դարի երկրորդ կեսին՝ 246 անուն թերթ ու ամսագիր, ապա 20-րդ դարի սկզբին այդ թիվը հասավ շուրջ 600-ի: Դա պատկառելի թիվ է, որ հատուկ է քիչ ժողովուրդների մշակույթին: Հայ պարբերական մամուլի հիմնական կենտրոններն են դառնում Թիֆլիսը և Կոստանդնուպոլիսը:

«Մշակ» թերթի գլխագիրը

Թիֆլիսում հրատարակվում էին «Մշակ» օրաթերթը, «Մուրճ» ամսագիրը, «Նոր դար», «Փորձ», «Արձագանք» և այլ պարբերականներ: Կոստանդնուպոլսում լույս էին տեսնում «Մասիս», «Մեղու», «Արևելք» օրաթերթերը: Փարիզում հրատարակվում էին «Արևելք» և «Արևմուտք» պարբերականները: Բազմաթիվ թերթեր էին լույս տեսնում Ջնյուռնիայում, Մոսկվայում և այլ քաղաքներում:

Գրիգոր Արծրունու «Մշակ» թերթը լուրջ ազդեցություն ունեցավ ժամանակի առաջավոր, հայրենասեր երիտասարդության վրա: Լայն ճանաչում գտած պարբերականների կողքին

դարասկզբին աչքի ընկան Արշակ Չոբանյանի «Անահիտը» (Փարիզ), Գարեգին Լևոնյանի «Գեղարվեստը» (Թիֆլիս): Մանուկների սիրելի հանդեսը դարձավ «Հասկերը»:

Դարի վերջին տասնամյակներում հրապարակ եկավ կուսակցական մամուլը՝ Հնչակյան կուսակցության օրգան «Հնչակը», Հայ հեղափոխական դաշնակցության պաշտոնական թերթը՝ «Իրոշակը», և այլ պարբերականներ: Մարքսիստական գաղափարախոսությամբ տոգորված սոցիալ-դեմոկրատական մամուլի օրգաններն էին «Պրոլետարիատը», «Կայծը», «Նոր խոսքը» և ուրիշ թերթեր: Կուսակցական մամուլը արծարծում էր հայ ժողովրդի ազգային և սոցիալական ազատագրության խնդիրները, միաժամանակ քարոզում իրենց կուսակցությունների գաղափարախոսությունը:

Հայ պարբերական մամուլը վիթխարի դեր կատարեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի, գիտամշակութային կյանքի զարգացման, եվրոպական քաղաքակրթության արժեքները հայ իրականության մեջ տարածելու գործում:

Հակոբ Պարոնյան
(1843-1891)

Գրականություն: Այս շրջանում գրականությունն աննախընթաց վերելք ապրեց, թևակոխեց զարգացման մի նոր աստիճան:

1850-60-ական թվականներին շարունակում էր հնչել Միքայել Նալբանդյանի, ազատության կոչող մարտական քնարը: Ռաֆայել Պատկանյանի (Գամառ-Քաթիպա) ստեղծագործությունները հատկանշվում են խոշոր պետությունների վարքագիծը բացահայտելու, մերկացնելու և հայերին զենքի կոչելու ջերմ հայրենասիրությամբ ու ազատասիրությամբ: Նրա «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծությունը դարձավ հայ ժողովրդի սիրած երգերից մեկը:

Մեծ վիպասան Բաֆֆին իր ազգային-ազատագրական գաղափարներն արտահայտել է «Խենթը», «Կայծեր», «Դավիթ-Քեկ», «Սամվել» վեպերում:

Հակոբ Պարոնյանը մեծ երգիծաբան էր: Նրա ստեղծագործությունները («Ազգային ջոջեր», «Պաղտասար աղբար», «Մեծապատիվ մուրացկաններ» և այլն) ուղղված էին աշխատավոր մարդու շահերի պաշտպանությանը: Միաժամանակ սուր գրչով նա խարազանում էր սուլթանական կարգերի և արևմտաեվրոպական տերությունների խարդախ քաղաքականությունը:

Գաբրիել Սունդուկյան
(1825-1912)

Գաբրիել Սունդուկյանը մեծապես նպաստեց հայ թատերական արվեստի զարգացմանը: Նա իր պիեսներում («Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Քանդված օջախ», «Պեպո») ներկայացրեց կյանքի իրական պատկերը: Պաշտպանելով

աշխատավորների շահերը՝ նա անարգանքի սյունին գամեց պորտաբույժ հարուստներին:

Հայ գրողներից և ոչ մեկը այնպես խորաթափանցությամբ ու հարազատորեն չի մարմնավորել մեր ժողովրդի ազգային ոգին, ինչպես դա արել է Հովհաննես Թումանյանը: Հայ գրականության մնայուն արժեքները՝ «Անուշը», «Մարոն», «Լոռեցի Սաքոն», «Թմբկաբերդի առումը», «Գիքորը» և մյուս ստեղծագործությունները դրա լավագույն ապացույցն են: Նույնքան մեծ է Ամենայն հայոց բանաստեղծը որպես քաղաքացի, ազգային գործիչ:

**Ավետիք
Իսահակյան
(1875-1957)**

**Հովհաննես
Թումանյան
(1869-1923)**

Ավետիք Իսահակյանը հայ նոր գրականության սիրո խոշորագույն երգիչն էր: Ալ. Շիրվանզադեն իր ստեղծագործություններով թափանցում էր կյանքի խորքերը:

Այս շրջանում իրենց գործերով հայ գրականության մեջ մեծ հետք թողեցին Հ. Հովհաննիսյանը, Ղ. Աղայանը, Մուրացանը, Պ. Պոռչյանը, Վ. Տերյանը, Նար-Դոսը և շատ այլ գրողներ: Գրականության մեջ կատարվող առաջընթաց տեղաշարժերը հատուկ էին նաև արևմտահայությանը:

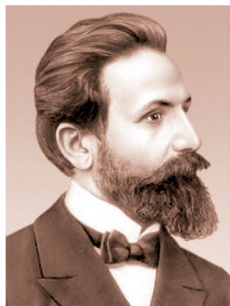
**Վահան Տերյան
(1885-1920)**

Իբրև բանաստեղծ, արձակագիր և դրամատուրգ ինքնատիպ է Լևոն Շանթը: Արձակի մեջ նշանավոր է նաև Ավետիս Ահարոնյանը: Նրա ստեղծագործությունները աչքի են ընկնում ժանրային բազմազանությամբ:

Արևմտահայ արձակի զարգացումը շատ բանով կապվում է Արփիար Արփիարյանի անվան հետ: Իր ստեղծագործությունների մեջ նա մերկացնում է հասարակության մեջ տիրող անարդարությունները: Սոցիալական ու քաղաքական երգիծանքի փայլուն ներկայացուցիչն էր Երվանդ Օտյանը:

**Գրիգոր Զոհրապ
(1861-1915)**

**Ավետիս Ահարոնյան
(1866-1948)**

**Դանիել Վարուժան
(1884-1915)**

**Սիամանթո
(1878-1915)**

Արևմտահայ պոեզիայի և արձակի մնայուն գործերի հեղինակ երիտասարդ, շատ տաղանդավոր դեմքեր՝ Գր. Զոհրաբը, Ռ. Սարդարյանը, Սիամանթոն, Գ. Վարուժանը, Ռ. Սևակը և ուրիշներ, զոհ դարձան թուրքական բարբարոսություններին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին ամենանշանավոր պարբերականները: Ի՞նչ դեր կատարեց մամուլը հայ հասարակական կյանքում:
2. Ինչպե՞ս էր արտացոլվում հայ իրականությունը գրականության մեջ: Ի՞նչ թեմաներ էին գերակշռում հայ գրողների ստեղծագործություններում: Դրանցից որո՞նք են ձեր սրտին մոտ ու հարազատ:
3. Լրացրե՛ք «Հայ գրողները» աղյուսակ:

Գրողներ	Ստեղծագործություններ	Թեմատիկան
Ռ. Պատկանյան Բաֆֆի Հ. Պարոնյան Գ. Սունդուկյան Հ. Թումանյան		

ԹԵՍՏ

Համապատասխանեցրե՛ք հեղինակի անունը ստեղծագործության հետ.

1. Հովհաննես Թումանյան,	ա. «Արաքսի արտասուքը»,
2. Հակոբ Պարոնյան,	բ. «Կայծեր»,
3. Ռաֆայել Պատկանյան,	գ. «Էլի մեկ զոհ»,
4. Բաֆֆի,	դ. «Թմկաբերդի առումը»:

4. ԱՐՎԵՍ

Թատրոն: Արվեստը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին թատերական կյանքում մեծ փոփոխություններ կատարվեցին, նաև սիրողական մակարդակից վերաճելով դարձավ արվեստի մասնագիտացված մի ճյուղ: Կազմակերպվեցին դերասանական մշտական խմբեր, հանդես եկավ տաղանդավոր դերասանների մի ամբողջ սերունդ: Փոխայցելություն ու համագործակցություն ստեղծվեց արևելահայ և արևմտահայ նշանավոր թատերական խմբերի միջև: Ձևավորվեցին դրամատիկական արվեստ սիրողների մի շարք ընկերություններ:

Կ. Պոլսում 1868թ. Հակոբ Վարդույանը հիմնում է թատերախումբ և ներկայացումներ տալիս հայերեն ու թուրքերեն լեզուներով: Նա իրավամբ

համարվում է ինչպես հայ, այնպես էլ թուրքական թատրոնի հիմնադիրը: Թատերական արվեստում փայլեց Պետրոս Աղամյանը: Նա 1879թ. Կ. Պոլսից մեկնեց Ռուսաստան, հանդես եկավ Թիֆլիսի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի և մի շարք այլ քաղաքների բեմերում և շեքսպիրյան դերերով մեծ հռչակ ձեռք բերեց: Իրենց դերասանական գործունեությամբ փառաբանվեցին նաև Գևորգ Չմշկյանը, Հովհաննես Աբելյանը, Սիրանույշը և շատ ուրիշներ:

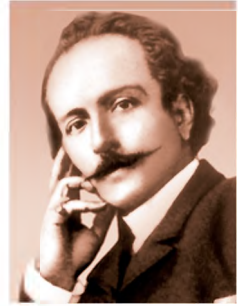
Երաժշտություն: 19-րդ դար երկրորդ կեսը շրջադարձային եղավ նաև երաժշտության համար: Հայրենասեր շատ մտավորականներ զբաղվեցին երաժշտությամբ, կազմվեցին երգարաններ, երգչախմբեր, սկսեցին մշակվել ժողովրդական երգերը:

Երաժշտության բնագավառում հռչակվեցին հատկապես Տիգրան Չուխաջյանը, Քրիստափոր Կարա-Մուրզան, Մակար Եկնայանը: Տ. Չուխաջյանը «Արշակ Երկրորդ» հայկական առաջին օպերայով (1868թ.) հիմք դրեց հայկական օպերային արվեստին: Եկնայանը և Կարա-Մուրզան ձայնագրել ու մշակել են հարյուրավոր ժողովրդական երգեր:

Հանճարեղ երգահան Կոմիտասը գրի առավ հարյուրավոր ժողովրդական երգեր, մշակեց, մաքրեց օտարամուտ տարրերից և վերստին վերադարձրեց ժողովրդին որպես երաժշտական գոհարներ: Դրանցից են «Կալի երգը», «Հոյ արա, եգո», «Գարուն ա», «Կոունկ» և մյուս ստեղծագործությունները: Նա, համերգներով ու դասախոսություններով հանդես գալով Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Շվեյցարիայի և այլ երկրների տարբեր քաղաքներում, ներկայացրեց հայ երաժշտական արվեստը, ապացուցեց նրա ինքնուրույնությունն ու ինքնատիպությունը:

Գարեթի ընթացքում հայ երաժշտությունը զարգացել էր միաձայնության ուղղությամբ: Այս շրջանում երգահաններ Ք. Կարա-Մուրզայի, Կոմիտասի, Մ. Եկնայանի շնորհիվ տարածում գտավ բազմաձայն, խմբակային երաժշտությունը:

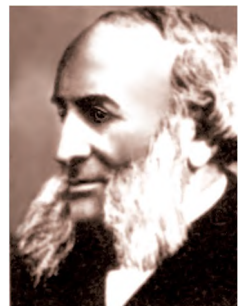
Կերպարվեստ: Այս շրջանում հայ կերպարվեստը նույնպես ծաղկում ապրեց: Այդ հաջողությունների համար պարտական ենք մի խումբ ստեղծագործողների, որոնց մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Հովհաննես Այվազովսկին: Նա դարձավ ժամանակի միջազգային անուն վաստակած անգուգական ծովանկարիչներից մեկը:

**Պետրոս Աղամյան
(1849-1891)**

**Կոմիտաս
(1869-1935)**

**Հովհաննես
Այվազովսկի
(1817-1900)**

Այվագովսկու ստեղծագործություններում որոշակի տեղ է հատկացված նաև հայկական թեմաներին («Արարատ», «Սևանա լիճ», «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895թ.» և այլն):

**Վարդգես
Սուրենյանց
(1860-1921)**

Այդ տասնամյակներում են ստեղծագործել դիմասկարիչ Հակոբ Հովնաթանյանը, բնանկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանը, Ստեփան Ներսիսյանը, Վարդգես Սուրենյանցը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Սեդրակ Առաքելյանը, նշանավոր քանդակագործներ Հակոբ Գյուրջյանը, Անդրեաս Տեր-Մարությանը: Վերջինս Փարիզում կերտել է Խ. Աբովյանի արձանը, որն այժմ դրված է գրողի ծննդավայրում:

Ճարտարապետություն: 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին, տնտեսական կյանքի զարգացման հետ, Այսրկովկասում, այդ թվում և Հայաստանում աշխուժանում է քաղաքաշինությունը: Սկսվում են քաղաքների բարեկարգման և կառուցապատման աշխատանքները: Միաժամանակ ծավալվում է վարչական, ուսումնական շենքերի, առանձնատների շինարարությունը: Հրապարակ են գալիս մի շարք հայ ճարտարապետներ, որոնց նախագծերով կառուցված շենքերը զարդարում են Այսրկովկասի քաղաքները: Արվեստի այս ճյուղում մեծ է Թորոս Թորամանյանի վաստակը:

Արևմտյան Հայաստանում ճարտարապետության զարգացման համար պայմաններն անբավարար էին: Սակայն Կ. Պոլսում շարունակում էին գործել Պալյան ճարտարապետական նշանավոր գերդաստանի ժառանգները: Նրանց նախագծերով կառուցվում էին տարբեր բնույթի շենքեր, որոնք այժմ էին ընկնում իրենց բարձր արվեստով:

Այսպիսով 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին հայկական մշակույթն իր բոլոր ճյուղերով ու դրսևորումներով վիթխարի զարգացում ապրեց:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ կարևոր փոփոխություն կատարվեց թատրոնում:
2. Ո՞վ է համարվում հայ և թուրք թատրոնների հիմնադիրը: Նշե՛ք հայ բեմի մեծ վարպետներին:
3. Ի՞նչ փաստեր կարող եք բերել երաժշտության զարգացման օգտին: Ո՞ւմ անվան հետ է կապվում հայ ժողովրդական երգերի մշակումը: Թվարկե՛ք նրա լավագույն ստեղծագործություններից մի քանիսը:
4. Ովքե՛ր այժմ ընկան կերպարվեստի բնագավառում: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
5. Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞վ էր պայմանավորված ճարտարապետության զարգացումը:

ԹԵՍՏ

«Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1895թ.» նկարի հեղինակն է.

1. Գևորգ Բաշինջաղյանը,
2. Եղիշե Թաղևոսյանը,
3. Սեդրակ Առաքելյանը,
4. Հովհաննես Այվազովսկին:

ԹԵՄԱ 15-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբում տնտեսական և քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունները պայմանավորեցին հայկական մշակույթի անսպասելի զարգացումը՝ այն հասցնելով նոր որակի:
2. Չնայած հալածանքներին և բազմաթիվ խոչընդոտներին, զարգանում էր հայկական դպրոցը: Ե՛վ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում գործում էին նշանավոր կրթօջախներ: Չունենալով պետական հովանավորություն՝ հայոց դպրոցը պահվում էր հասարակական կազմակերպությունների, առանձին անհատների և, գլխավորապես, Հայ առաքելական եկեղեցու միջոցներով: Ուսումնական նոր կենտրոններից նշանավոր էին Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, Կ. Պոլսի Կեդրոնական, Վանի Երեմյան վարժարանները, Երևանի գիմնազիան և այլն:
3. Գիտության ասպարեզում առանձնապես զարգացել էր հայագիտությունը: Իրենց հիմնարար աշխատություններով լուրջ ներդրում կատարեցին Ղ. Ալիշանը, Մ. Օրմանյանը, Ստ. Պալասանյանը, Ն. Ադոնցը, Լեոն, Հր. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը և ուրիշներ: Բնական գիտությունների ասպարեզում աչքի ընկան Ա. Արծրունին, Զ. Չամչյանը, Մ. Առուստամյանը:
4. Բուռն վերելք ապրեց հայ մամուլը: Նշանավոր պարբերականներից էին «Մշակը», «Մուրճը», «Հնչակը», «Դրոշակը», «Փորձը», «Մասիսը», «Մեդոն» և այլն:
5. Հասարակական բուռն փոփոխություններն իրենց արտացոլումը գտան հայ գրականության բնագավառում: Հայ գրողների ստեղծագործությունները հատկանշվում են ջերմ հայրենասիրությամբ ու ազատասիրությամբ, նրանցում կոչ էր արվում ոտքի կանգնել և պայքարել ազատագրության համար (Մ. Նալբանդյան, Ռ. Պատկանյան, Բաֆֆի, Մուրացան և ուրիշներ):
Հայ գրողների ստեղծագործություններում զգալի տեղ էր զբաղում սոցիալական մտքի վր (Հ. Հովհաննիսյան, Ղ. Աղայան, Պ. Պողոսյան): Իրենց տաղանդի ողջ խորությամբ փայլեցին Հ. Թումանյանն ու Ավ. Իսահակյանը, Վ. Տերյանն ու Շիրվանզադեն, Սիամանթոն ու Դ. Վարուժանը, Ա. Չոպանյանը, Լևոն Շանթն ու Ավ. Ահարոնյանը: Հայ

դրամատուրգիայի և թատերական արվեստի զարգացմանն իր գործերով մեծապես նպաստեցին Գ. Սունդուկյանը, Հ. Պարոնյանը:

6. Զգալի վերելք ապրեց հայ թատրոնը: Գերասանական անգուգական վարպետությամբ մեծ հռչակ ձեռք բերեցին Պ. Աղամյանը, Գ. Չմշկյանը, Սիրանույշը և ուրիշներ:

Երաժշտության ասպարեզում մեծ նվաճում էին Տ. Չուխաջյանի «Արշակ Երկրորդ» և Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերաները:

Նշանավոր երգահան Կոմիտասը հավաքեց, գրի առավ և մշակեց շուրջ 3000 ժողովրդական երգ: Նրա ջանքերի շնորհիվ հայկական երաժշտական արվեստը ներկայացվեց եվրոպական երաժշտական հասարակայնությանը:

7. Այդ ժամանակաշրջանում համաշխարհային ճանաչում ունեցող ծովանկարիչներից էր Հովի. Այվազովսկին: Իրենց կտավներով հիացնունք են պատճառում Վ. Սուրենյանցը, Գ. Բաշինջաղյանը, Փ. Թերլեմեզյանը և ուրիշներ:

8. Տնտեսական կյանքի զարգացումը պայմանավորեց և քաղաքաշինության զարգացումը: Հայ ճարտարապետների նախագծերով ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Թուրքիայում (Պալյան ճարտարապետական նշանավոր գերդաստանի ժառանգների կողմից) կառուցվել են բազմաթիվ շենքեր, առանձնատներ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Նոր շրջանում հայ ժողովրդի մի հատվածը շարունակում էր գոյատևել իր պատմական հայրենիքից դուրս, աշխարհի տարբեր երկրներում:

Նրանք, հյուրընկալ երկրի տնտեսական, քաղաքական մշակութային կյանքին ենթակա լինելով հանդերձ, պահպանում էին հարազատ ժողովրդի լեզուն, սովորությունները, մշակույթը:

Հայկական գաղութները նշանակալի դեր են կատարել հայ և օտար ժողովուրդների հարաբերություններում:

Այս շրջանում իրենց գոյությունը պահպանեցին դեռևս միջնադարից եկող շատ գաղթօջախներ: Դրանց զուգահեռ Ռուսաստանում, Արևմտյան Եվրոպայում ձևավորվեցին հայկական կենսունակ համայնքներ: Հայկական գաղութներում ոչ միայն պահպանվեցին, այլև զարգացան հայկական մշակութային ավանդները:

1. ԱՄԻԱՅԻ ԵՎ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Սիրիա և Լիբանան: Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Սիրիայի և Լիբանանի մի շարք բնակավայրերում՝ Հալեպում, Լաթաքիայում, Բեյրութում, կային հայկական համայնքներ: 1880-1890-ական թվականներին այդ երկու երկրներում հայերի թիվը հասնում է 80 հազարի: Հետամնաց Թուրքիայի կազմում գտնվող այդ երկրներում դեռևս գերիշխում էին կյանքի ու կենցաղի միջնադարյան ձևերը:

Հայերը զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ, գլխավորապես՝ այգեգործությամբ, ծխախոտագործությամբ, շերամապահությամբ: Արհեստներից լայն տարածում ունեին ջուլիակությունը, կաշեգործությունը, ոսկերչությունը:

Նշանակալի էր այս գաղթավայրերի հայերի առևտրական գործունեությունը: Ներքին առևտրից բացի՝ հայերն ակտիվորեն մասնակցում էին արտաքին մեծածավալ առևտրին:

Ինչպես 1895-1896թթ., այնպես էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Սիրիայի և Լիբանանի հայերը ծանր կորուստներ կրեցին: Նրանք Արևմտյան Հայաստանի հետ ենթարկվեցին թալանի և կոտորածների:

Այդ երկրների հայկական գաղութները զրկված են եղել մշակույթը լայնորեն զարգացնելու հնարավորությունից: Դպրոցներից նշանավոր էին Հալեպի Ներսիսյան վարժարանը և Զմառի հայ կաթոլիկ վանքի դպրոցը: 20-րդ դարի սկզբներին լույս տեսան պարբերականներ, ստեղծվեցին թատերախմբեր, երգչախմբեր: Մի շարք հայեր նշանակալի դեր կատարեցին արաբական մշակույթի և գիտության զարգացման գործում:

Կոստանդնուպոլիս, Զմյուռնիա: Տակավին միջնադարում ձևավորված Կոստանդնուպոլսի և Զմյուռնիայի հայկական գաղութները նոր շրջանում վերելք ապրեցին: Երկու քաղաքներն էլ առևտրի համար աշխարհագրական հարմար դիրք ունեին:

Հայ առևտրականները Կ. Պոլսում ունեին իրենց խանութները, իջևանատները: Նրանք կապող օղակ էին Արևելքի և Արևմուտքի շատ երկրների միջև կատարվող առևտրում: Պոլսահայ բնակչության մի ստվար խավը զբաղվում էր արհեստագործությամբ: Հայ վարպետների ձեռքերով են կառուցվել բազմաթիվ պալատներ, սգկիթներ:

Բեյրութ, Բուրջ-Համմուդ, հայկական թաղամաս

Հալեպի հայկական եկեղեցին

Պոլսահայ սովար գաղութը 18-19-րդ դդ. այնքան հզորացավ, որ դարձավ արևմտահայության տնտեսական և մշակութային կյանքի կենտրոնը:

Կոստանդնուպոլսի համայնապատկերը

Բավական է նշել, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում կար 80 հայկական տպարան: Այնտեղ լույս էին տեսնում տասնյակ պարբերականներ, մեծաքանակ գրքեր: Կային բազմաթիվ դպրոցներ, թատերական, երաժշտական և այլ հաստատություններ: Հայ բնակչության թիվը հասնում էր շուրջ 200 հազարի:

Զմյուռնիան կամ Իզմիրը գտնվում է Էգեյան ծովի ափին: Այնտեղի գաղութը փոքրաքանակ էր:

Այստեղ ևս տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին առևտուրն ու արհեստագործությունը:

Հայ վաճառականները եվրոպական երկրներ էին արտահանում բամբակ, մրգեր, ձիթապտուղ, ծխախոտ, մորթիներ: Բազմատեսակ մրգերի արտահանության մեջ առաջին տեղում էր թուզը: Այդ ասպարեզի նշանավոր առևտրականներից էր Արամ Համբարձումյանը, որը ստացել էր «թուզի թագավոր» մականունը:

Արհեստագործությունը ժառանգական բնույթ էր կրում և փոխանցվում էր սերնդեսերունդ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Զմյուռնիայում գործում էին ոսկերչական 30, ժամագործների 12, դերձակների 20, կոշկակարների 16 և այլ արհեստանոցներ:

Զմյուռնիան ևս հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոն էր:

1919-1922թթ. Թուրքիայի կողմից կազմակերպված ջարդի և արտագաղթի հետևանքով Զմյուռնիայում այլևս հայ բնակչություն չմնաց: Գաղութը դադարեց գոյություն ունենալ:

Պարսկաստանի հայկական գաղութները: Պարսկաստանի հին հայկական համայնքներն իրենց կենսունակությունը պահպանեցին նաև նոր դարաշրջանում:

Հայերը բնակվում էին գերագանցապես Հյուսիսային Պարսկաստանում՝ Թավրիզում, Խոյում, Սալմաստում, Ուրմիայում և այլ վայրերում:

Պարսկաստանի հայ բնակչությունը 19-րդ դարի առաջին կեսին հասնում էր 35-40 հազարի: Հեռագայում սովարացավ և 20-րդ դարի սկզբների հասնում էր 180-200 հազարի:

Արհեստներից տարածված էին ոսկերչությունը, ջուլիակությունը, դարբնությունը, կաշեգործությունը: Երկրի ոսկերչական արհեստը գրեթե ամբողջությամբ հայերի ձեռքում էր:

Պարսկահայերը բավականաչափ աշխույժ առևտուր էին անում երկրի ներսում և նրա սահմաններից դուրս: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին առևտրի հետ զարգանում էր նաև արդյունաբերությունը: Կային մեծահարուստ առևտրաարդյունաբերողներ: Դրանցից էին Լիանոզովները, որոնք իրենց ձեռքում էին պահում Կասպից ծովի հարավային մասի ձկնարդյունաբերությունը:

Պարսկական արքունիքում շատ հայեր դիվանագիտական պատասխանատու պաշտոններ էին վարում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում պարսկական դեսպանները հայեր էին:

Հայկական թաղամաս Թավրիզում

Անգլիայում դեսպան Մելքոն իշխանը Լոնդոնում հրատարակել է «Ղանուն» («Օրենք») պարբերականը, որը դեմոկրատական, սահմանադրական գաղափարներ քարոզող առաջին ամսագիրն էր պարսկական իրականության մեջ: 1905-1911թթ. բուրժուական հակաֆեոդալական հեղափոխությանը հայերը ակտիվ մասնակցություն ունեցան: Նրանցից Եփրեմ խանը դարձավ սահմանադրական շարժման առաջնորդներից մեկը:

Եփրեմ խան (1868-1912)

Պարսկահայերը նկատելի հաջողությունների հասան լուսավորության և առհասարակ մշակույթի ասպարեզում:

1838թ. հայկական դպրոց է բացվում Նոր Ջուղայում:

Հետագա տասնամյակներում դպրոցներ են հիմնվում Թավրիզում, Թեհրանում և այլուր: Սալմաստի գավառի 11 հայկական դպրոցներում 1904-1905թթ. սովորում էր 800 աշակերտ: 1880-ական թվականներին հայկական տպարաններ են հիմնվում մի շարք քաղաքներում: Ստեղծվում են թատերասիրական, բարեգործական և այլ հասարակական ընկերություններ:

Իրանի հայկական կենտրոններում հրատարակվեցին շուրջ երկու տասնյակի հասնող պարբերականներ:

Հնդկաստանի հայկական գաղութները: Հայերը Հնդկաստանում բնակություն են հաստատել դեռևս 16-17-րդ դարերում:

17-18-րդ դարերում, գլխավորապես Պարսկաստանից կատարվող գաղթի հետևանքով, մի շարք համայնքներ են ձևավորվում ծովափնյա շրջաններում: Դրանցից էին Մուրհաթը, Ագրան, Մադրասը, Կալկաթան, Բոմբեյը:

Տակավին եվրոպացիների Հնդկաստան թափանցելուց առաջ հայերը լայնորեն զբաղվում էին առևտրով:

Նրանք շուտով ձեռք բերեցին ծովային նավեր, որոնք երթևեկում էին

հայկական դրոշներով: Եվրոպացիները խոչընդոտում էին հայկական նավերի գործունեությանը:

**Հայկական Սբ Թովմաս եկեղեցին
Մադրասում**

19-րդ դարի սկզբներին հնդկական մի շարք համայնքներ թուլացել էին: Դարի կեսերին դեռևս կենսունակ էր Կալկաթայի հայկական համայնքը, որը դարձել էր հնդկահայության կենտրոնը: Այդ շրջանում հնդկահայերի թիվը հասնում էր 20-25 հազարի: Հնդկահայերը կապեր էին պահպանում հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ:

Հնդկահայ շրջաններում մեծ զարգացում է ապրել հայկական մշակույթը: Հնդկահայերի ամենաարժեքավոր ներդրումը հայկական առաջին պարբերականի հիմնումն է: Մադրասում, Կալկաթայում, Բոմբեյում հիմնադրվեցին մի շարք տպարաններ:

Լուսավորություն տարածելու կարևոր ձեռնարկում է 1821թ. Կալկաթայում հայկական մարդասիրական ճեմարանի բացումը: Դպրոցն ուներ նաև գիշերօթիկ բաժին, ուր սովորում էին նաև ուրիշ երկրների հայ համայնքների երեխաներ: Ճեմարանում դասավանդում էին նշանավոր դեմքեր՝ գրող Մեսրոպ Թադիադյանը և ուրիշներ: 19-րդ դարի կեսերից հնդկահայ համայնքները թուլանում և կորցնում են իրենց երբեմնի նշանակությունը:

Եգիպտոս: Հայերը Եգիպտոսում հաստատվել են միջին դարերում: Միջազգային առևտրի շնորհիվ հայ համայնքները

**Հայկական եկեղեցի
Կալկաթայում**

աշխուժություն ապրեցին 18-րդ դարում, սակայն Եգիպտոսը, որը գտնվում էր Թուրքիայի տիրապետության ներքո, 19-րդ դար թևակոխեց թուլացած և քայքայված: Նույն վիճակում էին նաև հայկական գաղութները: Շուտով ամբողջ երկրի հետ վերելքի ուղին են բռնում նաև հայ համայնքները: Պետությունը հովանավորում էր այլազգիների տնտեսական գործունեությունը: Սկսվում է հայերի գաղթը դեպի Եգիպտոս, մասնավորապես՝ Կահիրե և Ալեքսանդրիա:

Այդուհանդերձ Եգիպտոսի հայազգի բնակչության քանակը փոքր էր: 19-րդ առաջին կեսին այն հասնում էր 3 հազարի, իսկ 20-դ դարի սկզբներին՝ 15 հազարի:

Արհեստներից զատ՝ հայերը կարևոր դեր էին կատարում արդյունաբերության մեջ: 19-րդ դարի վերջերից Եգիպտոսում, գերազանցապես հայ և հույն մասնագետների նախաձեռնությամբ, զարգացավ ծխախոտագործությունը: Եգիպտոսի ծխախոտի արտադրության կեսից ավելին բաժին էր ընկնում հայ ձեռնարկատերերին:

Եգիպտահայերը աչքի ընկան նաև երկրի քաղաքական կյանքում: Մի շարք պետական բարձր պաշտոններ վարած կապվում երկրի դատական բարեփոխումները: Նրա որդի Պողոս Նուբարը գլխավորեց հայ ազգային պատվիրակությունը Փարիզում և եղավ Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հիմնադիրը (1906թ.):

Կահիրեում առաջին հայկական դպրոցը հիմնվել է 1828թ., իսկ Ալեքսանդրիայում՝ 1851 թվին: 1917թ. հայկական դպրոցների թիվը հասավ 11-ի, որոնցում ուսանում էր շուրջ 1600 աշակերտ: 19-րդ դարի կեսերից այնտեղ հրատարակվում էին պարբերականներ, հիմնվում տպարաններ:

Հայ փախստականները Եգիպտոսի Պորտ Սաիդ նավահանգստում

Նուբար Փաշայի անվան հետ են կապվում երկրի դատական բարեփոխումները: Նրա որդի Պողոս Նուբարը գլխավորեց հայ ազգային պատվիրակությունը Փարիզում և եղավ Հայ բարեգործական ընդհանուր միության

Եգիպտոսի Սբ Կատարինե վանքը

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՐԱՆՔՆԵՐ

1. Հիշե՛ք՝ ինչ է գաղթօջախը: Թվարկե՛ք հայկական խոշոր գաղութները:
2. Ի՞նչ գործունեություն էին ծավալել Միրիայի և Լիբանանի հայկական գաղութները: Ինչպիսի՞ն էր այս գաղութների մշակութային կյանքը:
3. Որո՞նք էին Թուրքիայի հայկական խոշոր գաղութները: Ինչպիսի՞ն էր նրանց վիճակը, ի՞նչ ձեռքբերումներ ունեցան:
4. Նկարագրե՛ք Պարսկաստանի հայկական գաղութները: 20-րդ դարի սկզբին որքա՞ն էր պարսկահայերի թիվը, ինչո՞վ էին նրանք զբաղվում: Նշե՛ք Պարսկաստանում բարձր դիրքի հասած հայերից մի քանիսի անունը: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:

5. Որո՞նք էին հնդկահայ նշանավոր գաղութները, ինչո՞վ էին զբաղվում հայերը այնտեղ: Ի՞նչ դիրքի էին հասել: Ինչպե՞ս էր ընթանում մշակութային կյանքը:
6. Նկարագրե՛ք Եգիպտոսի հայկական գաղութները: Նշե՛ք եգիպտահայ նշանավոր գործիչներին: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
7. Ձեր կարծիքով՝ հայկական գաղթավայրերի գոյությունը կարելի՞ է համարել մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրի դրսևորում:

ԹԵՍՏ

Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը հիմնադրվել է.

1. 1895թ., 3. 1906թ.,
2. 1900թ., 4. 1912թ.:

2. ՌՌՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Հայաստանի ազատագրությունը Ռուսաստանի օգնության հետ կապելու ակտիվ հետաքրքրությունների շրջանում՝ 18-րդ դարում, ձևավորվեց ռուսահայ գաղութների մեծ մասը: Ռուսաստանը իր հարավային սահմանները ընդարձակելու և Այսրկովկասում ամրանալու նպատակով հովանավորում էր այսրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական ձգտումները: Նա լայն հնարավորություններ էր ստեղծում Ռուսաստանի հարավում օտարերկրացիների, հատկապես հայերի բնակության համար: Օգտվելով պետության այդ քաղաքականությունից՝ բազմաթիվ հայեր գաղթեցին Ռուսական կայսրության սահմանները և հիմնեցին իրենց համայնքները:

Պետությունից ստանալով մի շարք արտոնություններ՝ հայկական գաղթօջախները սովորապես և բարգավաճեցին:

Ղրիմի Սբ Խաչ վանքը

Ղրիմ: Այստեղ նշանավոր էին հատկապես Թեոդոսիայի, Հին Ղրիմի (Մուրխաթ), Եվպատորիայի, Ղարասուբազարի և այլ գաղթօջախներ:

Հայերը ստացել էին դավանանքի ազատություն, թույլատրվում էր հիմնել հայկական դատարան (ռատուշա): Հայերի ինքնավարությունը խորհրդանշող ռատուշայում ազգային սովորությունների հիման վրա գործավարությունը տարվելու էր հայերեն լեզվով:

Ղրիմահայերը հիմնականում զբաղվում էին առևտրով, արհեստներով և գյուղատնտեսությամբ:

Խոշոր առևտրականներից շատերն ունեին ընդարձակ կալվածքներ: Նրանցից էին Նալբանդովները, Սեֆերովները, Սպենդիարովները, Այվազովս-

կիները և այլ գերդաստաններ: Նրանք զբաղվում էին այգեգործությամբ, ծխախոտագործությամբ, դաշտավարությամբ: Հոգևոր իշխանությունը՝ հայ եկեղեցին, ևս տիրում էր ընդարձակ կալվածքների: Սուրբ Խաչ վանքն ուներ ավելի քան 4000 դեսյատին տարածություն:

Ղրիմահայերը մշակութային աշխույժ կյանք ունեցան: 1815թ. Ղարասուրազարում, ապա Հին Ղրիմում, Թեոդոսիայում, Եվպատորիայում բացվում են դպրոցներ: 1858թ. հիմնվում է Խալիբյան ուսումնարանը: 20-րդ դարի սկզբներին Ղրիմում կար 9 տարրական դպրոց՝ 250 աշակերտով: 19-րդ դ. 60-70-ական թվականներին լույս տեսան «Մասյաց աղավնի», «Գաստիարակ» պարբերականները:

Ղրիմահայերը մեր ժողովրդին սովեցին մշակույթի այնպիսի մեծանուն գործիչներ, ինչպիսիք են ծովանկարիչ Հ. Այվազովսկին, երգահան Ալ. Սպենդիարյանը և ուրիշներ:

Աստրախան: Այստեղ հայկական գաղթօջախը ձևավորվում է 17-րդ դ. առաջին կեսին: Հայերի առևտրական գործունեությունը մեծ թափ է ստանում 18-րդ դարում:

Մետաքսի ներմուծումը մնում էր որպես հումքի պահանջի բավարարման հիմնական միջոց: Տնտեսության այդ ճյուղում գլխավոր դեր էին կատարում հայերը: 18-րդ դ. վերջին Պարսկաստանից Աստրախանով ներմուծվող մետաքսի 70-80 տոկոսը հայերի ձեռքում էր:

Այդ նույն ժամանակ հիմնվում է հայկական դատարանը կամ ռաթիաուզը: Դա հայերի ներքին ինքնավարության մարմինն էր: Դատավարությունը կատարվում էր ազգային իրավական նորմերի համաձայն: Հայկական դատարանին անհրաժեշտ էր ունենալ դատաստանագիրք: Տեղի հայ մտավորականները 1765թ. ստեղծեցին «Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը»: Այն կազմված էր Մխիթար Գոշի (13-րդ դար) դատաստանագրքի, հայկական սովորության իրավունքի հիման վրա՝ ռուսական օրենքների հաշվառումով: Այդ դատաստանագիրքը գործածվում էր ինչպես Աստրախանում, այնպես էլ Ղզլարում, Մոզդոկի, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութներում:

1870թ. բարեփոխումների ժամանակ լիովին վերացվեց համայնքի ինքնավարությունը: Սակայն դրանից հետո հիմնվեցին ազգային բարեգործական հաստատություններ, որոնք ապահովում էին հայ համայնքի ինքնավար գոյությունը:

Աստրախանի հայ համայնքն ուներ իր ուրույն մշակութային կյանքը:

1810թ. վաճառական Նիկողայոս Աղաբաբյանը բացեց իր անունը կրող դպրոց, որը գործեց ավելի քան հարյուր տարի: Այստեղ 1816 թվականին հրատարակվեց ռուսահայ առաջին պարբերականը՝ «Արևելյան ծանուցունք» շաբաթաթերթը: 20-րդ դարի սկզբներին հրատարակվում էին մի քանի թերթեր:

Մոսկվա, Պետերբուրգ: Մոսկվան հայերին ծանոթ էր տակավին 14-րդ դարից: Մսկայն ռուսական մայրաքաղաքում հայկական համայնքը ձևավորվում է 17-րդ դարի երկրորդ կեսին: Դրան մեծապես նպաստեց 1667թ. Նոր Ջուղայի առևտրական ընկերության՝ Մոսկվայի հետ կնքած պայմանագիրը: Դրանով հնարավորություն էր ստեղծվում Վոլգայով մինչև Արխանգելսկ և ապա արտասահմանյան երկրների հետ առևտուր անելու: Մոսկվան դառնում է հայ վաճառականների, արհեստավորների, դիվանագիտական ծառայողների, արվեստագետների հանգրվան:

Այդ տարիներին Մոսկվայում հաստատվում է նկարիչ Բոգդան Սալթանովը: Նա կարևոր դեր է կատարում ռուսական գեղանկարչության մեջ: Ջուղայի վաճառական խոջա Ջաքարը Ալեքսեյ ցարին է նվիրում նշանավոր «Այնաստե գահը», որն այժմ զարդարում է Կրեմլի Ջինապալատը:

Սանկտ Պետերբուրգի հայկական եկեղեցին

մայրաքաղաք էին գալիս հայ վաճառականները: Այստեղ են հաստատվում նաև Իսախանով եղբայրները: Նրանք Պարսկաստանի հետ առևտուր անելու համար հիմնում են հատուկ ընկերություն: Մետաքսագործական ֆաբրիկաներ են հիմնվում հայերի (Մանուիլով, Շիրվանով, Ալավերդով) կողմից:

Համայնքն այնքան է սովարանում, որ 18-րդ դարի վերջերին կառուցում է հայկական երկու եկեղեցի: 1781թ. Գր. Խալդարյանն այնտեղ հաստատեց Լոնդոնից տեղափոխած իր տպարանը: Հետագայում տպարանը տեղափոխվեց Նոր Նախիջևան, ապա՝ Աստրախան և ունեցավ բեղուն գործունեություն:

Այս համայնքների ինքնավարությունը իրականացնում էր եկեղեցական խորհուրդը, որը լուսավորական լայն գործունեություն ունեցավ հայ իրականության մեջ:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները: Օգտվելով հայերին շնորհված արտոնություններից՝ 1735թ. նրանցից մի խումբ հաստատվում է նորակառույց Ղզլար ամրոցում: Հայկական մեկ այլ զանգված 1763թ.

Հետագա դարերում շարունակվում է հայերի հոսքը Մոսկվա: Այնտեղ է տեղափոխվում նաև Լազարյանների գերդաստանը: Նրանք Մոսկվայում, ապա Պետերբուրգում առևտրաարդյունաբերական լայն գործունեություն են ծավալում: Լազարյաններն իրենց բարձր դիրքն օգտագործեցին և ավելի քան մեկ դար մեծապես նպաստեցին ռուսահայերի տնտեսական և մշակութային գործունեությանը:

Պետերբուրգի հիմնադրումից (1703թ.) մի քանի տարի անց հայերը հաստատվեցին այնտեղ: Ռուսաստանի նոր

բնակություն է հաստատում նոր հիմնադրված Մոզդոկ բերդ-ամրոցում: 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին կեսին ձևավորվեցին Եկատերինոդարի (Կրասնոդարի), Մայկոպի, Ստավրոպոլի և այլ քաղաքների հայկական համայնքները: 1839թ. չերբեզահայերը հիմնեցին Արմավիրի հայկական գաղութը:

Այդ հայկական համայնքները, մանավանդ Ղզլարը և Մոզդոկը, ստացան արտոնություններ: Նրանց թույլատրվում էր ազգային սովորույթներով դատավարություն վարել, ազատ առևտուր անել: Ղզլարը և Մոզդոկն ունեին իրենց ռաթհաուզը, որը զբաղվում էր համայնքի դատական և վարչատնտեսական գործերով:

Նորաբնակները սկսեցին մշակել բրինձ, բամբակ, քունջութ, խաղող և այլ կուլտուրաներ: Նրանք լայն չափերով զբաղվում էին հատկապես խաղողագործությամբ: Ղզլարի և Մոզդոկի հայերը թթենու մեծատարած այգիներ էին պահում մետաքս ստանալու համար:

Արդյունաբերական ճյուղերից զարգացած էր հատկապես գինու և օղու արտադրությունը, որը շատ մեծ ծավալ էր ընդունել: 1823թ. հայերին պատկանող ձեռնարկություններում արտադրվել է 96 հազար դույլ օղի:

Հյուսիսային Կովկասի հայերը ակտիվ մասնակցում էին երկրամասի ներքին և արտաքին առևտրին:

Երկրամասի հայ համայնքներում մշակույթն արտահայտվում էր գերազանցապես դպրոցական-կրթական և թատերաերաժշտական ասպարեզում: 1912թ. Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ վայրերում դպրոցների թիվը հասնում է 34-ի: Նրանցում սովորում էր 2300 երեխա: Այդ գաղթօջախները ունեին իրենց թատերական, երաժշտական խմբերը:

Նոր Նախիջևան (Դոնի Ռոստով):

Նշանավոր այս գաղութը հիմնադրվել է 1779թ. Ղրիմից 12600 հայեր գաղթեցնելու միջոցով: Ռուսական կառավարությունը կազմակերպեց այդ գաղթը երկրի հարավային տափաստանները բնակեցնելու և տնտեսական կյանքը աշխուժացնելու համար: Գաղթեցված դրիմահայերը հանգրվան են գտնում Դոնի տափաստանում և Ա. Գմիտրի (հետագայում՝ Դոնի Ռոստով քաղաք) ամրոցի մոտակայքում հիմնում Նոր Նախիջևան քաղաքը և 5 հայկական գյուղեր: Եկատերինա II կայսրուհու հատուկ հրովարտակով (1779թ. նոյեմբերի 14-ի) դրիմայերը մեծ նոր արտոնություններ ստացան: Նրանք հիմնեցին մագիստրատ, որը զբաղվում էր

Դոնի Ռոստովի հայկական եկեղեցին

գաղութի դատական, ոստիկանական և գործադիր իշխանության հարցերով: Այլ խոսքով, նույն դերն էր կատարում, ինչ որ ուրիշ գաղութներում ռաթիսուզը:

Նոր Նախիջևանի հայերը, օգտվելով տեղի նպաստավոր պայմաններից և պետության ընձեռած հնարավորություններից, զարգացրին տնտեսության տարբեր ճյուղերը:

**Նոր Նախիջևանի
հայկական եկեղեցին**

Գյուղատնտեսության մեջ առաջատար էր հացահատիկային կուլտուրաների, մասնավորապես ցորենի մշակումը:

Նոր Նախիջևանում զգալի հաջողության հասան արհեստագործությունը և արդյունաբերությունը: Արհեստավորներն այստեղ ևս ունեին իրենց համքարությունները, որոնք շատ նման էին Այսրկովկասի հայ համքարություններին:

Արդյունաբերությունից նշանավոր էին հատկապես ճարպահալ, բրդավագ, ծխախոտի, աղյուսի և այլ ձեռնարկությունները: Նոր Նախիջևանը կարճ ժամանակում դառնում է Հարավային Ռուսաստանի բարեշեն և նշանավոր քաղաքներից մեկը:

Գոնի հայությունը հայտնի էր առևտրական մեծածավալ գործունեությամբ:

Նոր Նախիջևանի գաղութը կարևոր դեր կատարեց հայ մշակույթի ավանդները պահպանելու և զարգացնելու ասպարեզում: 1880-ական թվականներին հիմնված ժառանգավորաց, արհեստավորական դպրոցների կողքին գործում էր թեմական ուսումնարան: Հրատարակվում էին բազում թերթեր, լայն տարածում էր գտել թատերական արվեստը: Գոնի հայության մշակութային կյանքում շատ էական էր իրենց հայրենակիցներ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի դերը:

Գրիգորիոպոլ: Հայկական այս գաղութի հիմնադրումը կապվում է ռուս-թուրքական պատերազմի (1787-1791թթ.) հետ: Պատերազմի ավարտից հետո Մոլդովայից և Բեսարաբիայից գաղթած 4000 հայերի տարածք հատկացվեց Գնեստր գետի ավազանում: Նրանք հիմնեցին Գրիգորիոպոլ քաղաքը և երկու հայկական գյուղ:

1794թ. Եկատերինա II թագուհու հրամանագրով արտոնություններ շնորհվեցին նորաբնակներին: Հայ համայնքն ստացավ ինքնավարություն, որն իրականացնում էր մագիստրատը: Գրիգորիոպոլը շուտով հայտնի դարձավ որպես առևտրական կենտրոն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպե՞ս են ձևավորվել Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերը: Ինչո՞ւ էին ռուսական իշխանությունները հովանավորում ու արտոնություններ տալիս դրանց:
2. Թվարկե՛ք Ռուսաստանի հայկական գաղութները: Ե՞րբ են դրանք առաջացել և ի՞նչ զարգացում են ունեցել:
3. Նշե՛ք Ռուսաստանի հայկական գաղութների նշանավոր հայ գերդաստանները և նրանց լավագույն ներկայացուցիչներին: Ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
4. Նշե՛ք Ռուսաստանի հայկական գաղութների պատմաճարտարապետական հուշարձանները, կրթական և մշակութային մյուս հաստատությունները: Ի՞նչ գիտեք դրանց մասին:
5. Կարո՞ղ եք հիմնավորել, որ հայկական համայնքները մեծ դեր են խաղացել Ռուսաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում:

ԹԵՍՏ

Ռուսահայ առաջին պարբերականը կոչվել է.

1. «Հյուսիսափայլ»,
2. «Մշակ»,
3. «Արարատ»,
4. «Արևելյան ծանուցմունք»:

3. ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Բուլղարիա: Նոր շրջանում գոյատևում էին Սոֆիայի, Ռուսչուկի, Պլովդիվի և այլ վայրերի հայկական համայնքները:

Բուլղարահայերի զգալի մասը զբաղվում էր արհեստագործությամբ, մասնավորապես ոսկերչությամբ, պղնձագործությամբ, կաշեգործությամբ, մանածագործությամբ: Դրանք մասնակցում էին Արևմտյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի և Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ կատարվող առևտրին: 19-րդ դարի կեսին հայ բնակչությունը շատ ստվար էր, իսկ դարի վերջին հասնում էր 30 հազարի:

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Բուլղարիան ազատագրվեց թուրքական լծից և ինքնուրույն զարգացման ուղի բռնեց: Դա նպաստեց նաև հայ համայնքների բարգավաճմանը: Նրանք օգտվում էին երկրում հաստատված օրենսդրական իրավունքներից ու ազատությունից:

1912թ. պատերազմին, որը բալկանյան ժողովուրդները մղում էին թուրքերի դեմ, մասնակցեցին նաև հայերը: Բուլղարիայում գտնվող ժողովրդական հերոս Անդրանիկը կամավորական վաշտով մասնակցեց ռազմական գործողություններին: Վաշտի կազմակերպման և մարտական գործողությունների ղեկավարներից էր **Գարեգին Նժդեհը**:

Բուլղարահայ համայնքը երկարակյաց հայ գաղութներից է: Այն, թեկուզև հյուծված, գոյատևում է մինչև այժմ:

Սուրբ Երրորդության հայկական եկեղեցին Տրանսիլվանիայի Արմենոպոլիս քաղաքում (ներկայում՝ Գերլա)

Հունգարիա: 18-րդ դարի սկզբներին Հունգարիայի Տրանսիլվանիա երկրամասում ցրված հայերը կենտրոնացան երկու քաղաքներում: Գրանցից մեկը 1700թ. հիմնադրված Գեոլան՝ Արմենոպոլիսն էր, մյուսը՝ Եղիսաբեթպոլիսը: Թագավորական հրամանով երկու քաղաքներն էլ համարվեցին զուտ հայկական կենտրոններ և ստացան արտոնություններ:

Հայ ազգաբնակչությունը Հունգարիայում մեծաքանակ չէր, հասնում էր 15-20 հազարի: Տրանսիլվանիայի հայերը կապված էին մայր հայրենիքի հետ: Նրանք արձագանքել և նյութական օժանդակություն են կազմակերպել սովյակներին, 1890-ական թվականների կոտորածներից փախածներին: Նրանք ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1848-1849թթ. Հունգարիայի ազատագրական-հեղափոխական շարժումներին: Մի քանի հայազգի գեներալներ ազատագրական բանակի հրամանատարներ էին:

Հունգարահայերը ունեցել են ուրույն մշակութային կյանք: 18-րդ դարից սկսած Հունգարիայում բացվել են հայական դպրոցներ: Նշանավոր էր հունգարերենով լույս տեսնող «Ամենիա» ամսագիրը (1887-1907թթ.), որը հայագիտական բնույթ ուներ և օտարներին ծանոթացնում էր հայոց պատմությանն ու մշակույթին:

Ռումինիայի հայկական գաղութները: Ռումինիայի կազմում գտնվող Մոլդովայում, Վալաքիայում և ուրիշ երկրամասերում հայկական համայնքները գոյատևում էին:

Մոլդովայի գաղութն ուներ ինքնավարություն: Այն ղեկավարվում էր 5 հոգուց բաղկացած թաղական խորհրդի կամ հոգաբարձության կողմից:

19-րդ դարի կեսերին Մոլդովան և Վալաքիան միավորվեցին ռումինական պետության մեջ: Դա հայության գոյատևման համար նպաստավոր

Սուրբ Մարիամ Աստվածածին հայկական եկեղեցին Յասսայում, Մոլդովա

պայմաններ ստեղծեց: Հայերին իրավունք վերապահվեց կալվածքներ ունենալ, ազնվականական տիտղոսներ ստանալ, մասնակցել քաղաքական կյանքին: Այդ նույն դարի սկզբներին հայտնի էր ռուսական կողմնորոշման ջատագով, դիվանագետ Մանուկ Բեյ Միրզայանի գործունեությունը:

Հայերը շարունակում էին բնակվել հիմնականում Բուխարեստում, Ֆոկշանում, Յաշում և այլ քաղաքներում: Նրանց զգալի մասը արհեստավորներ և առևտրականներ էին:

Ռուսինահայերը ծառայում էին ինչպես իրենց ապաստանված երկրին, այնպես էլ մայր հայրենիքին: «Ռուսինիայի հայերը, – գրում է ռուսին գիտնական, ակադեմիկոս Նիկոլա Յորգան, – կարողացան մեծ հմտությամբ զուգակցել երկու դժվարին և նրբին պարտականություններ՝ մեկը՝ հավատարմությունը դեպի իրենց հայրենի ավանդույթներն ու իրենց ազգությունը, որը բնավ սոռոցած չեն, և մյուսը՝ դեպի այն երկիրը, ուր իրենց նախնիները հաստատվել են շատ հին ժամանակներից ի վեր: Մեզ համար նրանք եղբայրներ են, ազնիվ եղբայրներ, միաժամանակ մնալով իրենց հնագույն հայրենիքի ընտրյալ որդիները»:

Այս գնահատականը կարելի է տարածել նաև մյուս երկրներում ապաստան գտած հայության վրա:

Ռուսինահայ շատ գործիչներ ակտիվ մասնակցել են նաև երկրի մշակութային ու գիտական կյանքին, դարձել երկրի նշանավոր գործիչներ:

19-րդ դարի սկզբներից բացվում են դպրոցներ, ապա տպարան, մշակութային կազմակերպություններ: 20-րդ դարի սկզբներին հրատարակվում են թերթեր, ամսագրեր:

Ֆրանսիա: Դեռևս միջնադարում ձևավորված հայկական փոքր համայնքները և հայ-ֆրանսիական կապերը նոր շրջանում մտան լայն հունի մեջ: Տնտեսական կյանքում առանձնանում էր առևտուրը: Հայ վաճառականները Հարավային Ֆրանսիայում, մասնավորապես Մարսելում, կազմակերպում են ընկերություններ: Նրանք Միջերկրական և Սև ծովերում ունեին ազատ երթևեկող նավ:

Փարիզի Մուրադյան վարժարանը

Այնտեղի հայ բնակչությունը փոքրաթիվ էր, ուստի Փարիզում հայկական եկեղեցի կառուցվեց միայն 1902 թվականին:

Ֆրանսիան առավել նշանավոր է որպես հայերի մտավոր կենտրոն: Տակավին 1811թ. Փարիզում բացվեց հայագիտական ամբիոն: Կրթական-լուսավորական նկատելի գործունեություն ունեցավ 1846թ. Փարիզում հիմնադրված Մուրադյան վարժարանը:

1850-ական թվականներից հիմնադրվում են ֆրանսահայ առաջին պարբերականները: Հետագայում լույս տեսան «Արմենիա», «Հնչակ» և ուրիշ պարբերականներ: Այդ հանդեսներից առավել նշանակալից է Մ. Փորթուգալյանի «Արմենիա» թերթի և Ա. Չոպանյանի «Անահիտ» ամսագրի դերը: Փարիզի հայ ուսանողները հիմնում են «Արարատ» և այլ ընկերություններ:

Ֆրանսիայի հայությունն ավելի ստվարացավ և ծանրակշիռ դեր կատարեց հետագայում՝ նորագույն ժամանակաշրջանում:

Մանչեստրի հայկական եկեղեցին

ընտրել էին հոգաբարձություն, որը փաստորեն վարում էր տեղի հայ համայնքի գործերը:

Հայ բնակչության քանակը ավելանում է 19-րդ դարի վերջերին Թուրքիայում սկսված կոտորածների և ծայր առած արտագաղթի հետևանքով: Իսկ Մեծ եղեռնից հետո, փախստականների հոսքի հետևանքով, ավելի է ստվարանում հայ բնակչությունը:

Հայերի զգալի մասը մտավորականներ էին, վաճառականներ ու արհեստավորներ: Հայ վաճառականները Մանչեստրում, Լիվերպոլում, Լոնդոնում իրենց խանութներն ու գրասենյակները ունեին:

Սակավամարդ այդ համայնքները մշակութային ձեռնարկումներ էին կատարում: 1736թ. Լոնդոնում թարգմանաբար հրատարակվել են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը»:

Անգլիայի հայկական գաղութները զորեղանում են 20-րդ դարում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Եվրոպայի ո՞ր երկրներում գոյություն ունեին հայկական գաղութներ, Ինչպե՞ս աճեցին ու ամրապնդվեցին դրանք:
2. Որո՞նք էին Բուլղարիայի հայկական գաղութները, ի՞նչ փոփոխություններ կրեցին դրանք: Ինչո՞վ էին զբաղվում բուլղարահայերը, ի՞նչ մասնակցություն են ունեցել նրանք այդ երկրի կյանքին:
3. Որտե՞ղ էին կենտրոնացած հայկական գաղութները Հունգարիայում: Ինչպե՞ս էր ընթանում հունգարահայերի տնտեսական և մշակութային կյանքը:

4. Նշե՛ք Ռումինիայի հայկական գաղութները: Բնութագրե՛ք նուազնահայության զբաղմունքը, մշակութային կյանքը, կապերը մայր հայրենիքի հետ:
5. Որտե՞ղ էին կենտրոնացել հայերը Ֆրանսիայում և ինչո՞վ էին զբաղվում: Նկարագրե՛ք հայագիտության ձեռքբերումները, կրթական գործը, մամուլը և այլն:
6. Ե՛րբ են ձևավորվել Անգլիայի հայկական գաղութները և ո՞ր քաղաքներում: Ինչո՞վ էին զբաղվում անգլիահայերը:

ԹԵՍՏ

Համապատասխանեցրե՛ք գործչի անունը այն երկրի հետ, որտեղ նա գործել է.

1. Գարեգին Նժդեհ,	ա. Անգլիա,
2. Արշակ Չոպանյան,	բ. Ռումինիա,
	գ. Ֆրանսիա,
4. Մանուկ բեյ Միրզայան,	դ. Բուլղարիա:

Կոմս Ի. Բեգբորոդկոն՝ Նոր Նախիջևանի մասին

«Եկա Նախիջևան առավոտյան ժամը 10-ին, դիտեցի քաղաքը: Եղա քարավանատանը, քաղաքը բազմամարդ էր, կանոնավոր փողոցներով: Շինությունները կառուցված էին հայկական ճաշակով: Տները մաքուր էին, մեծիմասամբ ծածկված կղմինդրով: Կային լավ քարե տներ, բավական մեծ մի քանի քարաշեն եկեղեցիներ, շատ այգիներ: Քաղաքի դիրքը հիանալի է՝ Դոնի ափին, բարձունքի վրա»:

ԹԵՄԱ 16-Ի ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Օսմանյան Թուրքիայում հայկական գաղթօջախներ կային Սիրիայում, Լիբանանում և այլուր: Առանձնապես զարգացած էին Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի հայկական գաղութները: Պոլսահայ գաղութը 19–20-րդ դարերում դարձավ արևմտահայության տնտեսական և մշակութային կենտրոնը:
2. Շնորհիվ տեղական իշխանությունների հովանավորության՝ բարվոք էր եզիպտահայ գաղութի վիճակը:
3. Ռուսաստանի խոշոր հայկական գաղթօջախներից էին Ղրիմի, Աստրախանի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Նոր Նախիջևանի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի հայկական համայնքները: Ներքին կյանքում հայկական գաղթօջախներն ունեին որոշակի ինքնավարություն: Հայերն իրենց եռանդուն տնտեսական գործունեությամբ նպաստում

էին մերձսևծովյան շրջանների և Հյուսիսային Կովկասի տնտեսական կյանքի զարգացմանը: Հայկական գաղթավայրերը սերտորեն կապված էին Հայաստանի հետ:

4. Հայկական գաղթավայրեր գոյություն ունեին նաև Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում: Այստեղ ևս հայերի հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր, արհեստագործությունը և առևտուրը: Մի շարք երկրներում հայերը զբաղվում էին քաղաքական աշխույժ գործունեությամբ՝ մասնակցելով հյուրընկալած երկրների քաղաքական կյանքին: Եվրոպական գաղթավայրերը ևս հայ մշակույթի զարգացման կարևոր կենտրոններ էին:

ԿԱՐԵՆՈՐ ԳԵՊՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1659-1711թթ. — Իսրայել Օրի:

1677թ — Էջմիածնի ժողովի գումարումը Հակոբ Ջուղայեցու գլխավորությամբ:

1699թ. — Անգեղակոթի ժողովը:

1722թ. — Սպահանի գրավումը աֆղանների կողմից:

1722թ. — ռուսական զորքերի Կասպիական արշավանքը:

1722-30թթ. — ազատագրական պայքարը Սյունիքում:

1724թ. գարուն — թուրքական զորքերի ներխուժումը Արարատյան դաշտ:

1724թ. հունիս-սեպտեմբեր — Երևանի հերոսական պաշտպանությունը:

1724թ. հունիսի 12 — Կ.Պոլսում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրի կնքումը:

1725թ. մարտ — թուրքական զորքերի ներխուժումը Արցախի Վարանդա գավառ:

1723-1799թթ. — Շահամիր Շահամիրյան:

1726-1809թթ. — Հովսեփ Էմին:

1726թ. — թուրքական զորքերի հարձակումը Շուշիի վրա:

1726թ. — թուրքական զորքերի ներխուժումը Սյունիք:

1727թ. մարտ — Հալիձորի ճակատամարտը:

1728թ. — Դավիթ Բեկի և Եսայի Հասան-Ջալալյանի մահը:

1729-31թթ. — Գյուլիստանի սղնախի պայքարը թուրք սվաճողների դեմ:

1735թ. — Եղվարդի ճակատամարտը:

1736թ. — Էրզրումի պայմանագիր, Արևելյան Հայաստանում և Վրաստանում Պարսկաստանի տիրապետության ճանաչումը Թուրքիայի կողմից:

1736թ. — Արցախի անկախ հայտարարվելը Գանձակից, Խամսայի մելիքություններ:

1765թ. — «Աստրախանի հայոց դատաստանագրքի» ստեղծումը:

1769թ. հունիս — Մովսես Սարաֆյանի ծրագիրը:

1770թ. — Հ. Էմինի վերադարձը Հնդկաստան:

1771թ. — Հայկական տպարանների հիմնումը Մադրասում և Էջմիածնում:

1772թ. — «Նոր տեսարակ, որ կոչի Յորդորակ» գրքի հրատարակումը:

1776թ. — թղթի գործարանի հիմնումը Էջմիածնում:

1779թ. — Նոր Նախիջևանի գաղութի հիմնադրումը:

1783թ. — Գեորգիկյան դաշնագիրը:

1784-86թթ. — Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության հրատարակումը:

1794-96թթ. — հայ առաջին պարբերականի՝ «Ազդարար»-ի հրատարակումը Մադրասում:

- 1801թ. — Արլ. Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին:
- 1804-13թթ. — ռուս-պարսկական պատերազմը:
- 1806-12թթ. — ռուս-թուրքական պատերազմը:
- 1807թ. հունիս — Գյումրիի ճակատամարտը:
- 1808թ. — ռուսական զորքերի Երևանյան երկրորդ արշավանքը:
- 1812թ. — Բուխարեստի հաշտության պայմանագիրը:
- 1813թ. հոկտեմբերի 12 — Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը:
- 1815թ. — Լազարյան ճեմարանի բացումը Մոսկվայում:
- 1816թ. — ռուսահայ առաջին պարբերականի՝ «Արևելյան ծանուցմունք»-ի հրատարակումը Աստրախանում:
- 1824թ. — Ներսիսյան դպրոցի բացումը Թիֆլիսում:
- 1826-28թթ. — ռուս-պարսկական պատերազմը:
- 1826թ. հուլիս — Շուշիի պաշարումը պարսկական զորքի կողմից:
- 1826թ. սեպտեմբերի 3 — Շամխորի ճակատամարտը:
- 1826թ. սեպտեմբեր — Գանձակի ճակատամարտը:
- 1827թ. գարուն — հայկական կամավորական ջոկատների կազմակերպումը Թիֆլիսում:
- 1827թ. օգոստոսի 17 — Օշականի ճակատամարտը:
- 1827թ. հոկտեմբերի 1 — Երևանի բերդի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1828թ. փետրվարի 10 — Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Արլ. Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:
- 1828թ. մարտ — Հայկական մարզի ստեղծումը:
- 1828թ. գարուն — պարսկահայերի գաղթը:
- 1828-29թթ. — ռուս-թուրքական պատերազմը:
- 1828թ. հունիս — Կարսի գրավումը:
- 1829թ. հունիս — Էրզրումի գրավումը:
- 1829թ. սեպտեմբերի 2 — Ադրիանապոլսի պայմանագիրը:
- 1829-30թթ. — արևմտահայերի գաղթը:
- 1836թ. մարտի 11 — Հայ եկեղեցու կանոնադրությունը:
- 1837թ. — Երևանի թեմական դպրոցի հիմնադրումը:
- 1839թ. և 1856թ. — բարենորոգումների ծրագրերի հրապարակումը Թուրքիայում:
- 1839թ. — Արմավիրի հայկական գաղութի հիմնադրումը:
- 1840թ. — Հայկական մարզի վերացումը:
- 1844թ. — Կովկասի փոխարքայության հիմնումը:
- 1849թ. — Երևանի նահանգի կազմակերպումը:
- 1860թ. մայիսի 24 — «Ազգային սահմանադրության» ընդունումը Կ.Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովի կողմից:
- 1862թ. հուլիս-օգոստոս — Ջեյթունի ինքնապաշտպանությունը:

1863թ. մարտի 17 — Ազգային սահմանադրության հաստատումը թուրքական կառավարության կողմից:

1868թ. — հայ թատրոնի հիմնադրումը Կ. Պոլսում: Հայ օպերային արվեստի սկզբնավորումը:

1869թ. — «Բարենպաստակ ընկերություն» խմբակի ստեղծումը:

1870թ. մայիսի 14 — ցարական կանոնադրությունը Արևելյան Հայաստանում գյուղացիական բարենորոգում անցկացնելու մասին:

1870թ. — Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի կազմակերպումը Վենետիկում:

1874թ. — Գևորգյան ճեմարանի բացումը Էջմիածնում:

1877-78թթ. — ռուս-թուրքական պատերազմը:

1877թ. հունիս — Բայազետի պաշտպանությունը:

1877թ. նոյեմբեր — Կարսի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:

1878թ. փետրվարի 19 — Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումը (16-րդ հոդված):

1878թ. հունիս — Բեռլինի վեհաժողովը: Հայկական հարցի միջազգայնացումը:

1879թ. — «Սև խաչ» ընկերության ստեղծումը Վանում:

1881թ. — «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության ստեղծումը Էրզրումում:

1882թ. — «Հայրենասերների միություն» կազմակերպության հիմնադրումը Մոսկվայում:

1885թ. — Անդրկովկասի հայկական դպրոցների փակումը:

1885թ. — Արմենական կուսակցության հիմնադրումը Վանում:

1887-1907թթ. — «Արմենիա» ամսագրի հրատարակումը Հունգարիայում:

1887թ. — Հնչակյան կուսակցության հիմնադրումը Ժնևում:

1890թ. — Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն կուսակցության հիմնադրումը Թիֆլիսում:

1864-99թթ. — Աղբյուր Սերոբ:

1864-1904թթ. — Հրայր Դժոխք:

1865-1927թթ. — Անդրանիկ:

1870-1907թթ. — Գևորգ Չավուշ:

1894թ. ամսա — Սասունի ապստամբությունը:

1894-96թթ. — արևմտահայերի զանգվածային կոտորածները:

1895թ. մայիսի 11 — Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը:

1895թ. սեպտեմբեր — Բաբ Ալիի ցույցը:

1895թ. հոկտեմբեր — Մալաթիայի ինքնապաշտպանությունը:

1895թ. — Զեյթունի ապստամբությունը:

1896թ. հունվարի 30 — Հալեպի պայմանագիրը:

1896թ. հունիս — Վանի ինքնապաշտպանությունը:

- 1896թ. հոկտեմբեր — Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը:
- 1899թ. — Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղու գործարկումը:
- 1901թ. — Ալեքսանդրապոլ — Երևան երկաթուղու շահագործումը:
- 1901թ. նոյեմբեր — Առաքելոց վանքի կոթիվը:
- 1903թ. հունիսի 12 — Հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման հրամանագիրը:
- 1904թ. ապրիլ-հուլիս — Սասունի ինքնապաշտպանությունը:
- 1905-07թթ. — ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը:
- 1905 փետրվար - 1906թ. սեպտեմբեր — Հայ-թաթարական ընդհարումները:
- 1905թ. օգոստոսի 1 — ցարական հրովարտակով 1903թ. հունիսի 12-ի հրամանագրի վերացումը:
- 1905թ. հոկտեմբերի 17 — ցարական մանիֆեստի հրապարակումը:
- 1906թ. օգոստոսի 17-ից 30-ը — Էջմիածնի Հայոց կենտրոնական ազգային ժողովը:
- 1906թ. — Հայ բարեգործական ընդհանուր միության հիմնադրումը:
- 1908թ. հուլիս — երիտթուրքերի հեղաշրջումը:
- 1909թ. ապրիլ — Ադանայի կոտորածը:
- 1910-11թթ. — Երիտթուրքերի կուսակցության գաղտնի ժողովները Սալոնիկում:
- 1912թ. հունվար-մարտ — «Իաշնակցական գործի» քնությունը և դատավճիռը:
- 1912թ. աշուն — Հայկական հարցի վերաբացումը:
- 1912թ. — 4-րդ պետական դումայի հրավիրումը:
- 1913թ. հունիսի 4 — հայկական բարենորոգումների ռուսական ծրագիրը:
- 1914թ. հունվարի 26 — ռուս-թուրքական համաձայնագիրը Արմ. Հայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ:
- 1914թ. օգոստոս - 1918թ. նոյեմբեր — Առաջին համաշխարհային պատերազմը:
- 1914թ. աշուն — հայկական կամավորական ջոկատների կազմակերպումը:
- 1914թ. դեկտեմբեր - 1915թ. հունվար — Սարիղամիշի ճակատամարտը:
- 1915-16թթ. — հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում:
- 1915թ. ապրիլի 24 — Կ.Պոլսի հայ մտավորականության ձերբակալումը և աքսորը:
- 1915թ. ապրիլ-մայիս — Վանի ինքնապաշտպանությունը:
- 1915թ. մայիսի 11 — Անտանտի տերությունների հայտարարությունը ցեղասպանության գործում երիտթուրքական կառավարության պատասխանատվության մասին:
- 1915թ. հունիս — Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը:
- 1915թ. օգոստոս-սեպտեմբեր — Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը:
- 1915թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր — Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը:

- 1916թ. փետրվար — Էրզրումի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1917թ. փետրվար — ինքնակալության տապալումը Ռուսաստանում:
- 1917թ. մարտ — ՕգաԿոմ-ի ստեղծումը:
- 1917թ. ապրիլ — Հայ ժողովրդական կուսակցության ստեղծումը:
- 1917թ. մայիս — Արևմտահայերի առաջին համագումարը Երևանում:
- 1917թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր — Արևելահայերի համագումարը Թիֆլիսում:
- 1917թ. հոկտեմբերի 25 — գինված հեղաշրջումը Պետրոգրադում բոլշևիկների գլխավորությամբ:
- 1917թ. նոյեմբերի 15 — Անդրկովկասի կոմիսարիատի ստեղծումը:
- 1917թ. դեկտեմբերի 5 — Երզնկայի զինադադարի ստորագրումը:
- 1917թ. դեկտեմբեր — «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակը:
- 1918թ. հունվար — թուրքական զորքերի կողմից ռազմական գործողությունների վերսկսումը Արմ. Հայաստանում:
- 1918թ. մարտ — հայկական առանձին բանակային կորպուսի կազմավորումը:
- 1918թ. մարտ — Տրապիզոնի բանակցությունները:
- 1918թ. մարտի 3 — Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը:
- 1918թ. փետրվար — Անդրկովկասյան Սեյմի ստեղծումը:
- 1918թ. ապրիլ — Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից:
- 1918թ. ապրիլ — Կարսի գրավումը թուրքերի կողմից:
- 1918թ. ապրիլ — հայ քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը Ալեքսանդրապոլում:
- 1918թ. մայիսի 15 — Ալեքսանդրապոլի գրավումը թուրքերի կողմից:
- 1918թ. մայիսի 22-30 — Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԺԻՆ 1 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԸ	6
--	----------

ԹԵՄԱ 1 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ	6
1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ	6
2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՅԱԽՈՒՄ	12
3. ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	17
4. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ	23

ԹԵՄԱ 2 ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ	32
1. ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	32
3. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ 1830-1840-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	41

ԹԵՄԱ 3 ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ	46
1. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	46

ԹԵՄԱ 4 ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ – XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ	52
1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	52
2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՎԵՍ	56
3. ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	58

ԲԱԺԻՆ 2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ՍԿԶԲԻՆ	63
--	-----------

ԹԵՄԱ 5 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ	63
1. ՏԵՂԱՇԱՐԺԸ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	63
2. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՑԱՐԻԶՄԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	65

ԹԵՄԱ 6 ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ	70
1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ	70
2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ	73

ԹԵՄԱ 7 1877-78 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՈՒՄԸ	79
1. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ 1877-1878 ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	79
2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՈՒՄԸ	81

ԹԵՄԱ 8 ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XIX Դ. 70-90-ԱԿԱՆ ԹԹ.	85
1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԹԵՎԱԿՈՒՈՒՄԸ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ՓՈՒԼ	85
2. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	87
3. ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ	91

ԹԵՄԱ 9 ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ.	95
1. ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ	95
2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ	101

ԹԵՄԱ 10 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	106
1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ XX Դ. ՄԿԶԲԻՆ	106

ԹԵՄԱ 11 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	111
1-2. ՑԱՐԻՋՄԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	111
3. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1907-1912 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	115
4. ԵՐԻՏԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	118

ԹԵՄԱ 12 ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	125
1. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	125
2. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՈՒՆԸ	128
3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԵՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	132

4. Ին-ՔնԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1915Թ.	135
5. ՍՈՒԵՐԻԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ	137
ԹԵՄԱ 13 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1917Թ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	140
1. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՓԵՏՐՎԱՐՑԱՆ ԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՑԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	140
ԹԵՄԱ 14 ԹՈՒՐԻՔ-ԱՆ ԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ	145
1. ԹՈՒՐԻՔ-ԱՆ ԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1917Թ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 1918 Թ. ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ	145
2. ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ: ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ	149
ԹԵՄԱ 15 ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ	154
1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ	155
2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	157
3. ՄԱՍՈՒԼ: ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	159
4. ԱՐՎԵՍ	162
ԹԵՄԱ 16 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	166
1. ԱՍԻԱՅԻ ԵՎ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ	167
2. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ	172
3. ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ	177